

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ

1. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ*

α. *Ανισομερή ανάπτυξη*

Ο μεγάλος βαθμός ανισομέρειας που χαρακτηρίζει την ανάπτυξη των εξαρτημένων χωρών είναι βασικό χαρακτηριστικό, που θα μπορούσε ίσως να αποτελέσει την ειδοποιό διαφορά τους σε σχέση με τις μητροπολιτικές. Θα μπορούσαμε, δηλαδή, να ορίσουμε την ανάπτυξη σε σχέση με το βαθμό ανισομέρειας που χαρακτηρίζει την επέκταση των διαφόρων τομέων / κλάδων παραγωγής και τις συνεπαγόμενες διαφορές στην κατανομή παραγωγικότητας και εισοδημάτων. Όσο μεγαλύτερος ο ίκθμος ανισομέρειας της ανάπτυξης, τόσο μικρότερο είναι το επίπεδο ανάπτυξης και, δυναμικά, ο βαθμός ανάπτυξης.

Ο ορισμός αυτός της ανάπτυξης δεν έχει, βέβαια, σχέση με το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα, που αποτελεί το σύνηθες κριτήριο μέτρησης του επιπέδου και βαθμού ανάπτυξης. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ¹, όμως, αποτελεί ένα ποσοτικό κριτήριο μεγέθυνσης της οικονομίας, ενώ το πρόβλημα της υπανάπτυξης απαιτεί ένα ποιοτικό κριτήριο των μεταβολών στη δομή της οικονομίας. Ακόμα, όπως δείχνουν πρόσφατες μελέτες, ο βαθμός ανισομέρειας και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ δεν κινούνται αναγκαστικά προς την ίδια κατεύθυνση. Ο βαθμός της ανισομέρειας, σύμφωνα με τις μελέτες αυτές², βρίσκεται σε συστηματική σχέση με τις δομικές διαφορές και τον τύπο (ποιόν) της ανάπτυξης παρά με το ΑΕΠ και τους ρυθμούς αύξησης του.

* Τμήματα του κεφαλαίου αυτού δημοσιεύτηκαν, στην πρώτη τους μορφή, στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* (10, 17 και 24/7/1975) με το γενικό τίτλο «Εξαρτημένη ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση». Στην ίδια μορφή αναδημοσιεύτηκαν στο βιβλίο *Μελέτες πάνω στη σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Παπαζήσης, 1978, σελ. 61-121.

Ο βαθμός ανισομέρειας, υποθέτουμε στο βιβλίο αυτό, είναι συνάρτηση του βαθμού εξωστρέφειας (ή αντίστοιχα εσωστρέφειας) που χαρακτηρίζει την αναπτυξιακή διαδικασία. Η ανισομέρεια της ανάπτυξης αποτελεί, βέβαια, γενικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Εν τούτοις, ο βαθμός ανισομέρειας που χαρακτηρίζει τη μητροπολιτική ανάπτυξη είναι πολύ μικρότερος από αυτόν που χαρακτηρίζει την περιφερειακή. Στις μητροπολιτικές χώρες, τόσο η παραγωγική όσο και η καταναλωτική δομή διαμορφώνονται μέσα από μια αυτόχθονη και εσωστρεφή διαδικασία που απαιτεί την ισόρροπη ανάπτυξη των διαφόρων τομέων / κλάδων παραγωγής ως προϋπόθεση της αναπαραγωγής των δομών αυτών³. Ως αποτέλεσμα της εσωστρεφούς αυτής διαδικασίας οι μητροπολιτικές δομές αποτελούν μια ολοκληρωμένη ενότητα, τόσο όσον αφορά τις σχέσεις των παραγωγικών κλάδων μεταξύ τους όσο και όσον αφορά τη σχέση μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης. Έτσι, στα πλαίσια της ισόρροπης και αυτοκεντρικής αυτής διαδικασίας, η παραγωγικότητα, τα εισοδήματα, οι μισθοί και τα ημερομίσθια τείνουν να συμπίπτουν γύρω από τον εθνικό μέσο όρο, ανεξάρτητα από τομέα, κλάδο ή τόπο παραγωγής.

Αντίθετα, στις εξαρτημένες χώρες, τόσο η παραγωγική όσο και η καταναλωτική τους δομή διαμορφώνονται εξωστρεφώς, από τον τρόπο με τον οποίο οι χώρες αυτές ενσωματώνονται ιστορικά στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας και τις μεταβολές σ' αυτόν. Το ποιοι, δηλαδή, κάθε φορά αποτελούν τους ηγετικούς τομείς / κλάδους στην αναπτυξιακή διαδικασία είναι αποτέλεσμα μεταβολών στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Οι μεταβολές αυτές δεν ξεκινούν ποτέ από την περιφέρεια· γεννιούνται και αναπτύσσονται πρώτα στο κέντρο.

Έτσι, στις μητροπολιτικές χώρες, οι μεταβολές αυτές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας συνεπάγονται, στα όρια πάντα της αλληλεξάρτησης μεταξύ κυρίαρχων χωρών, αντίστοιχη προσαρμογή των ήδη ολοκληρωμένων δομών τους στα καθήκοντα που επιβάλλει ο καινούριος καταμερισμός εργασίας. Στις εξαρτημένες όμως χώρες της περιφέρειας, που η αναπτυξιακή τους διαδικασία δεν είναι αυτοκεντρική (με την έννοια της αλληλεξάρτησης που είδαμε στο κεφ. Α), μεταβολές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας συνεπάγονται την ανάγκη υποκατάστασης ενός κλάδου / προϊόντος με άλλο και τη διαιώνιση του υψηλού βαθμού ανισομέρειας που χαρακτηρίζει τις δομές τους.

Επομένως, η εξωστρέφεια των περιφερειακών χωρών, που προσδιορίζεται από την εξάρτηση της αναπτυξιακής τους διαδικασίας από την ξένη αγορά, το ξένο κεφάλαιο και την ξένη τεχνολογία, είναι ο βασικός παράγοντας που αναπαράγει το μεγάλ-

λο βαθμό ανισομέρειας στην ανάπτυξη τους. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι, όπως αναπτύξαμε στο κεφάλαιο Β, η ανισομέρεια αυτή δεν αποτελεί μεταβατικό στάδιο, ως συνέπεια της επιβίωσης προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Στο βαθμό που η αναπτυξιακή διαδικασία εξακολουθεί να είναι εξωστρεφής, η ανισομέρεια θα αναπαράγεται, γιατί αυτοτροφοδοτείται από τους διάφορους μηχανισμούς της εξάρτησης που εξετάζουμε.

Σημαντική θέση ανάμεσα στους μηχανισμούς αυτούς έχει η τεχνολογία, που παίζει σπουδαίο ρόλο στην αναπαραγωγή της ανισομέρειας. Όπως αναπτύσσεται στο κεφ. Ε, η μεταφορά τεχνολογίας από το κέντρο στην περιφέρεια συνεπάγεται τη μεταφορά κατά κεφαλήν επενδύσεων υψηλού επιπέδου σε χώρες όπου, λόγω της χαμηλής παραγωγικότητας, οι διαθέσιμες κατά κεφαλήν αποταμιεύσεις είναι πολύ χαμηλότερες. Το άνοιγμα αυτό ενισχύει και αναπαράγει το δυϊσμό των οικονομικών δομών των χωρών αυτών και οδηγεί στη συνύπαρξη ενός σύγχρονου τομέα, όπου συγκεντρώνονται οι επενδυτικοί πόροι, και ενός παραδοσιακού τομέα, που παίζει ρόλο δορυφορικό προς τον πρώτο.

Οι συνέπειες του μεγάλου βαθμού ανισομέρειας εκδηλώνονται σε όλες τις πλευρές της αναπτυξιακής διαδικασίας: στη δυναμική της ανάπτυξης των μεγάλων παραγωγικών τομέων, στη δυναμική της επέκτασης των διαφόρων κλάδων μέσα στους τομείς αυτούς, στην κατανομή του κατά κεφαλήν εισοδήματος ανά κλάδο παραγωγής, στην παραγωγικότητα των διαφόρων παραγωγικών κλάδων, στην περιφερειακή ανάπτυξη, στην κατανομή του προσωπικού εισοδήματος και στην καταναλωτική δομή.

Η σημασία του τριτογενούς τομέα

Όσον αφορά, πρώτα, την ανάπτυξη των μεγάλων παραγωγικών τομέων (πρωτογενής / δευτερογενής / τριτογενής), κοινό χαρακτηριστικό όλων των περιφερειακών χωρών¹ είναι η ύπαρξη εξογκωμένου και κατά κανόνα παρασιτικού τριτογενούς τομέα. Ο τομέας αυτός των υπηρεσιών στις περιφερειακές χώρες έχει πολύ μικρή ποιοτική σχέση με τον αντίστοιχο τομέα στο κέντρο. Η εξήγηση της διαφοράς αυτής ανάγεται στις ιστορικές συνθήκες επέκτασης του τομέα αυτού στην περιφέρεια σε σχέση με το κέντρο. Έτσι, στις μητροπολιτικές χώρες, η επέκταση του τριτογενούς τομέα εξηγείται στα πλαίσια μιας μετα-βιομηχανικής εξέλιξης που συνεπάγεται την απο-βιομηχάνιση των χωρών αυτών και την αντίστοιχη μερική μεταφορά της βιομηχανίας τους στην περιφέρεια².

Δηλαδή, τα τελευταία χρόνια συντελείται μια σημαντική αλλαγή στο μητροπολιτικό τρόπο παραγωγής, που απαιτεί ολοένα και μεγαλύτερη έρευνα, επεξεργασία των πληροφοριών, κ.λπ. Η αλλαγή αυτή οδηγεί αντίστοιχα στη μεγαλύτερη αναλογία εκπαιδευμένης στο σύνολο εργασίας καθώς και στην αύξηση της έντασης κεφαλαίου στον τομέα των υπηρεσιών⁶. Στη «μετα-βιομηχανική κοινωνία», όπως αποκαλούν σύγχρονοι στοχαστές την κοινωνία που έχει προκύψει στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, το κέντρο της οικονομίας κατέχεται από κοινωνικές ομάδες που επεξεργάζονται πληροφορίες σε διάφορα στάδια (χειριστές ηλεκτρονικών υπολογιστών, υπάλληλοι στους διάφορους τομείς υπηρεσιών: τραπεζικός τομέας, επικοινωνίες, εκπαίδευση, υγεία, απασχολούμενοι στη διοίκηση επιχειρήσεων, κ.λπ.). Ας σημειωθεί ότι οι κοινωνικές αυτές ομάδες αποκτούν όλο και μεγαλύτερη σημασία στη διάρθρωση του ενεργού πληθυσμού των χωρών αυτών, όχι μόνο ποσοτικά αλλά - κατά μερικούς σύγχρονους κοινωνιολόγους - και ποιοτικά, σε βαθμό που να μιλούν για μεταφορά του κέντρου κοινωνικού βάρους από την παραδοσιακή εργατική τάξη προς τη νέα «τάξη της γνώσης»⁷.

Αντίθετα, στις περιφερειακές χώρες, η επέκταση του τριτογενούς τομέα μπορεί να εξηγηθεί στα πλαίσια της διαδικασίας εξαρτημένης εκβιομηχάνισης. Μιας διαδικασίας, δηλαδή, που δεν οδήγησε στην επέκταση του μεταποιητικού τομέα κατά τρόπο που να απορροφήσει το πλεονάζον εργατικό δυναμικό του πρωτογενούς. Εξαιτίας της έλλειψης ολοκληρωμένης βιομηχανικής δομής, της απουσίας συνδέσεων και της μεταφοράς των πολλαπλασιαστικών επιταχυντικών αποτελεσμάτων στο εξωτερικό, η επέκταση της παραγωγής στο σύγχρονο τομέα των περιφερειακών χωρών δεν οδηγεί στη δημιουργία σημαντικού μεταποιητικού τομέα. Έτσι, σύμφωνα με την έκθεση της Διεθνούς Τράπεζας⁸, μόνο το 13% του ΑΕΠ των χωρών αυτών προέρχεται από το μεταποιητικό τομέα και το ποσοστό αυτό είναι μόλις κατά 2% υψηλότερο από ό,τι ήταν 20 χρόνια πριν! Ακόμα, εξαιτίας του μικρού μεγέθους του βιομηχανικού τομέα και του είδους των εφαρμοζόμενων τεχνικών, η απορροφητικότητα εργασίας είναι μικρή, με επακόλουθο τη σημαντική υποαπασχόληση (ιδίως στον πρωτογενή και τριτογενή τομέα).

Η διέξοδος, κατά συνέπεια, που δινόταν στον υπο-απασχολούμενο αγροτικό πληθυσμό ήταν είτε η εξωτερική μετανάστευση είτε η εσωτερική μετανάστευση και η συγκέντρωση στις πόλεις, με την αντίστοιχη διόγκωση του τομέα των υπηρεσιών. Έτσι εξηγείται η δημιουργία πόλεων-μαμούθ στην περιφέρεια (Κάιρο, Βηρυτός, Μπανγκόκ, κ.λπ.) καθώς και η τροφοδότηση με άφθονο ερ-

γατικό δυναμικό του τριτογενούς τομέα. Το ντόπιο κεφάλαιο, από την άλλη μεριά, βρίσκει προσφορότερη την επένδυση στον τριτογενή, λόγω των χαμηλότερων κεφαλαιουχικών απαιτήσεων, του γρήγορου τζίρου, της έλλειψης μονοπωλιακών εμποδίων και του σχετικά πιο ασφαλούς κέρδους, σε σύγκριση με το πιο αβέβαιο κέρδος στο μεταποιητικό τομέα.

Έτσι, η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα στην περιφέρεια είναι ανάπτυξη έντασης ανειδίκευτης εργασίας, σε αντίθεση με την ανάπτυξη έντασης κεφαλαίου και εξειδικευμένης εργασίας που χαρακτηρίζει την επέκταση του τομέα αυτού στις μητροπόλεις. Ακόμα, ενώ στις περιφερειακές χώρες η επέκταση του τριτογενούς αποτελεί ανάπτυξη απορρόφησης του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, στις μητροπολιτικές αποτελεί ανάπτυξη εξοικονόμησης εργασίας, που οφείλεται σε μεταβολές στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής.

Τέλος, άλλη ένδειξη της διαφοράς μεταξύ του μητροπολιτικού και του περιφερειακού τριτογενούς τομέα είναι η εξέλιξη στη διάρθρωση του ενεργού πληθυσμού. Όπως παρατηρεί ο Bairoch⁹, μολονότι η αναλογία της εργατικής δύναμης στο μεταποιητικό τομέα των περιφερειακών χωρών ήταν χαμηλότερη στα μέσα της εκβιομηχάνισης τους (δεκαετία του '60) από την αντίστοιχη μητροπολιτική, στην αρχή της βιομηχανικής επανάστασης (1800) η αναλογία των απασχολούμενων στον τομέα των υπηρεσιών του Τρίτου Κόσμου ήταν η ίδια με την αναλογία στην οποία το κέντρο έφθασε μόλις το 1890¹⁰.

Στην Ελλάδα, ο τριτογενής τομέας ήταν σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο ο μεγαλύτερος από τους τρεις τομείς παραγωγής, τόσο από την άποψη αναλογίας προϊόντος όσο, τελευταία, και από την άποψη αναλογίας απασχόλησης. Όσον αφορά τη σύνθεση του εθνικού μας προϊόντος, το μισό σχεδόν παράγεται στον τομέα των υπηρεσιών με τάση, τελευταία, μεγαλύτερης αύξησης (βλ. Πίνακα ΓΙ). Όσον αφορά τη σύνθεση του ενεργού πληθυσμού, το ποσοστό απασχολούμενων στον τριτογενή τομέα αυξάνεται συνεχώς σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, έτσι ώστε σε μια τριακονταετία να σημειωθεί σχεδόν διπλασιασμός του ποσοστού απασχολούμενων στις υπηρεσίες (από 22% - 40%). Από την άλλη μεριά, το ποσοστό του τριτογενούς τομέα στο ΑΕΠ παρέμεινε σχεδόν το ίδιο (42% και 44%¹¹ στην αρχή και το τέλος της περιόδου, αντίστοιχα). Έτσι, σύμφωνα με μια μέθοδο μέτρησης της παραγωγικότητας των απασχολούμενων ανά τομέα¹², η πολύ ταχύτερη αύξηση της αναλογίας τριτογενούς απασχόλησης στον ενεργό πληθυσμό, από την αύξηση της αναλογίας τριτογενούς προϊόντος στο ΑΕΠ, σημαίνει μείωση της παραγωγικότητας των

απασχολουμένων στον τομέα αυτό (στήλη 3). Εν τούτοις, αν μετρήσουμε την παραγωγικότητα ως το ακαθάριστο προϊόν κατά απασχολούμενο, η εικόνα που προκύπτει είναι ότι η παραγωγικότητα στον τριτογενή τομέα αυξήθηκε μεν, μεταξύ 1951 και '81, αλλά με πολύ βραδύτερο ρυθμό από τους άλλους δύο τομείς (βλ. Πίνακα Γ2).

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ1. Ο τριτογενής τομέας στην Ελλάδα: 1951-1981

Έτος	(1) Ποσοστό τριτογενούς προϊόντος στο ΑΕΠ ¹	(2) Ποσοστό τριτογενούς ² απασχόλησης στον ενεργό πληθυσμό	(3) = (1):(2) Παραγωγικότητα απασχολουμένων στον τριτογενή
1951	42,2	21,8	1,94
1961	39,9	23,6	1,69
1971	41,8	30,7	1,36
1981	44,5	40,3	1,10

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθνικών Λογαριασμών 1958-75, 1970, 1974-81, των γενικών απογραφών 1951, 1961, 1971 και ανάλυσης απασχόλησης κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας 1971-84, *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 6/5/1984, *Yearbook of Labour Statistics*, ILO.

1. Σε σταθερές τιμές 1970 (χωρίς τις υπηρεσίες από ιδιοκατοίκηση κατοικιών).
2. Περιλαμβάνει τους απασχολουμένους στις μεταφορές-επικοινωνίες, εμπόριο, τράπεζες, ασφάλειες, δημ. διοίκηση, ασφάλεια, υγεία, εκπαίδευση.

Η ραγδαία αυτή αύξηση της τριτογενούς απασχόλησης είναι ενδεικτική της μεγάλης απορροφητικότητας εργασίας του τομέα αυτού. Όπως άλλωστε προκύπτει από τον Πίνακα Γ11, η απορροφητικότητα εργασίας του τομέα των υπηρεσιών σε σχέση με την αύξηση του πληθυσμού είναι η μεγαλύτερη από όλους τους άλλους τομείς της οικονομίας: ο συντελεστής απορροφητικότητας εργασίας του τομέα αυτού σε σχέση με την αύξηση του πληθυσμού ήταν 0,24 στην περίοδο 1951-61, 0,45 στην περίοδο 1961-71 και 0,43 στην περίοδο 1971-81. Η συνέπεια της υψηλής αυτής απορροφητικότητας ήταν ότι, ενώ το ποσοστό της τριτογενούς απασχόλησης στο σύνολο του πληθυσμού ήταν περίπου 9% το

1951, στο τέλος της περιόδου (1981) το αντίστοιχο ποσοστό έφθανε το 15%. Είναι, τέλος, χαρακτηριστική η παρατήρηση του ΟΟΣΑ, σε πολύ πρόσφατη έκθεση του για την Ελλάδα¹³, ότι σημειώνεται σημαντική μεταβολή στη μετά το 1975 ελληνική ανάπτυξη. Ενώ, δηλαδή, πριν από το έτος αυτό ο τριτογενής τομέας συνεισέφερε περίπου το μισό στην αύξηση του ΑΕΠ, μετά το 1975 η συνεισφορά του τομέα αυτού ανέβηκε στα 3/4 της συνολικής αύξησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ2. Ακαθάριστο προϊόν κατά απασχολούμενο 1951-81
(σε σταθερές τιμές 1970)

Τομέας	1951	1961	1971	1981	1951-81 (1951 = 100)
Πρωτογενής	13.144	19.304	37.090	54.622	416
Δευτερογενής	29.017	51.431	106.290	129.160	445
Τριτογενής	49.576	57.860	116.460	130.180	263

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθν. Λογ/σμών 1958-75, 1970, 1974-81, των γενικών απογραφών 1951-81, *Yearbook of Labour Statistics*, ILO.

Σημ.: Οι υπηρεσίες από την ιδιοκατοίκηση κατοικιών δεν περιλαμβάνονται ούτε στο προϊόν του τριτογενούς ούτε στο ΑΕΠ.

Η επέκταση αυτή του τριτογενούς τομέα στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου αποτελεί βασικό σύμπτωμα της διαδικασίας εξαρτημένης ανάπτυξης στη χώρα μας. Το γεγονός, δηλαδή, ότι η εκβιομηχάνισή μας δε δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, αλλά ούτε και οδήγησε στον περιορισμό του ανοίγματος μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης, είχε συνέπεια ότι η αναπτυξιακή πολιτική στην περίοδο αυτή βασίστηκε στη μαζική μετανάστευση και την επέκταση του τουρισμού. Έτσι, τα μεταναστευτικά εμβάσματα και οι τουριστικές δαπάνες χρησιμοποιήθηκαν για τη μερική κάλυψη του ελλείμματος στο ισοζύγιο πληρωμών (που δημιουργούσε το σημαντικό άνοιγμα μεταξύ παραγωγικού δυναμικού και εθνικής δαπάνης (βλ. κεφ. Δ)), ενώ η ίδια η

μετανάστευση, καθώς και η αύξηση των θέσεων στο δημόσιο τομέα¹⁴ χρησιμοποιήθηκαν για την απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού.

Έτσι, το μη μεταναστεύον εργατικό δυναμικό, που δεν μπορούσε να βρει απασχόληση στο δευτερογενή ή στο δημόσιο τομέα, δεν είχε άλλη διέξοδο παρά να προστεθεί στον, συνήθως παρασιτικό, κύκλο των «αυτοαπασχολουμένων», που ασχολούνται με την παροχή υπηρεσιών παντός είδους (δουλειές του ποδαριού, μικρέμποροι, μεσάζοντες, «αεριτζήδες», κ.λπ.). Η συνέπεια είναι ότι το ποσοστό αυτοαπασχολουμένων στον ενεργό πληθυσμό αυξάνει συνεχώς στη μεταπολεμική περίοδο: από 14%, κατά μία εκτίμηση, το 1960 σε 27% το 1981, ποσοστό πολύ υψηλότερο από το αντίστοιχο στις χώρες της ΕΟΚ¹⁵. Η αυτοαπασχόληση, βέβαια, αυτή δεν αφορά μόνο τον τριτογενή τομέα. Αν πάρουμε, όμως, υπόψη ότι από τη μια μεριά, το ποσοστό μισθωτών στο δευτερογενή τομέα είναι υψηλότερο από αυτό στον τριτογενή (και πολύ χαμηλότερο από τις άλλες χώρες της ΕΟΚ)¹⁶, ενώ από την άλλη, το ποσοστό απασχολουμένων (αυτοαπασχολουμένων κυρίως) στο γεωργικό τομέα μειώνεται συνεχώς στην εξεταζόμενη περίοδο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η σημαντική αυτή αύξηση των αυτοαπασχολουμένων οφείλεται βασικά στην επέκταση του τριτογενούς τομέα.

Η παραγωγικότητα της γεωργίας

Μια άλλη σημαντική εκδήλωση της ανισομέρειας στην ανάπτυξη των μεγάλων παραγωγικών τομέων αναφέρεται στη χαμηλή παραγωγικότητα του πρωτογενούς τομέα, που δεν επιτρέπει την εξασφάλιση πλήρους απασχόλησης σέ όλους τους απασχολούμενους σ' αυτόν και οδηγεί σε χαμηλά βιοτικά επίπεδα. Το αποτέλεσμα είναι η μαζική έξοδος των αγροτών προς τον παρασιτισμό των υπηρεσιών των ντόπιων αστικών κέντρων ή - όπου είναι δυνατό - προς τη βιομηχανία των μητροπόλεων, μια και η εγχώρια βιομηχανία αδυνατεί να δημιουργήσει απασχόληση που να μπορεί να τους απορροφήσει. Δεν είναι, δηλαδή, η αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία που οδηγεί στην έξοδο των αγροτών αλλά, αντίθετα, η - παρά τις ανισομερείς βελτιώσεις - πολύ χαμηλή παραγωγικότητα που χαρακτηρίζει τον αγροτικό τομέα. Ένας αποδοτικός αγροτικός τομέας, άλλωστε, θα μπορούσε να εξασφαλίσει υψηλά βιοτικά επίπεδα, όπως συμβαίνει με τον αγροτικό τομέα των μητροπολιτικών χωρών. Στην Αγγλία, για παράδειγμα, το κατά κεφαλήν εισόδημα των αγροτών είναι υψη-

λότερο από το εισόδημα πολλών άλλων κλάδων, ακριβώς λόγω της υψηλής παραγωγικότητας της αγγλικής γεωργίας (βλ. Πίνακες Γ4 και Γ7).

Από αυτή την άποψη, είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι η μείωση του αγροτικού πληθυσμού μας, που πήρε μαζικές διαστάσεις στην περίοδο 1961-71, δε συνοδεύτηκε από αντίστοιχη αύξηση του κατά κεφαλήν αγροτικού εισοδήματος σε σχέση με το κατά κεφαλή εθνικό. Κι αυτό σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στις μητροπόλεις κατά τη διαδικασία εκβιομηχάνισης τους, όπου η μείωση του αγροτικού πληθυσμού συνοδευόταν πάντα από σημαντική αύξηση της γεωργικής παραγωγής και εισοδήματος, ως αποτέλεσμα της αντίστοιχης αύξησης της παραγωγικότητας στη γεωργία.

Έτσι, ενώ το ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού μειώθηκε από 56,8% του ενεργού (23,4% του συνολικού) το 1951 σε 30,7% του ενεργού (11,1% του συνολικού) το 1981, το γεωργικό εισόδημα, σε σταθερές τιμές, αυξήθηκε στην περίοδο 1950-75 με μέσο ετήσιο ρυθμό 4,1%¹⁷. Αντίστοιχα, στην ίδια περίοδο το ακαθάριστο εισόδημα του δευτερογενούς τομέα αυξήθηκε με διπλάσιο μέσο ετήσιο ρυθμό (8,2%) και το εισόδημα του τριτογενούς με μέσο ετήσιο ρυθμό περίπου 6%. Η συνέπεια αυτού του ρυθμού αύξησης του αγροτικού εισοδήματος, σε σχέση με το ρυθμό αύξησης του εισοδήματος των άλλων τομέων, είναι η συνεχής μείωση, σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, του κατά κεφαλήν αγροτικού εισοδήματος σε σχέση με το κατά κεφαλήν εθνικό. Έτσι, το κατά κεφαλήν αγροτικό εισόδημα, που αποτελούσε τα 3/5 του κατά κεφαλήν εθνικού στην περίοδο 1951-61, έπεσε στο λιγότερο από το μισό στην περίοδο 1971-81 (49,7% το 1971 και 46,8% το 1981¹⁸ (βλ. Πίν. Γ3).

Η πολύ χαμηλή παραγωγικότητα εργασίας, κεφαλαίου και εδάφους που επικρατεί στον αγροτικό τομέα μας (που θα πρέπει να σημειωθεί εδώ απασχολεί ακόμα σημαντικό τμήμα του ενεργού πληθυσμού - υπολογίζεται ότι το 1981 το ποσοστό αυτό ήταν περίπου 31% έναντι μέσου ποσοστού 6% στις μητροπολιτικές χώρες της ΕΟΚ) δεν είναι βέβαια άσχετη με το χαμηλό εισόδημα που τον χαρακτηρίζει. Έτσι, η παραγωγικότητα των απασχολουμένων στη γεωργία όχι μόνο είναι η χαμηλότερη σε σύγκριση με τους άλλους τομείς της οικονομίας αλλά, σύμφωνα με μια μέθοδο μέτρησης της παραγωγικότητας, είναι και φθίνουσα¹⁹. Σύμφωνα με τον Πίνακα Γ2, εν τούτοις, η αγροτική παραγωγικότητα δεν είναι μεν φθίνουσα αλλά και δεν παύει να είναι, σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, εξαιρετικά χαμηλή σε σχέση με την παραγωγικότητα των άλλων τομέων. Άλλες μελέτες επιβεβαιώνουν το συμπέρασμα αυτό. Έτσι, σύμφωνα με μια μελέτη, η παραγωγικότη-

τα εργασίας με βάση το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν υπολογίζεται ότι είναι 4 φορές μικρότερη στη γεωργία σε σχέση με τους άλλους τομείς²⁰. Τέλος, πρόσφατη μελέτη έδειξε ότι η παραγωγικότητα εργασίας στη γεωργία μας, μετρούμενη ως προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο, είναι 10% χαμηλότερη από την ιταλική και 30% χαμηλότερη από την ιρλανδέζικη²¹.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ3. Κατά κεφαλήν αγροτικό εισόδημα σε σχέση με το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα. 1951-1981

	(1)	(2)	(3)=(1):(2)	(4)	(5)	(6)=(4):(5)	(7)=(3):(6)
Έτος	Αγροτικό εισόδημα ¹	Αγροτικός πληθυσμός ²	Κατά κεφαλήν αγροτικό εισ.	Εθνικό εισόδημα	Συνολικός πληθυσμός	Κατά κεφ. εθν. εισ.	
1951	23.475	3.623	6.479	80.511	7.632	10.549	0,614
1961	37.836	3.675	10.295	143.772	8.388	17.139	0,600
1971	48.662	3.082	15.789	278.551	8.768	31.768	0,497
1981	59.156	2.956	20.012	416.109	9.740	42.721	0,468

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθν. Λογ/σμών 1958-75, 1970, 1974-81, των γενικών απογραφών 1951, 1961, 1971 και των προσωρινών αποτελεσμάτων γενικής απογραφής 1981.

1. Σε σταθερές τιμές 1970 (εκατ. δρχ.).
2. Πληθυσμός σε κομοπόλεις/χωριά κάτω 2.000 κατοίκων (εκατ.).

Όσον αφορά την παραγωγικότητα κεφαλαίου στη γεωργία, είναι επίσης χαμηλή και φθίνουσα, όπως δείχνουν οι οριακοί συντελεστές κεφαλαίου που αυξάνουν αντίστροφα στην εξεταζόμενη περίοδο: 1951-60:1,62, 1961-70: 5,61 και 1971-75: 5,76²². Τέλος, η παραγωγικότητα εδάφους είναι και χαμηλή αλλά και σχεδόν στάσιμη. Έτσι, η μέση στρεμματική απόδοση των χωρών της ΕΟΚ είναι 5 φορές περίπου μεγαλύτερη²³, ενώ η φυσική παραγωγικότητα εδάφους στην ελληνική γεωργία υπολογίστηκε ότι αυξάνει με τον πολύ αργό ρυθμό του 1,1% το χρόνο²⁴.

Η αιτία της σχετικά χαμηλής αυτής παραγωγικότητας στη γεωργία ανάγεται πάλι στον ανισομερή χαρακτήρα ανάπτυξης

της χώρας μας, που δεν οδήγησε, όπως στις μητροπολιτικές χώρες, στην ανάπτυξη ενός δυναμικού και παραγωγικού αγροτικού τομέα, ως προϋπόθεση για την ανάπτυξη του δευτερογενούς. Η ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα μας, στο βαθμό που στηριζόταν στο ξένο κεφάλαιο και τεχνολογία (βασικά έντασης κεφαλαίου) δεν εξαρτιόταν ούτε από το οικονομικό πλεόνασμα του αγροτικού τομέα ούτε από το πλεόνασμα εργατικού δυναμικού σ' αυτόν. Ακόμα, παράγοντες που έχουν βασικά σχέση με την κοινωνικο-οικονομική οργάνωση της αγροτικής μας παραγωγής, όπως το μέγεθος και η διάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων²⁵, ο ανεπαρκής αριθμός αρδευτικών έργων, η διάρθρωση των καλλιεργειών, κ.λπ., συμβάλλουν σημαντικά στη χαμηλή παραγωγικότητα του πρωτογενούς τομέα μας. Οι παράγοντες αυτοί, σε συνδυασμό με τον εξαρτημένο χαρακτήρα της εκβιομηχάνισης που εμποδίζει την παραγωγή φτηνών γεωργικών μηχανών και χημικών για την κάλυψη των αναγκών του ντόπιου γεωργικού τομέα, οδηγούν σε χαμηλό βαθμό μηχανοποίησης και χρήσης λιπασμάτων, με αντίστοιχες επιπτώσεις στην παραγωγικότητα²⁶.

Τέλος, από τη μεριά του τελικού προϊόντος, η ανισομέρεια που χαρακτηρίζει την εξαρτημένη εκβιομηχάνιση αποτελεί σημαντικό εμπόδιο στη δημιουργία ενός πλέγματος γεωργικών βιομηχανιών που θα μπορούσε να καλύπτει τις ανάγκες της αγροτικής μας οικονομίας και να συμβάλλει στη λύση του προβλήματος ανεργία - υποαπασχόληση - μετανάστευση. Έτσι, στο βαθμό που η ανισομέρεια της ανάπτυξής μας, από τη μια μεριά, επέτρεπε μια σημαντική βελτίωση της παραγωγικότητας²⁷ και αντίστοιχη απελευθέρωση εργατικών χεριών και από την άλλη, επέτρεπε τη δημιουργία ενός σύγχρονου αγροτικού τομέα με ρυθμούς ανάπτυξης και παραγωγικότητας αντίστοιχους εκείνων της μεταποίησης, η συνέπεια ήταν η δημιουργία ενός σημαντικού πλεονάσματος εργατικού δυναμικού που εγκατέλειπε μαζικά τους αγρούς στη διάρκεια των δεκαετιών του '50 και του '60. Δεν είναι, λοιπόν, απορίας άξιον ότι σήμερα το 48% των αγροτών μας είναι πάνω από 55 χρόνων!²⁸

Η χαμηλή παραγωγικότητα όμως της γεωργίας καθώς και τα αντίστοιχα χαμηλά αγροτικά εισοδήματα δεν αποτελούν μόνο αποτέλεσμα της συγκεκριμένης αναπτυξιακής διαδικασίας, αλλά και αιτία. Το γεγονός, ιδιαίτερα, ότι τα χαμηλά αγροτικά εισοδήματα συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας μικρού μεγέθους αγοράς έχει αποφασιστική σημασία για το μέγεθος και τη διάρθρωση του μεταποιητικού τομέα και, επομένως, για τον όλο χαρακτήρα της ανάπτυξης της χώρας μας.

Δεν είναι, όμως, μόνο *μεταξύ* τομέων που ο βαθμός ανισομέρειας στις εξαρτημένες χώρες είναι μεγάλος, λόγω της υπερτροφικής ανάπτυξης του τριτογενούς τομέα, της μεγάλης αναλογίας του ενεργού πληθυσμού που απασχολείται στον αγροτικό τομέα (αιτία και αποτέλεσμα της χαμηλής παραγωγικότητας σ' αυτόν) καθώς και της μερικής και αποσπασματικής ανάπτυξης του δευτερογενούς. Ο βαθμός ανισομέρειας *μέσα* στους τομείς είναι εξίσου σημαντικός, λόγω του δυϊσμού που δημιουργείται στην οικονομική δομή των περιφερειακών χωρών.

Δηλαδή, η εξαρτημένη ανάπτυξη οδηγεί στη συνύπαρξη δύο, βασικά, τομέων: ενός σύγχρονου τομέα, που περιλαμβάνει συνήθως στοιχεία του βιομηχανικού, χωρίς να αποκλείονται όμως, ανάλογα με τα συγκριτικά οικονομικά πλεονεκτήματα κάθε περιοχής, και στοιχεία από τους άλλους τομείς, και ενός παραδοσιακού τομέα, στον οποίο ανήκει η υπόλοιπη οικονομία. Ο σύγχρονος τομέας είναι προσανατολισμένος προς την εξωτερική αγορά ή / και είναι ελεγχόμενος άμεσα ή έμμεσα από το ξένο κεφάλαιο. Υπάρχουν, λοιπόν, δύο τύποι βιομηχανίας, δύο τύποι γεωργίας, κ.λπ., που χαρακτηρίζονται από σημαντικές διαφορές στην παραγωγικότητα, στους μισθούς / ημερομίσθια. Ο ανολοκλήρωτος αυτός χαρακτήρας της οικονομικής δομής μαζί με την ανισόρροπη μερική εκβιομηχάνιση συνεπάγονται την έλλειψη ισχυρών συνδέσεων μεταξύ τομέων και τη δημιουργία των προϋποθέσεων για την αναπαραγωγή της σχέσης εξάρτησης.

Ο δευτερογενής τομέας, ειδικότερα, χαρακτηρίζεται από πολλαπλή ανισομέρεια ως προς την ανάπτυξή του: ανισομέρεια μεταξύ κλάδων παραγωγής και ενδοκλαδική ανισομέρεια μεταξύ μονάδων παραγωγής. Έτσι, η υπερτροφική ανάπτυξη μερικών κλάδων και η ατροφική ανάπτυξη άλλων, η συγκέντρωση της παραγωγής σε μερικές μεγάλες μονάδες, ενώ συγχρόνως η συντριπτική πλειοψηφία των βιομηχανικών μονάδων συνίσταται από μικρομονάδες, έχει αναπόφευκτα σημαντικές συνέπειες στην παραγωγικότητα, την απασχόληση, τα εισοδήματα και το ισοζύγιο πληρωμών (βλ. περισσότερα για το δυϊσμό της βιομηχανίας στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου αυτού).

Ενδεικτικό της ανισομέρειας αυτής στο δευτερογενή τομέα είναι το γεγονός ότι το 1975 93% των βιομηχανικών μονάδων απασχολούσαν κατά μέσο όρο λιγότερο από 10 άτομα (και το 97% λιγότερα από 20 άτομα). Εν τούτοις, το υπόλοιπο 7% των μονάδων ήταν υπεύθυνο για το 81% της ακαθάριστης αξίας της μεταποιητικής παραγωγής και το 79% της προστιθέμενης αξίας στη μετα-

ποίηση²⁹. Είναι ακόμα χαρακτηριστικό ότι οι μικρές αυτές επιχειρήσεις ανήκουν βασικά στους παραδοσιακούς κλάδους (είδη ένδυσης, υποδήματα, υφαντικά, δέρμα, έπιπλα) που απευθύνονται κυρίως στην εσωτερική αγορά, ενώ περίπου το 60% των συνολικών εξαγωγών το 1974 προέρχεται από τις 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις³⁰.

Ο αντίστοιχος βαθμός ανισομέρειας στις μητροπολιτικές χώρες είναι σημαντικά μικρότερος. Έτσι, ενώ στην Ελλάδα, όπως είδαμε, 93% των βιομηχανικών μονάδων απασχολούσαν κάτω από 10 άτομα και στις άλλες περιφερειακές χώρες της Νότιας Ευρώπης τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 79% για την Πορτογαλία και 77% για την Ισπανία, στην Αγγλία το ποσοστό αυτό ήταν μόνο 39%. Ακόμα, ενώ στην Ελλάδα μόνο 0,6% των μονάδων απασχολούσαν πάνω από 100 άτομα, έναντι 2,7% στην Πορτογαλία και 2,4% στην Ισπανία, το αντίστοιχο ποσοστό στην Αγγλία ήταν στην ίδια περίοδο³¹ 15%.

Η παραγωγικότητα αυτών των μικρών μονάδων, που αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία στις περιφερειακές χώρες, είναι πολύ χαμηλότερη σε σύγκριση με την αντίστοιχη των μεγάλων μονάδων. Έτσι, στην Ελλάδα η παραγωγικότητα εργασίας, μετρούμενη ως προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο, ήταν το 1975 σχεδόν τριπλάσια στις μεγάλες μονάδες σε σχέση με τις μικρές³². Δεν είναι, επομένως, τυχαίο, δεδομένης της χαμηλής παραγωγικότητας των μικρών αυτών μονάδων στους παραδοσιακούς κλάδους της βιομηχανίας μας, ότι είναι ακριβώς αυτοί οι κλάδοι που υπέστησαν τις μεγαλύτερες ζημιές από το άνοιγμα στον ανταγωνισμό των μητροπολιτικών προϊόντων, που επέφερε η ένταξη στην ΕΟΚ³³.

Το συμπέρασμα, επομένως, που μπορούμε να συναγάγουμε είναι ότι, λόγω του ανισομερούς χαρακτήρα που παίρνει η εξωστρεφής ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση, ο δυϊσμός της οικονομίας είναι αναπόφευκτος: συνύπαρξη, δηλαδή, από τη μια μεριά, μεγάλων, συνήθως εξαγωγικών, μονάδων που ελέγχονται από το ξένο κεφάλαιο και χαρακτηρίζονται από υψηλή συγκέντρωση κεφαλαίου και εργασίας και αντίστοιχα υψηλή παραγωγικότητα και από την άλλη μεριά, ντόπιων μικρών μονάδων που απευθύνονται, βασικά, στην εσωτερική αγορά και χαρακτηρίζονται από χαμηλή συγκέντρωση κεφαλαίου και εργασίας και αντίστοιχα χαμηλή παραγωγικότητα.

*Η κατανομή του κατά κεφαλήν εισοδήματος
ανά παραγωγικό κλάδο*

Ο μεγάλος βαθμός ανισότητας στην κατανομή του εισοδήματος ανά κλάδο παραγωγής είναι άλλη μια χαρακτηριστική ένδειξη ανισομέρειας. Βέβαια, η ανισομέρεια αυτή παρουσιάζεται και στις μητροπολιτικές χώρες. Εν τούτοις, ο βαθμός ανισομέρειας που εμφανίζουν οι εξαρτημένες χώρες είναι πολύ μεγαλύτερος από αυτόν των μητροπολιτικών. Ενώ, δηλαδή, στις χώρες του κέντρου το κατά κεφαλήν εισόδημα σε κάθε τομέα κυμαίνεται γύρω στο μέσο εθνικό ποσοστό, στις εξαρτημένες χώρες η διασπορά είναι τεράστια.

Από τη σύγκριση της κατανομής του κατά κεφαλήν προϊόντος στην Ελλάδα και την Αγγλία (βλ. Πίνακα Γ4) προκύπτει η ακόλουθη εικόνα. Με μέσο εθνικό ποσοστό 100, το κατά κεφαλήν εισόδημα του έλληνα αγρότη το 1981 ήταν 46, ενώ το αντίστοιχο του απασχολούμενου στις εξορυκτικές βιομηχανίες ήταν υπερπεν-

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ4. Ακαθάριστο προϊόν κατά απασχολούμενο και ανά κλάδο παραγωγής στην Ελλάδα και την Αγγλία

Κλάδος	Ελλάς (1981) (σταθερές τιμές 1970)	Αγγλία (1978)
Γεωργία	46	147
Ορυχεία	255	212
Μεταποίηση	110	90
Ηλεκτρισμός-ύδρευση-αποχ.	395	207
Κατασκευές	70	114
Μεταφορές-επικοινωνίες	128	127
Εμπόριο	84	85
Λοιπές υπηρεσίες	123	87

Ελλάδα: Μέσος όρος = 117.910 δρχ.

Αγγλία: Μέσος όρος = 473.110 δρχ.

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει: α) Εθν. Λογ/σμών 1970, 1974-81, β) ανάλυσης απασχόλησης κατά κλάδο οικον. δραστηριότητας 1971-84, *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 6/5/1984, γ) *Economic Trends* (CSO), Οκτώβριος 1982, δ) *Employment Gazette*, Αύγουστος 1982.

ταπλάσιο και του απασχολούμενου στον τριτογενή τομέα ήταν σχεδόν τριπλάσιο. Αντίθετα, στην αγγλική περίπτωση, όχι μόνο το κατά κεφαλήν εισόδημα του αγρότη είναι μεγαλύτερο από εκείνο πολλών άλλων κλάδων (μεταποίηση, κατασκευές, υπηρεσίες) - λόγω της μεγάλης παραγωγικότητας της αγγλικής γεωργίας - αλλά, το κυριότερο, η διανομή του εισοδήματος είναι πολύ λιγότερο άνιση. Οι ακραίες τιμές, για παράδειγμα, κυμαίνονται από 1 έως 2,5 στην αγγλική περίπτωση, ενώ στην ελληνική κυμαίνονται από 1 έως 8,6.

Για πρόσθετη επιβεβαίωση του σημαντικότερου βαθμού ανισοκατανομής στην Ελλάδα σε σχέση με την Αγγλία χρησιμοποιήσαμε επίσης τη στατιστική μέθοδο της ανάλυσης διακύμανσης (analysis of variance)*. Η μέθοδος αυτή μπορεί να μας πληροφορήσει αν οι διαφορές στην κατανομή του εισοδήματος μεταξύ των δύο χωρών είναι στατιστικά σημαντικές ή όχι. Το αποτέλεσμα και από τον έλεγχο αυτό είναι ότι οι διαφορές στην κατανομή του ακαθάριστου προϊόντος κατά απασχολούμενο που παρατηρούνται μεταξύ των δύο χωρών είναι στατιστικά σημαντικές.

Ο μεγαλύτερος αυτός βαθμός ανισομέρειας μπορεί να εξηγηθεί αν πάρουμε υπόψη μια σειρά παράγοντες που χαρακτηρίζουν τον εξαρτημένο τύπο ανάπτυξης. Τέτοιοι παράγοντες είναι πρώτον, το ποσοστό υποαπασχόλησης που χαρακτηρίζει τον πρωτογενή και κυρίως τον εξογκωμένο τριτογενή τομέα των εξαρτημένων

* Η διαδικασία που ακολουθείται στη μέθοδο αυτή συνίσταται στον έλεγχο της μηδενικής υπόθεσης, ότι δηλαδή δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ της αγγλικής και της ελληνικής κατανομής του ακαθάριστου προϊόντος κατά απασχολούμενο. Στη συνέχεια υπολογίζεται η τιμή του λόγου:

$$F = \frac{\frac{2}{ns} \bar{x}_i}{\bar{x}_s 2_i}$$

Ο αριθμητής του λόγου αυτού δίνει τη διαφορά στο μέσο κατά κεφαλήν προϊόν μεταξύ των δύο χωρών, ενώ ο παρονομαστής δίνει τη μέση διακύμανση μέσα στις δύο χώρες. Στην περίπτωση που εξετάζουμε

$$F = 20,99$$

ενώ η κριτική τιμή του F για την απόρριψη ή όχι της μηδενικής υπόθεσης στο επίπεδο 5% και με βαθμούς ελευθερίας 1 και 14 είναι

$$F_{0,05}(1,14)=4,60$$

Δεδομένου ότι η υπολογισθείσα τιμή του λόγου αυτού είναι μεγαλύτερη από την κριτική τιμή, απορρίπτεται η μηδενική υπόθεση, ότι δηλαδή οι διαφορές δεν είναι στατιστικά σημαντικές.

χωρών. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, υπολογίστηκε ότι στη δεκαετία 1960-69 το ποσοστό υποαπασχόλησης ήταν 9,6% του ενεργού πληθυσμού³⁴. Στη δεκαετία του '70 το ποσοστό αυτό μειώθηκε στο 4,4%. Η μείωση, όμως, αυτή οφειλόταν στη μαζική μετανάστευση της προηγούμενης δεκαετίας και όχι στην απορρόφηση των υποαπασχολούμενων από το μεταποιητικό τομέα (βλ. Γβ, εκβιομηχάνιση χωρίς απορρόφηση του εργατικού δυναμικού).

Δεύτερον, οι μισθωτοί στις μητροπολιτικές χώρες αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού και το ποσοστό αύξησης του μισθού έχει την τάση να καθορίζεται ομοιόμορφα για τους εργαζομένους όλων των κλάδων γύρω από το μέσο ποσοστό αύξησης της παραγωγικότητας, που, λόγω της ομοιογένειας στην κατανομή της, συμβαίνει να είναι περίπου το ίδιο στον κάθε τομέα χωριστά. Αντίθετα, στις εξαρτημένες χώρες οι μισθοί / εισοδήματα των διαφόρων τομέων δεν έχουν την τάση να ακολουθούν την αντίστοιχη τάση του εθνικού εισοδήματος, μια και η διασπορά εισοδημάτων από το μέσο είναι πολύ πιο μεγάλη στους διάφορους παραγωγικούς τομείς.

Ακόμα, στις εξαρτημένες χώρες οι αυτο-απασχολούμενοι στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού αποτελούν ένα σημαντικά υψηλότερο ποσοστό, το οποίο μάλιστα, όπως στην ελληνική περίπτωση, μπορεί να είναι και αυξανόμενο σε σχέση με το βαθμό ανάπτυξης της χώρας, όπως είδαμε. Είναι ακόμα χαρακτηριστικό ότι στην Ελλάδα όχι μόνο το ποσοστό των μισθωτών στο συνολικό ενεργό πληθυσμό είναι πολύ μικρό, σε σχέση με αυτό των μητροπολιτικών χωρών (βλ. σημ. 16), αλλά ακόμα αυξάνει με πολύ αργό ρυθμό: το 1960 οι μισθωτοί στην Ελλάδα ήταν το 33,5% του ενεργού πληθυσμού έναντι ενός μέσου όρου 75,9% στην ΕΟΚ. Το 1970 τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 42,3% για την Ελλάδα και 81,4% για την ΕΟΚ και το 1980 τα ποσοστά ήταν 40% και 93% αντίστοιχα³⁵.

Η διασπορά της παραγωγικότητας

Ο κυριότερος, όμως, λόγος που μπορεί να εξηγήσει σε μεγάλο βαθμό τις διαφορές στην κατανομή εισοδήματος κατά κλάδο παραγωγής είναι αναμφίβολα η τελείως ανομοιογενής κατανομή της παραγωγικότητας στις εξαρτημένες χώρες, σε αντίθεση με τη σχετικά ομοιογενή κατανομή στις μητροπολιτικές. Η ανομοιογένεια αυτή στην παραγωγικότητα διαφόρων τομέων οφείλεται με τη σειρά της στο γεγονός ότι η οικονομία των εξαρτημένων χωρών

δεν είναι οργανωμένη αυτοκεντρικά, ως ενιαίο σύνολο, με ολοκληρωμένη βιομηχανική δομή, αλλά αποτελεί ένα συνονθύλευμα σύγχρονων παραγωγικών μονάδων με υψηλή παραγωγικότητα από τη μια μεριά και τεχνολογικά καθυστερημένων μικρο-μονάδων με χαμηλή παραγωγικότητα από την άλλη.

Από τη σύγκριση της παραγωγικότητας στους τρεις μεγάλους παραγωγικούς τομείς που κάναμε για 10 μητροπολιτικές και 10 περιφερειακές χώρες (βλ. Πίνακα Γ5) γίνεται φανερός ο μεγαλύτερος βαθμός ανισομέρειας στην κατανομή παραγωγικότητας της περιφέρειας σε σχέση με αυτόν του κέντρου. Μετρήσαμε την παραγωγικότητα των απασχολουμένων σε κάθε κλάδο με τη μέθοδο Kuznets (βλ. σημ. 12) ως το λόγο του προϊόντος του κάθε τομέα στο ΑΕΠ (F.) προς την απασχόληση του κάθε τομέα στη συνολική απασχόληση (G_i). Για να μετρήσουμε τη διασπορά της παραγωγικότητας ανά τομέα χρησιμοποιήσαμε το απλό στατιστικό μέτρο του εύρους μεταβολής (διαφορά μέγιστης και ελάχιστης τιμής). Όπως προκύπτει από τον Πίνακα, ο μέσος όρος της διασποράς (με βάση το μέτρο αυτό) είναι 0,46 στο κέντρο, έναντι 1,36 στην περιφέρεια. Η διασπορά, δηλαδή, στις εξαρτημένες χώρες είναι τριπλάσια σε σχέση με τις μητροπολιτικές. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει από τη στατιστική μέθοδο της ανάλυσης της διακύμανσης του εύρους μεταβολής: οι διαφορές μεταξύ κέντρου και περιφέρειας είναι στατιστικά σημαντικές*. Όσον αφορά την Ελλάδα, είναι φανερό από τα στοιχεία αυτά ότι ανήκει καθαρά στην ημιπεριφέρεια της Νότιας Ευρώπης, που χαρακτηρίζεται από διασπορά διπλάσια αυτής στο κέντρο.

Στην πραγματικότητα, όμως, η διασπορά στην κατανομή της παραγωγικότητας είναι ακόμα μεγαλύτερη από αυτή που προκύπτει από τον Πίνακα Γ5. Αν, δηλαδή, αναλύσουμε τα στοιχεία που δίνονται συγκεντρωτικά για τους τρεις μεγάλους τομείς παραγωγής σε περισσότερους κλάδους, η εικόνα που προκύπτει είναι μια εικόνα ακόμα μεγαλύτερης ανισότητας στην κατανομή της παραγωγικότητας. Στους Πίνακες Γ6 και Γ7 συγκρίναμε την παραγωγικότητα 8 τομέων παραγωγής στην Ελλάδα και την Αγγλία, για τα ίδια έτη για τα οποία συγκρίναμε παραπάνω την κατανομή εισοδήματος κατά κλάδο παραγωγής.

* Ακολουθώντας την ίδια διαδικασία, η υπολογισθείσα τιμή του F είναι:

$$F = 5,66$$

ενώ η κριτική τιμή είναι:

$$F_{0,5}(1,18) = 4,41$$

Η μηδενική, επομένως, υπόθεση της μη ύπαρξης στατιστικά σημαντικής διαφοράς, όσον αφορά το εύρος μεταβολής της παραγωγικότητας στο κέντρο και την περιφέρεια, απορρίπτεται.

Δύο είναι τα βασικά συμπεράσματα που μπορούμε να συναγάγουμε από αυτή την ανάλυση. Το πρώτο είναι ότι ο βαθμός ανισότητας στην κατανομή του κατά κεφαλήν εισοδήματος έχει άμε-

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ5: Παραγωγικότητα των εργαζομένων κατά τομείς παραγωγής σε διάφορες χώρες το 1979

Χώρα	Γεωργία		Βιομηχ.		Υπηρεσίες		Παραγωγικότητα						Εύρος μεταβολής
	F ₁	G ₁	F ₂	G ₂	F ₃	G ₃	F ₁	G ₁	F ₂	G ₂	F ₃	G ₃	
Ιταλία	7	11	43	45	50	44	0,64	0,95	1,14	0,50			
Αγγλία	2	2	36	42	62	56	1,00	0,86	1,11	0,25			
Γαλλία	5	9	34	39	61	52	0,56	0,87	1,17	0,61			
Βέλγιο	2	3	37	41	61	56	0,67	0,90	1,09	0,42			
Δ. Γερμανία	2	4	49	47	49	49	0,50	1,04	1,00	0,54			
Σουηδία	3	5	37	35	65	60	0,60	0,91	1,08	0,48			
Καναδάς	4	5	33	29	63	66	0,80	1,14	0,95	0,34			
Φινλανδία	8	12	35	35	57	53	0,67	1,00	1,07	0,40			
Ολλανδία	4	6	37	45	59	49	0,66	0,82	1,20	0,54			
ΗΠΑ	3	2	34	32	63	66	1,50	1,06	0,95	0,55			
Μεξικό	10	37	38	26	52	37	0,27	1,46	1,41	1,19			
Χιλή	8	20	37	20	55	60	0,40	1,85	0,92	1,45			
Βενεζουέλα	6	19	47	27	47	54	0,32	1,74	0,87	1,42			
Βραζιλία	11	40	38	22	51	38	0,27	1,72	1,34	1,45			
Βολιβία	17	50	29	24	54	26	0,34	1,21	2,07	1,73			
Φιλιππίνες	24	47	35	17	41	36	0,51	2,05	1,14	1,54			
Αίγυπτος	23	50	35	29	42	21	0,46	1,21	2,00	1,54			
Τουρκία	23	54	29	13	48	33	0,43	2,23	1,45	1,80			
Ισπανία	9	15	31	40	60	45	0,60	0,77	1,33	0,73			
Πορτογαλία	13	25	47	36	40	39	0,52	1,30	1,02	0,78			
Ελλάδα	16	38	32	28	52	34	0,42	1,14	1,53	1,11			

F_i = λόγος του προϊόντος κάθε κλάδου προς το ΑΕΠ.

G_i = λόγος της απασχόλησης κάθε κλάδου προς τη συνολική απασχόληση.

F_i/G_i = παραγωγικότητα των απασχολούμενων ανά κλάδο παραγωγής.

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των πινάκων αρ. 11 και 19 της *World Development Report 1981*.

ση σχέση με το βαθμό ανισότητας στην κατανομή της παραγωγικότητας. Από τη στατιστική ανάλυση των στοιχείων προέκυψε ότι υπάρχει πολύ ισχυρή θετική συσχέτιση μεταξύ των διαφορών στο κατά κεφαλήν εισόδημα και των διαφορών στην παραγωγικότητα ανά τομέα παραγωγής³⁶. Το δεύτερο συμπέρασμα από την ανάλυση αυτή είναι ότι ο βαθμός ανισομέρειας στην κατανομή της παραγωγικότητας κατά τομέα είναι πολύ μεγαλύτερος στην Ελλάδα από ό,τι στην Αγγλία. Αυτό δείχνουν τα στατιστικά μέτρα της διασποράς που χρησιμοποιήσαμε (μέση απόκλιση τετραγώνου και συντελεστής μεταβλητικότητας). Και τα δυο αυτά μέτρα δείχνουν ότι η διασπορά στην Ελλάδα είναι υπερδιπλάσια της διασποράς στην Αγγλία.

Ο μεγαλύτερος αυτός βαθμός ανισομέρειας στην Ελλάδα είναι, βέβαια, αποτέλεσμα της εξωστρεφούς ανάπτυξης στη μεταπολεμική περίοδο. Έτσι, οι παραγωγικοί κλάδοι για τους οποίους ενδιαφέρθηκε μεταπολεμικά το ξένο κεφάλαιο (είτε απευθυνόταν

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ6. Παραγωγικότητα των εργαζομένων ανά τομέα παραγωγής στην Ελλάδα (1981)

Κλάδος	(1) Προϊόν κλάδου/ ΑΕΠ	(2) Απασχόληση κλάδου/ συνολ. απασχ.	(3)=(1):(2) Παραγωγικότητα κλάδου
Γεωργία	14,22	30,70	0,46
Ορυχεία	1,38	0,54	2,55
Μεταποίηση	21,16	19,29	1,10
Ηλεκτρισμός υδρ.-αποχ.	3,40	0,86	3,95
Κατασκευές	5,80	8,29	0,70
Μεταφορές/ επικοινωνίες	9,93	7,76	1,28
Εμπόριο	12,00	14,28	0,84
Λοιπές υπηρεσίες	22,56	18,28	1,23

Μέση απόκλιση τετραγώνου = 1,167.

Συντελεστής μεταβλητικότητας = 0,72.

Πηγές: Βλ. Πίν. Γ4.

στην ντόπια είτε στη διεθνή αγορά) καθώς και εκείνοι των οποίων η δυναμική της ανάπτυξης εξαρτιόταν από την εξωτερική ζήτηση (ελεγχόμενοι είτε από το ντόπιο είτε από το ξένο κεφάλαιο) είναι οι σύγχρονοι μεταποιητικοί κλάδοι που χαρακτηρίζονται βασικά από υψηλή παραγωγικότητα, χαμηλή απορροφητικότητα εργασίας (λόγω της ξένης τεχνολογίας, συνήθως έντασης κεφαλαίου, που εφαρμόζουν) και μεγάλο βαθμό συγκέντρωσης. Τέτοιοι κλάδοι είναι η βασική μεταλλουργία, τα πετροχημικά, τα ελαστικά-πλαστικά και, τελευταία, τα ηλεκτρικά / ηλεκτρονικά είδη. Αντίθετα, οι κλάδοι στους οποίους στρεφόταν το εγχώριο κεφάλαιο, που στις συνθήκες ενσωμάτωσης στην παγκόσμια αγορά μπορούσε να παίζει ρόλο συμπληρωματικό αλλά όχι και ανταγωνιστικό προς το ξένο κεφάλαιο (λόγω της μεγαλύτερης παραγωγικότητας του τελευταίου), χαρακτηρίζονται από χαμηλή παραγωγικότητα, σχετικά υψηλή απορροφητικότητα εργασίας και χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης. Τέτοιοι κλάδοι είναι,

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ7. Παραγωγικότητα των εργαζομένων
ανά τομέα παραγωγής στην Αγγλία (1978)

Κλάδος	(1) Προϊόν κλάδου/ ΑΕΠ	(2) Απασχόληση κλάδου/ συνολ. απασχ.	(3)=(1):(2) Παραγωγικότητα κλάδου
Γεωργία	2,4	1,67	1,44
Ορυχεία	3,1	1,53	2,03
Μεταποίηση	27,7	32,00	0,87
Ηλεκτρισμός	2,8	1,52	1,84
Κατασκευές	6,3	5,51	1,14
Μεταφορές/ επικοινων.	7,7	6,55	1,18
Εμπόριο	10,1	12,38	0,82
Λοιπές υπηρεσίες	34,2	38,84	0.88

Μέση απόκλιση τετραγώνου=0,458.

Συντελεστής μεταβλητικότητας=0,34.

Πηγές: Βλ. Πίν. Γ4.

όσον αφορά τη μεταποίηση, οι κλάδοι των ελαφρών καταναλωτικών αγαθών, που μόλις τα τελευταία χρόνια άρχισαν να προσελκύουν το ενδιαφέρον του ξένου κεφαλαίου. Οι κλάδοι αυτοί, μαζί με τους ηγετικούς κλάδους των κατασκευών και των υπηρεσιών³⁷, συγκεντρώνουν τις προτιμήσεις του εγχώριου κεφαλαίου στη μεταπολεμική περίοδο.

Αν τώρα στην ανισοκατανομή παραγωγικότητας που δημιουργεί η συνύπαρξη σύγχρονων και παραδοσιακών μονάδων στο δευτερογενή τομέα προσθέσουμε τη σχετικά χαμηλή παραγωγικότητα κλάδων όπως οι κατασκευές και το εμπόριο (που απασχολούν σχεδόν το 1/4 του ενεργού πληθυσμού) καθώς και την αντίστοιχη, ακόμα χαμηλότερη, παραγωγικότητα της γεωργίας (που ακόμα απασχολεί πάνω από το 30% του ενεργού πληθυσμού), μπορούμε να εξηγήσουμε τόσο τη γενικά χαμηλή ελληνική παραγωγικότητα όσο και την ανισομέρεια στην κατανομή της. Ακόμα, η ανομοιογένεια αυτή στην κατανομή της παραγωγικότητας έχει, φυσικά, τις συνέπειες της στη διαμόρφωση των σχετικών τιμών μεταξύ των διάφορων κλάδων της οικονομίας και μπορεί με τη σειρά της να εξηγήσει τις διαφορές στο διακλαδικό κατά κεφαλήν εισόδημα.

Η περιφερειακή ανισότητα

Όσον αφορά τις τεράστιες περιφερειακές ανισότητες που χαρακτηρίζουν τις εξαρτημένες χώρες, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε την υπόθεση ότι σε μεγάλο βαθμό αποτελούν άλλη μία εκδήλωση της σχέσης εξάρτησης που «καθορίζει» την αναπτυξιακή διαδικασία των χωρών αυτών. Οι περιφερειακές ανισότητες δεν αποτελούν, βέβαια, «προνόμιο» των εξαρτημένων χωρών, αφού εμφανίζονται και στις καπιταλιστικές μητροπόλεις. Δηλαδή, οι ανισότητες αυτές δεν είναι παρά το αποτέλεσμα του ανισομερούς χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, που με τη σειρά του είναι λογική συνέπεια ενός συστήματος στο οποίο η δυναμική της αναπτυξιακής διαδικασίας προσδιορίζεται πρωταρχικά από μικρο-οικονομικά κριτήρια, που αφορούν την αποδοτικότητα της ατομικής επιχείρησης και όχι βέβαια τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτιστικές, οικολογικές ανάγκες των διάφορων περιφερειών. Επομένως, το περιφερειακό πρόβλημα είναι μια ακόμα μορφή του γενικότερου προβλήματος, της έλλειψης αυτονομίας της σημερινής κοινωνίας.

Ο βαθμός, όμως, περιφερειακής ανισότητας που χαρακτηρίζει τις εξαρτημένες χώρες είναι σημαντικά υψηλότερος από τον αντί-

στοίχο των μητροπολιτικών χωρών, λόγω του ότι η μικρή και μη ολοκληρωμένη βιομηχανική δομή σ' αυτές έχει την τάση να συγκεντρώνεται γύρω από ένα πολύ μικρό αριθμό αστικών κέντρων, που παρέχουν το άφθονο εργατικό δυναμικό και τη συγκεντρωμένη υποδομή (κρατικές υπηρεσίες, τράπεζες, συγκοινωνίες, κ.λπ.), που εξασφαλίζουν τη μέγιστη αποδοτικότητα στις επενδύσεις τους. Οι «σύγχρονοι» δηλαδή τομείς, με τη μεγάλη παραγωγικότητα, έχουν την τάση να συγκεντρώνονται στα λίγα «σύγχρονα» αστικά κέντρα των εξαρτημένων χωρών, που αναπαράγονται κατ' εικόνα και ομοίωση των μητροπολιτικών αστικών κέντρων, χωρίς όμως να αναπαράγουν και το ανάλογο περιβάλλον των τελευταίων: πρωτογενή και τριτογενή τομέα με υψηλή παραγωγικότητα. Έτσι, η υπερσυγκέντρωση των οικονομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, που συνήθως χαρακτηρίζει την πρωτεύουσα και ένα δύο ακόμα αστικά κέντρα των εξαρτημένων χωρών συνοδεύεται από μια αντίρροπη τάση στις περιφέρειες τους.

Ακόμα, σύμφωνα με σχετική έρευνα³⁸, οι περιφερειακές ανισότητες στο εσωτερικό των μητροπολιτικών χωρών αποτελούν αντίστροφη συνάρτηση της διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Αντίθετα, δηλαδή, με τη γνωστή θέση του Amin ότι «κάθε αναπτυγμένη χώρα έχει τη δική της υπανάπτυκτη χώρα μέσα στα σύνορα της»³⁹, η έρευνα αυτή για τις ΗΠΑ δείχνει ότι η διεθνοποίηση του κεφαλαίου οδήγησε στη μετατόπιση των περιφερειακών ανισοτήτων από το εσωτερικό στο διεθνές επίπεδο, μεταξύ δηλαδή μητροπολιτικών και εξαρτημένων χωρών.

Όσον αφορά τη συγκέντρωση της βιομηχανίας ειδικότερα, έχει παρατηρηθεί⁴⁰ ότι οι βιομηχανικές μονάδες που παράγουν προϊόντα για την υποκατάσταση των εισαγωγών τείνουν να συγκεντρώνονται στα ήδη υπάρχοντα κέντρα οικονομικής δραστηριότητας και συγκεντρώσεις πληθυσμών, ώστε να μπορούν να εκμεταλλεύονται τα πλεονεκτήματα της κοντινής αγοράς, καθώς και τις «εξωτερικές οικονομίες» υποδομής που προσφέρουν τα κέντρα αυτά. Από την άλλη μεριά, οι βιομηχανίες που παράγουν βασικά για την εξωτερική αγορά δεσμεύονται κατ' αρχήν, ως προς την επιλογή του τόπου παραγωγής, από την τοποθεσία όπου βρίσκονται οι πρώτες ύλες τις οποίες συνήθως επεξεργάζονται. Εν τούτοις, και αυτές οι βιομηχανίες έχουν την τάση να συγκεντρώνονται σε λιμάνια και συγκοινωνιακούς κόμβους γενικότερα (που συνήθως αποτελούν ήδη αστικά και βιομηχανικά κέντρα), ώστε να εξασφαλίζουν τόσο τη σχετικά φθηνή μεταφορά των προϊόντων τους όσο και τις οικονομίες υποδομής που αναφέραμε.

Το αστικό συγκρότημα Αθήνας - Πειραιά, επομένως, εξασφα-

λίζει πολύ σημαντικά πλεονεκτήματα για τη συγκέντρωση της δευτερογενούς παραγωγής. Από την άλλη μεριά, ο υπερσυγκεντρωμένος κρατικός τομέας και οι λόγοι που ήδη αναφέραμε για την επέκταση του τριτογενούς μπορούν να εξηγήσουν τη συγκέντρωση του τριτογενούς τομέα στο ίδιο συγκρότημα (βλ. για το θέμα της συγκέντρωσης στο λεκανοπέδιο Αττικής και των περιβαλλοντικών της επιπτώσεων κεφ. ΣΤ). Δε θα πρέπει, επομένως, να προκαλεί απορίες η πρόσφατη παρατήρηση του ΟΟΣΑ⁴¹ ότι ουσιαστικά στις περασμένες τρεις δεκαετίες όλη η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας πραγματοποιήθηκε σε δύο αστικά κέντρα (Αθήνα; Θεσσαλονίκη) και το μεγαλύτερο μέρος στην Αθήνα, με συνέπεια η Ελλάδα να εμφανίζει ένα βαθμό συγκέντρωσης «που δεν έχει τον όμοιο του σε καμιά άλλη χώρα του ΟΟΣΑ».

Η προσωπική κατανομή τον εισοδήματος

Η ανισομέρεια της εξωστρεφούς ανάπτυξης, που, όπως είδαμε, έχει σημαντικές επιπτώσεις στην κατανομή του κατά κεφαλήν εισοδήματος ανά κλάδο παραγωγής καθώς και στη γεωγραφική κατανομή του εισοδήματος, είναι εύλογο να περιμένει κανείς ότι θα έχει αντίστοιχες συνέπειες στην προσωπική κατανομή του εισοδήματος. Το πρόβλημα της ανισότητας στην προσωπική κατανομή είναι κοινό σε κάθε ιεραρχικά οργανωμένη κοινωνία, που στηρίζεται στις χρηματικές σχέσεις ανταλλαγής και την αγορά εργασίας (όπου, δηλαδή, οι άνθρωποι αναγκάζονται να πουλούν την εργασία τους για να επιζήσουν), είτε η κοινωνία αυτή χαρακτηρίζεται καπιταλιστική είτε - σε μικρότερο ίσως βαθμό - μετακαπιταλιστική.

Η ιεραρχία, όμως, των μισθών / εισοδημάτων είναι πολύ πιο χτυπητή στις εξαρτημένες παρά στις μητροπολιτικές χώρες ως συνέπεια, κυρίως, των διαφορών στην παραγωγική δομή (διαφορές στις παραγωγικότητες, στη διάρθρωση απασχόλησης, κ.λπ.) αλλά και στη δομή της κατανάλωσης. Από την άλλη μεριά, η ίδια η διάρθρωση των εξαρτημένων παραγωγικών δομών έχει αιτία - μεταξύ άλλων - και το φαινόμενο της ανισοκατανομής εισοδήματος: στο βαθμό που η μεγάλη ανισότητα εμποδίζει τη δημιουργία ισχυρής εσωτερικής αγοράς και επομένως περιορίζει τις δυνατότητες της ντόπιας αστικής τάξης να αναπτύξει μια ολοκληρωμένη βιομηχανική βάση που θα απευθύνεται στην εσωτερική αγορά και θα είναι ικανή να οδηγήσει σε μια αυτοδύναμη διαδικασία ανάπτυξης. Δε θα πρέπει ακόμα να ξεχνούμε ότι η άνιση κατανομή του εισοδήματος δεν περιορίζει μόνο το μέγεθος της αγοράς αλλά

προσδιορίζει και το είδος της εφαρμοζόμενης τεχνολογίας (βλ. κεφ. Ε) και, επομένως, το ύψος απασχόλησης του εργατικού δυναμικού.

Έτσι, είναι πια γενικά αναγνωρισμένο, ακόμα και από τους ορθόδοξους οικονομολόγους, ότι υπάρχει ένα «άνοιγμα κατανομής», που σημαίνει ότι υπάρχει μεγαλύτερη ισότητα στην κατανομή του εισοδήματος των μητροπολιτικών χωρών σε σχέση με τις περιφερειακές. Η εξήγηση, εν τούτοις, που δίνεται από την ορθόδοξη πλευρά στο φαινόμενο αυτό είναι ότι ο μεγαλύτερος βαθμός ανισοκατανομής που χαρακτηρίζει την περιφέρεια είναι προσωρινός, ότι δηλαδή υπάρχει μια καμπύλη σχήματος ανεστραμμένου U, που συνεπάγεται ότι η ανισότητα πρώτα αυξάνεται και μετά, όσο αυξάνει το επίπεδο ανάπτυξης, μειώνεται⁴². Η αιτιολογία αυτής της προσωρινής μεγαλύτερης ανισότητας ανάγεται στο μεγάλο βαθμό διαφοροποίησης που συνεπάγεται η εκβιομηχάνιση αγροτικών χωρών και στο γεγονός ότι η ανάπτυξη, στα πρώτα στάδια, τείνει να συγκεντρώνεται στα σύγχρονα τμήματα της οικονομίας, τα οποία αρχικά απασχολούν μικρό τμήμα του πληθυσμού.

Τα τελευταία 10 χρόνια, πολλές εμπειρικές μελέτες στο ορθόδοξο στρατόπεδο προσπάθησαν να επιβεβαιώσουν στατιστικά την υπόθεση αυτή. Εν τούτοις, δεδομένου ότι οι στατιστικές αναλύσεις βασίζονται στην εξέταση των διαφορών στην κατανομή εισοδήματος σε χώρες με διαφορετικά κατά κεφαλήν εισοδήματα, στην ίδια χρονική περίοδο, τα αποτελέσματα των μελετών, που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη της καμπύλης αυτής, έχουν πολύ μικρή αξία, όπως παρατηρείται, άλλωστε, από μερικούς ερευνητές⁴³. Και αυτό γιατί η μέθοδος αυτή στατιστικής ανάλυσης στηρίζεται στην ίδια υπόθεση στην οποία βασίζεται η όλη ορθόδοξη οικονομική θεωρία για την υπανάπτυξη. Δηλαδή, ότι οι σημερινές υπανάπτυκτες χώρες ακολουθούν την ίδια διαδικασία ανάπτυξης (που προφανώς στο μέλλον θα έχει τα ίδια αποτελέσματα) με τη διαδικασία που ακολούθησαν οι σημερινές αναπτυγμένες χώρες στο παρελθόν.

Είναι χαρακτηριστικό ότι και αυτού του είδους οι μελέτες, που υποτίθεται ότι επιβεβαιώνουν την υπόθεση αυτή, μόνο σε πολύ μικρό βαθμό είναι σε θέση να «εξηγήσουν στατιστικά» τη μεγαλύτερη ανισότητα των περιφερειακών χωρών σε σχέση με το επίπεδο ανάπτυξης τους (μετρούμενο βάσει του κατά κεφαλήν ΑΕΠ). Μόνο το 1/4 περίπου της διαφοράς στην κατανομή εισοδήματος μεταξύ χωρών μπορεί να εξηγηθεί στατιστικά βάσει του επιπέδου εισοδήματος⁴⁴, πράγμα που σημαίνει ότι κάθε άλλο παρά βέβαιο είναι το πρότυπο ανάπτυξης που συνεπάγεται η ανεστραμμένη

καμπύλη σχήματος U.

Επομένως, δεν είναι απορίας άξιον ότι μια σειρά πρόσφατες μελέτες καταλήγουν στο ότι ο τύπος ανάπτυξης είναι εξίσου (αν όχι περισσότερο) σημαντικός παράγοντας με το επίπεδο ανάπτυξης στην εξήγηση του ανοίγματος κατανομής⁴⁵. Από την άλλη μεριά, όσον αφορά τις μητροπολιτικές χώρες, δεν υπάρχει αμφισβήτηση στο γεγονός ότι, ιστορικά, παρουσιάζουν σημαντική μείωση στην ανισότητα της κατανομής εισοδήματος⁴⁶, πράγμα που εξηγεί και το σημερινό άνοιγμα κατανομής.

Αφήνοντας λοιπόν κατά μέρος τις μελλοντολογικές υποθέσεις των ορθόδοξων οικονομολόγων, που, όπως είδαμε, βασίζονται σε ευσεβείς πόθους για την εξέλιξη της ανισότητας στην περιφέρεια, μπορούμε να υποθέσουμε ότι είναι ο *τύπος* της εξωστρεφούς ανάπτυξης των εξαρτημένων χωρών που συνεπάγεται το σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό ανισοκατανομής και όχι το *επίπεδο* (κατά κεφαλήν ΑΕΠ) ανάπτυξης τους⁴⁷. Με βάση την υπόθεση αυτή, μπορούμε να εξηγήσουμε το άνοιγμα κατανομής που μας ενδιαφέρει. Τυχόν αυξομειώσεις της ανισοκατανομής σε χώρες του κέντρου⁴⁸ ή της περιφέρειας δεν έρχονται σε αντίθεση με την υπόθεση αυτή, εφόσον το σημαντικό άνοιγμα παραμένει. Σύμφωνα με την ερμηνεία του παρόντος βιβλίου, το άνοιγμα αυτό, που είναι συνέπεια της εξωστρεφούς ανάπτυξης, θα παραμένει σημαντικό όσο η διαδικασία εξαρτημένης ανάπτυξης συνεχίζεται, ανεξάρτητα από την «πρόοδο» στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων⁴⁹.

Όσον αφορά το άνοιγμα κατανομής που υπάρχει σήμερα μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, με βάση τα στοιχεία της Διεθνούς Τράπεζας⁵⁰, σε ένα δείγμα 11 μητροπολιτικών και 14 περιφερειακών χωρών, βρήκαμε ότι στο φτωχότερο 20% του πληθυσμού αντιστοιχεί, κατά μέσο όρο, το 6,2% του εισοδήματος στο κέντρο, έναντι 3,7% στην περιφέρεια. Από την άλλη μεριά, στο πλουσιότερο 20% του πληθυσμού αναλογεί το 41,3% του εισοδήματος στο κέντρο, έναντι 54,9% στην περιφέρεια, ενώ στο 10% στην κορυφή της πυραμίδας, τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 25,8% για το κέντρο και 38,1% για την περιφέρεια. Ακόμα, σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη⁵¹, ο συντελεστής του GINI στην ίδια περίοδο ήταν, κατά μέσο όρο, 0,39 σε 13 χώρες του κέντρου, έναντι 0,51 σε 41 χώρες της περιφέρειας⁵². Κατά την ίδια μελέτη, στο 20% του πληθυσμού στην κορυφή αναλογούσε περίπου το 45% του εισοδήματος στις χώρες του κέντρου, έναντι 56% στην περιφέρεια.

Για την Ελλάδα, από όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, πολύ λίγες στατιστικές μελέτες υπάρχουν σχετικά με την ανισοκατανομή του εισοδήματος. Ενδεικτικά, θα αναφέρουμε δύο σημαντικές μελέτες, οι οποίες καταλήγουν σε αντικρουόμενα συμπεράσματα. Κα-

τά την πρώτη⁵³, «η Ελλάδα είναι χώρα με υπερβολικά άνιση προσωπική κατανομή εισοδήματος»: το 46% του πληθυσμού που ανήκει στις κατώτερες εισοδηματικές τάξεις παίρνει το 16% μόνο του συνολικού χρηματικού εισοδήματος, ενώ το 8% που ανήκει στις ανώτερες εισοδηματικές τάξεις παίρνει το 30% του εισοδήματος. Αν συγκρίνουμε τα στοιχεία αυτά με τα αντίστοιχα της προσωπικής κατανομής στις μητροπολιτικές χώρες, μπορούμε να αντιληφθούμε το βαθμό ανισότητας στην Ελλάδα. Σε 11 χώρες του κέντρου για τις οποίες δίνονται στοιχεία από τη Διεθνή Τράπεζα⁵⁴ αναλογούσε, κατά μέσο όρο, το 18% του εισοδήματος στο 40% στη βάση της πυραμίδας (με χώρες, όμως, όπως η Ιαπωνία και η Ολλανδία όπου το ποσοστό αυτό φθάνει το 21% - 22%). Ακόμα, στο 10% του πληθυσμού στην κορυφή της πυραμίδας αντιστοιχούσε, κατά μέσο όρο, το 26% του εισοδήματος (με χώρες όπως η Αγγλία και η Ολλανδία όπου το ποσοστό αυτό ήταν 22-23%, ενώ στις σκανδιναβικές έπεφτε στο 21-22%).

Σύμφωνα με τη δεύτερη μελέτη⁵⁵, ο βαθμός ανισοκατανομής στην Ελλάδα είναι σημαντικά μικρότερος. Δηλαδή, ενώ ο συντελεστής του GINI στην πρώτη μελέτη υπολογίστηκε ότι είναι 0,54, στη δεύτερη, για την ίδια περίοδο, ήταν 0,31. Εν τούτοις, σύμφωνα με τη μελέτη αυτή, ο συντελεστής του GINI δείχνει συνεχή χειροτέρευση στην κατανομή του εισοδήματος τα τελευταία χρόνια, έτσι που, ενώ το 1961 ο συντελεστής ήταν 0,31, το 1978 είχε φθάσει στο 0,40.

Δεδομένου, όμως, ότι στατιστικές αναλύσεις όπως η δεύτερη μελέτη βασίζονται στις δηλώσεις των φορολογουμένων - και είναι γνωστή η ιδιαίτερη σημασία της φοροδιαφυγής / φοροαποφυγής στην Ελλάδα⁵⁶ καθώς και του μεγέθους της παρα-οικονομίας⁵⁷ - νομίζουμε ότι είναι πολύ αμφίβολο το κατά πόσο τέτοιες αναλύσεις είναι σε θέση να δώσουν μια πραγματική ένδειξη της κατάστασης, σε σχέση με την κατανομή του εισοδήματος. Εν τούτοις, με βάση τις σημαντικές ανισότητες που χαρακτηρίζουν την κατανομή εισοδήματος κατά κλάδους παραγωγής και κατά περιφέρειες, καθώς και τις ενδείξεις για τη σημαντική διασπορά της παραγωγικότητας, μπορούμε ασφαλώς να υποθέσουμε ότι αντίστοιχα άνιση (και σε σημαντικό βαθμό πιο άνιση από το κέντρο) είναι η προσωπική κατανομή εισοδήματος στην Ελλάδα.

6. *Εκβιομηχάνιση χωρίς απορρόφηση των εργατικού δυναμικού*

Είναι πια γενικά αναγνωρισμένο το γεγονός ότι μεταβολές στη διάρθρωση παραγωγής, προς όφελος του βιομηχανικού τομέα

των εξαρτημένων χωρών, δε συνοδεύτηκαν από αντίστοιχες μεταβολές στη διάρθρωση απασχόλησης. Δηλαδή, η εξαρτημένη εκβιομηχάνιση που σημειώθηκε στη μεταπολεμική περίοδο ήταν ουσιαστικά μια «εκβιομηχάνιση χωρίς προλεταριάτο», σε αντίθεση με τις σημαντικές επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης των μητροπολιτικών χωρών στη δομή του ενεργού πληθυσμού και, αντίστοιχα, στην κοινωνική δομή τους.

Ο Bairoch, για παράδειγμα, υπολογίζει ότι το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού που απασχολείται στο δευτερογενή τομέα των περιφερειακών χωρών αυξήθηκε ελάχιστα μετά από όλη αυτή την «εκβιομηχάνιση»: από 9,8% το 1900 σε 13% το 1970⁵⁸. Από την άλλη μεριά, στις μητροπολιτικές χώρες το ποσοστό αυτό αυξήθηκε από 21,7% το 1900 σε 33,5% το 1960⁵⁹. Θα πρέπει επίσης να τονιστεί εδώ ότι ακόμα και αυτή η ελάχιστη αύξηση στη βιομηχανική απασχόληση που σημειώθηκε στην περίοδο αυτή δεν οφειλόταν βασικά σε μεταβολές της μεταποιητικής απασχόλησης. Στη διάρκεια της «βιομηχανικής άνθησης» των εξαρτημένων χωρών (1960-70) υπολογίστηκε ότι ο μεταποιητικός τομέας στην περιφέρεια απορρόφησε 10-12% του πλεονάσματος εργασίας, ενώ οι μητροπολιτικές χώρες είχαν επιτύχει, από τις πρώτες φάσεις της εκβιομηχάνισης τους, ποσοστά απορροφητικότητας εργασίας γύρω στο 30-40%⁶⁰.

Γενικά, όπως παρατηρούν δύο μελετητές του φαινομένου⁶¹, στις περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου το ποσοστό αύξησης της απασχόλησης στη βιομηχανία είναι πολύ πιο κάτω από το μισό του ποσοστού αύξησης του βιομηχανικού προϊόντος, ενώ υπάρχουν και αρκετές χώρες όπου η συνολική βιομηχανική απασχόληση μειώθηκε, παρά την ταχεία αύξηση του βιομηχανικού προϊόντος. Στην περίοδο 1955-65, επίσης, το άνοιγμα μεταξύ της αύξησης του βιομηχανικού προϊόντος και της αύξησης απασχόλησης ήταν περίπου 3-4% για όλες τις τριτοκοσμικές χώρες για τις οποίες υπάρχουν στοιχεία, ώστε ακόμα και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας αναγκάστηκε - για να τονίσει τη σημασία της κρίσης - να κηρύξει τη δεκαετία του 1970 «10ετία της παγκόσμιας απασχόλησης».

Ενδεικτικά, στον Πίνακα Γ8 πήραμε ως δείγμα 8 μητροπολιτικές χώρες και 8 εξαρτημένες (3 λατινοαμερικανικές, 1 ασιατική, 1 αφρικανική και 3 νοτιοευρωπαϊκές, περιλαμβανομένης και της Ελλάδας) και υπολογίσαμε το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του μεταποιητικού προϊόντος και της μεταποιητικής απασχόλησης στην περίοδο 1960-1970. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα, το μεταποιητικό προϊόν των εξαρτημένων χωρών αυξήθηκε τρεις

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ8. Μέσα ετήσια ποσοστά αύξησης προϊόντος
και απασχόλησης στη μεταποίηση: 1960-1970

Χώρα	Μεταποιητ. προϊόν	Μεταποιητ. απασχ.
Δ. Γερμανία	5,7	0,3
Γαλλία	6,5	0,7
Βέλγιο	6,1	0,4
Αγγλία	3,4	0,0
Ιταλία	7,3	0,9
Φινλανδία	6,2	1,6
Αυστρία	4,9	0,0
Ιαπωνία	16,0	3,0
ΣΥΝΟΛΟ	Μέσος όρος αύξ. 7,0	Μέσος όρος αύξ. 0,8
Μεξικό	9,7	3,0
Χιλή	5,5	0,3
Βενεζουέλα	6,8	3,1
Ν. Κορέα	17,2	11,0
Αίγυπτος	6,0	3,3
Ισπανία	9,7	1,5
Πορτογαλία	9,0	0,5
Ελλάδα	10,2	1,1
ΣΥΝΟΛΟ	Μέσος όρος αύξ. 9,4	Μέσος όρος αύξ. 3,0

Πηγές: Στοιχεία βάσει των:

- 1) *Yearbook of Labour Statistics 1975*, Intern. Labour Office,
- 2) *Labour Force Statistics 1974*, OECD

φορές ταχύτερα από ό,τι η μεταποιητική απασχόληση στην εξεταζόμενη περίοδο (ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του μεταποιητικού προϊόντος ήταν 9,4, ενώ ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της μεταποιητικής απασχόλησης ήταν 3,0). Στην Ελλάδα, σημειωτέον, τα πράγματα ήταν ακόμα χειρότερα, αφού στην ίδια περίοδο η μεταποιητική απασχόληση αυξανόταν με κάτι περισσότερο από 1% το χρόνο, έναντι αύξησης του μεταποιητικού προϊόντος 10% περίπου το χρόνο. Ανάλογες διαφορές στο ρυθμό αύξησης μεταποιητικού προϊόντος και απασχόλησης σημειώνονται και

στις αναπτυγμένες χώρες, μια και από αυτές, άλλωστε, εισάγονται οι τεχνολογίες έντασης κεφαλαίου που, βασικά, προκαλούν το φαινόμενο αυτό. Δεδομένου, όμως, ότι η βιομηχανική βάση στις μητροπόλεις είναι ήδη πολύ πιο εκτεταμένη από ό,τι στις εξαρτημένες χώρες, το ποσοστό μεταποιητικής απασχόλησης στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού είναι πολύ μεγαλύτερο σ' αυτές από το αντίστοιχο ποσοστό στις χώρες της περιφέρειας. Συγχρόνως, η αναλογία του μεταποιητικού προϊόντος στο ΑΕΠ των εξαρτημένων χωρών είναι, σχεδόν πάντοτε, πολύ μεγαλύτερη από την αντίστοιχη αναλογία του ενεργού πληθυσμού στη μεταποίηση.

Στον Πίνακα Γ9 πήραμε ως δείγμα 10 μητροπολιτικές χώρες και 10 εξαρτημένες (4 λατινοαμερικανικές, 2 ασιατικές, 1 αφρικανική και 3 νοτιοευρωπαϊκές, περιλαμβανομένης και της Ελλάδας) και συγκρίναμε τη διάρθρωση απασχόλησης και του εθνικού προϊόντος των μητροπολιτικών σε σχέση με τις περιφερειακές χώρες. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα αυτό, στις μητροπολιτικές χώρες το 31% του ενεργού πληθυσμού απασχολείται, κατά μέσο όρο⁶², στη μεταποίηση και το 11% στη γεωργία. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τις εξαρτημένες χώρες ήταν στη δεκαετία του '60 17% και 36%. Ενώ, όμως, το ποσοστό απασχόλησης στο μεταποιητικό τομέα των πρώτων ήταν σχεδόν διπλάσιο από αυτό στις τελευταίες (1,82 φορές μεγαλύτερο), το μέσο ποσοστό μεταποιητικού προϊόντος στο ΑΕΠ είναι μόνο 1,33 φορές μεγαλύτερο στο κέντρο από ό,τι στην περιφέρεια, πράγμα που σημαίνει ότι η αύξηση του μεταποιητικού προϊόντος στην τελευταία έχει, ιστορικά, μικρότερη ικανότητα δημιουργίας απασχόλησης.

Δυναμικά, η κατάσταση δεν παρουσιάζει βελτίωση, παρά τις αντίθετες προβλέψεις ορθόδοξων (αστών αλλά και μαρξιστών)⁶³ οικονομολόγων. Έτσι, όπως δείχνουν τα στοιχεία του Πίνακα Γ10, στο τέλος της «δεκαετίας απασχόλησης» οι περιφερειακές χώρες του δείγματος δεν παρουσιάζουν βελτίωση στη διάρθρωση απασχόλησης. Ενώ, δηλαδή, η αγροτική απασχόληση ως ποσοστό του ενεργού πληθυσμού μειώθηκε σημαντικά στη δεκαετία του '70 (από 36% σε 30,5%), η μεταποιητική απασχόληση την ίδια περίοδο αυξήθηκε μόνο από 17% σε 18%, πράγμα που σημαίνει αντίστοιχη διόγκωση του παρασιτικού τριτογενούς τομέα στην περιφέρεια.

Ακόμα, το συνολικό άνοιγμα (διάρθρωση απασχόλησης σε σχέση με διάρθρωση προϊόντος) με τις μητροπολιτικές χώρες δεν παρουσιάζει, επίσης, βελτίωση. Αν και το μέσο ποσοστό μεταποιητικής απασχόλησης στο κέντρο είναι τώρα σχεδόν 1,5 φορά (1,44) μεγαλύτερο από αυτό στην περιφέρεια, παρουσιάζοντας έτσι

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ9. Προϊόν και απασχόληση στη μεταποίηση
και γεωργία (1969-71)

Χώρα/έτος	Μεταπ.	Μεταπ.	Αγροτ.	Αγροτ.
	προϊόν ως % ΑΕΠ (1)	απασχ. ως % εν. πληθ. (2)	προϊόν ως % ΑΕΠ (3)	απασχ. ως % εν. πληθ. (4)
Δ. Γερμανία (1973)	40	40	3	7
Γαλλία (1972)	36	28	6	13
Βέλγιο (1972)	31	33	4	4
Αγγλία (1972)	27	33	3	2
Δανία (1973)	26	28	8	9
Ιταλία (1972)	31	32	8	18
Σουηδία (1972)	25	27	4	7
Αυστρία (1972)	38	30	6	20
Φινλανδία (1973)	27	27	11	17
Ιαπωνία (1973)	38	28	6	13
ΣΥΝΟΛΟ	M.O. 32 M.A.T. 5,66	M.O. 31 M.A.T. 4,08	M.O. 6 M.A.T. 2,56	M.O. 11 M.A.T. 6,14
Μεξικό (1970)	23	17	11	40
Χιλή (1970)	28	16	7	21
Βενεζουέλα (1971)	17	18	7	20
Βραζιλία (1970)	20	11	13	44
Ιράν (1970)	35	17	18	42
N. Κορέα (1972)	23	14	28	50
Αίγυπτος (1971)	18	12	26	53
Ισπανία (1972)	25	26	12	27
Πορτογαλία (1970)	31	22	16	30
Ελλάδα (1971)	19	16	18	37
ΣΥΝΟΛΟ	M.O. 24 M.A.T. 5,91	M.O. 17 M.A.T. 4,45	M.O. 16 M.A.T. 7,18	M.O. 36 M.A.T. 11,73

Πηγές: Στοιχεία βάσει των *Yearbook of Labour Statistics*, ILO, 1975, *Labour Force Statistics*, OECD, 1974.

Σημ. M.O. = Μέσος όρος.

M.A.T. = Μέση απόκλιση τετραγώνου.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ10. Προϊόν και απασχόληση στη μεταποίηση και γεωργία
(1979-1981)

Χώρα	Μετ. προϊόν ως % ΑΕΠ (1)	Μετ. απασχ. ως % εν. πληθ. (2)	Αγροτ. προϊόν ως % ΑΕΠ (3)	Αγροτ. απασχ. ως % εν. πληθ. (4)
Δ. Γερμανία	38	33,3	2	5,6
Γαλλία	25	22,8	5	7,8
Βέλγιο	26	21,7	2	2,6
Αγγλία	25	26,3	2	2,5
Δανία	–	–	–	–
Ιταλία	–	–	–	–
Σουηδία	23	22,7	3	5,5
Αυστρία	29	29,9	4	10,1
Φινλανδία	26	25,2	8	10,7
Ιαπωνία	30	24,3	5	9,8
ΣΥΝΟΛΟ	Μ.Ο. 28	Μ.Ο. 26	Μ.Ο. 3,9	Μ.Ο. 6,8
Μεξικό	29	18,2	10	40,1
Χιλή	24	14,4	8	22,0
Βενεζουέλα	16	16,0	6	14,2
Βραζιλία	28	16,5	11	36,2
Ιράν	–	–	–	–
Ν. Κορέα	27	19,5	20	32,7
Αίγυπτος	28	14,3	23	44,4
Ισπανία	–	–	–	–
Πορτογαλία	37	25,0	13	23,9
Ελλάδα	19	19,2	16	30,7
ΣΥΝΟΛΟ	Μ.Ο.26	Μ.Ο. 18	Μ.Ο. 13,4	Μ.Ο. 30,5

Πηγές: Στοιχεία βάσει *Yearbook of Labour Statistics*, ILO, 1982, *World Development Report 1981*, World Bank.

μείωση του σχετικού ανοίγματος σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία, εν τούτοις το άνοιγμα ως προς το μέσο ποσοστό μεταποιητικού προϊόντος σχεδόν εξαφανίστηκε. Δηλαδή, οι μητροπολιτικές χώρες, έχοντας σχεδόν το ίδιο ποσοστό μεταποιητικού προϊόντος στο ΑΕΠ με τις περιφερειακές, απασχολούν 1,5 φορά μεγαλύτερο ποσοστό του ενεργού πληθυσμού στη μεταποίηση⁶⁴. Η στατιστική μέθοδος της ανάλυσης διακύμανσης επιβεβαιώνει ότι οι διαφορές μεταξύ κέντρου και περιφέρειας είναι στατιστικά σημαντικές όσον αφορά τη μεταποιητική απασχόληση ενώ, αντίθετα, δεν είναι σημαντικές όσον αφορά το μεταποιητικό προϊόν*.

Όσον αφορά την Ελλάδα, οι πίνακες δείχνουν ότι, αναφορικά με τη διάρθρωση απασχόλησης, η χώρα μας βρίσκεται ακριβώς στο μέσο όρο των εξαρτημένων χωρών, και η απόσταση της από τις μητροπολιτικές χώρες είναι πολύ σημαντική. Όσον αφορά, όμως, τη διάρθρωση του ΑΕΠ, η Ελλάδα υπολείπεται σημαντικά, ακόμα και σε σχέση με τις εξαρτημένες χώρες, ιδιαίτερα σε σχέση με το ποσοστό μεταποιητικού προϊόντος στο ΑΕΠ.

Ο πολύ αργός, λοιπόν, ρυθμός ανάπτυξης της απασχόλησης στη μεταποίηση των υπανάπτυκτων χωρών δεν οφείλεται κατά βάση στην έλλειψη βιομηχανικής ανάπτυξης, γιατί παρουσιάζεται ακόμα και όταν οι οικονομίες αυτές χαρακτηρίζονται από ταχύρρυθμη βιομηχανική ανάπτυξη. Επομένως, ήδη γίνεται εκβιομηχάνιση με την έννοια της αύξησης του ποσοστού βιομηχανικού προϊόντος στις περισσότερες υπανάπτυκτες χώρες- μια εκβιομηχάνιση, όμως, που έχει το ιδιόμορφο χαρακτηριστικό ότι δεν οδηγεί σε αντίστοιχη αλλαγή στη δομή απασχόλησης. Αυτό σημαίνει αποτυχία απορρόφησης του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, που υποαπασχολείται στο γεωργικό τομέα ή βρίσκει παρασιτικές απασχολήσεις στον τομέα των υπηρεσιών. Η διάρθρωση της απασχόλησης, όμως, είναι πολύ πιο σημαντικός δείκτης, όσον αφορά την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων μιας χώρας, από την αντίστοιχη δομή του κοινωνικού προϊόντος, ιδιαίτερα αν πάρου-

* Έτσι, όσον αφορά τη μεταποιητική απασχόληση, η υπολογισθείσα τιμή του F είναι

$$F=17,7$$

και η κριτική τιμή είναι

$$F_{.05}(1,14) = 4,60$$

πράγμα που σημαίνει ότι η μηδενική υπόθεση της μη ύπαρξης σημαντικών διαφορών μεταξύ κέντρου και περιφέρειας απορρίπτεται. Όσον αφορά, όμως, το μεταποιητικό προϊόν

$$F = 0,383 < F_{.05}(1,14) = 4,60$$

που σημαίνει ότι η μηδενική υπόθεση δεν απορρίπτεται, οι διαφορές δηλαδή των δύο ομάδων χωρών δεν είναι στατιστικά σημαντικές.

με υπόψη ότι η βελτίωση της παραγωγικότητας είναι το βασικό πρόβλημα οικονομικής ανάπτυξης. Γιατί ακριβώς ο δείκτης απασχόλησης μας δείχνει αν μεγάλο τμήμα του πληθυσμού απασχολείται ακόμα σε χαμηλής παραγωγικότητας εργασίες ή, αντίθετα, όπως συμβαίνει στις αναπτυγμένες χώρες, σε τομείς υψηλής παραγωγικότητας.

Το φαινόμενο αυτό, της αποτυχίας δηλαδή της εκβιομηχάνισης των υπανάπτυκτων χωρών να δημιουργήσει απασχόληση, μπορεί να εξηγηθεί αν ανατρέξουμε στον εξαρτημένο χαρακτήρα της εκβιομηχάνισης, από τη μια μεριά και στη διάρθρωση κατανάλωσης σε μια εξαρτημένη χώρα, από την άλλη. Όσον αφορά τη διάρθρωση κατανάλωσης πρώτα, ο μεγάλος βαθμός ανισότητας που χαρακτηρίζει την κατανομή εισοδήματος των εξαρτημένων χωρών δεν περιορίζει μόνο το μέγεθος της αγοράς σ' αυτές και, επομένως, τη δυνατότητα ανάπτυξης μεταποιητικής βιομηχανίας που θα απευθύνεται στην εσωτερική αγορά, αλλά καθορίζει και το είδος της εφαρμοζόμενης τεχνολογίας στην παραγωγή (έντασης κεφαλαίου ή εργασίας) και αντίστοιχα το ύψος απασχόλησης εργατικού δυναμικού. Δεδομένου, δηλαδή, ότι η κατανομή του εισοδήματος προσδιορίζει τη διάρθρωση κατανάλωσης (όσο πιο μεγάλη η ανισότητα, τόσο σημαντικότερη και η αναλογία της κατανάλωσης αγαθών έντασης κεφαλαίου, που ενισχύεται από την τάση των ανώτερων κοινωνικών τάξεων των εξαρτημένων χωρών να μιμούνται τα καταναλωτικά πρότυπα των αναπτυγμένων), μπορούμε να υποθέσουμε ότι, με δεδομένο το ύψος του προϊόντος, όσο πιο άνιση είναι η κατανομή εισοδήματος, τόσο το επίπεδο απασχόλησης θα είναι χαμηλότερο εξαιτίας της διάρθρωσης κατανάλωσης. Η γεωγραφική ανισοκατανομή εισοδήματος είναι άλλος ένας παράγοντας που επηρεάζει τόσο το ύψος όσο και τη διάρθρωση της συνολικής ζήτησης, δημιουργώντας αντίστοιχες συνέπειες στο μέγεθος της αγοράς αλλά και στις δυνατότητες εκβιομηχάνισης.

Από τη μεριά της παραγωγής, η αδυναμία των εξαρτημένων χωρών να αναπτύξουν τεχνολογία προσαρμοσμένη στις δικές τους ανάγκες και η συνεπαγόμενη εξάρτηση τους από τεχνολογίες που έχουν διαμορφωθεί σε χώρες που διαθέτουν παραγωγικές πηγές και αντιμετωπίζουν προβλήματα τελείως διαφορετικά (σχετική αφθονία κεφαλαίου, ισχυρή εργατική τάξη που απολαμβάνει σχετικά πολύ υψηλότερους μισθούς, μεγάλη κλίμακα παραγωγής) θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οδηγεί στην εφαρμογή τεχνικών έντασης κεφαλαίου σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από αυτόν που είναι αναγκαίος για την απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού. Θα πρέπει, ακόμα, να σημειωθεί ότι οι σύγχρονες τεχνι-

κές στη μεταποίηση επιτρέπουν πολύ μικρό βαθμό υποκατάστασης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, όπως επιβεβαιώνουν σχετικές εμπειρικές έρευνες⁶⁵. Χαρακτηριστικό είναι ότι και όταν μπορούσε να γίνει περιορισμένη επιλογή ως προς την εφαρμοστέα τεχνική, παρατηρήθηκε ότι πολλές υπανάπτυκτες χώρες δεν υιοθετούσαν τη μέθοδο που εξασφάλιζε μεγαλύτερη ένταση εργασίας. Όπως παρατηρεί και ο Singer⁶⁶, οι σημερινές υπανάπτυκτες χώρες θα έπρεπε να προσφύγουν στην τεχνολογία που εφαρμόζοταν πριν από 100 χρόνια για να λύσουν το πρόβλημα απασχόλησης. Αλλά η τεχνολογία αυτή απλούστατα δεν υπάρχει πια. Έτσι, οι εξαρτημένες χώρες που διαθέτουν σημαντικό πλεόνασμα εργατικού δυναμικού άνεργο ή υποαπασχολούμενο, και το οποίο οι ίδιες αδυνατούν ν' απορροφήσουν μέσω της ανάπτυξης ενδογενών τεχνολογιών προσαρμοσμένων στους δικούς τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους, έχουν να αντιμετωπίσουν το δίλημμα: ή να χρησιμοποιήσουν ξεπερασμένες τεχνικές έντασης εργασίας - που με τα σημερινά μέτρα είναι αντιαποδοτικές και επομένως μη ανταγωνιστικές - ή να εισαγάγουν τεχνικές που έχουν διαμορφωθεί σε χώρες με διαφορετικά προβλήματα (βλ. κεφ. Ε).

Για το ξένο επενδυτικό κεφάλαιο στις εξαρτημένες χώρες, η χρήση τεχνολογίας έντασης κεφαλαίου είναι ακόμα πιο απαραίτητη, ιδιαίτερα αν απευθύνεται (και) στην εξωτερική αγορά και παράγει σε μεγάλη κλίμακα, αλλά και πιο εύκολη, δεδομένου ότι το κόστος κεφαλαίου γι' αυτό είναι μικρότερο από το αντίστοιχο κόστος στο ντόπιο κεφάλαιο. Αυτό δεν έρχεται σε αντίθεση με όσα αναφέραμε, ότι δηλαδή ένας από τους βασικούς παράγοντες που ελκύουν τις ξένες επενδύσεις είναι η φθηνή εργατική δύναμη των υπανάπτυκτων χωρών. Και αυτό γιατί το κόστος ευκαιρίας μιας τεχνολογίας έντασης εργασίας είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο της τεχνολογίας έντασης κεφαλαίου: έρευνες εναλλακτικών τεχνικών στην ινδική βιομηχανία, π.χ., έδειξαν ότι οι μέθοδοι έντασης εργασίας αποκομίζουν χαμηλότερα ποσοστά κέρδους κατά μονάδα κεφαλαίου⁶⁷. Η ίδια, όμως, μέθοδος έντασης κεφαλαίου, εφαρμοζόμενη σε μια αναπτυσσόμενη χώρα και σε μια υπανάπτυκτη, έχει χαμηλότερο κόστος στη δεύτερη ως συνέπεια της φθηνότερης εργατικής δύναμης.

Σειρά πρόσφατων εμπειρικών ερευνών επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι οι ξένες επιχειρήσεις, ιδιαίτερα οι πολυεθνικές, προσαρμόζουν σε πολύ μικρό βαθμό την παραγωγική τους διαδικασία, όταν μεταφέρουν τμήμα της παραγωγής τους στις υπανάπτυκτες χώρες. Αυτό, τουλάχιστον, έδειξαν έρευνες για τη δράση των πολυεθνικών στο Μεξικό, τις Φιλιππίνες⁶⁸ ή την Ινδονησία⁶⁹. Άλλη έρευνα πάνω στο ίδιο θέμα, της τεχνολογίας που εφαρμόζουν οι

πολυεθνικές εταιρίες στις εξαρτημένες χώρες, έδειξε, όσον αφορά την περίπτωση της Βραζιλίας που αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα ταχείας αλλά εξαρτημένης εκβιομηχάνισης⁷⁰, ότι, παρά το πολύ φθηνότερο εργατικό κόστος (το εργατικό κόστος στη Βραζιλία είναι το 1/5 του αμερικανικού), οι αμερικανικές πολυεθνικές είναι διατεθειμένες να μεταφέρουν αυτούσιες τις τεχνολογίες έντασης κεφαλαίου της πατρίδας τους, εφόσον η κλίμακα παραγωγής ή οι τεχνολογικές απαιτήσεις το επιβάλλουν. Επομένως, στο βαθμό που οι πολυεθνικές εταιρίες στη Βραζιλία «προσάρμοσαν» τις τεχνικές τους, με την έννοια ότι μείωσαν το βαθμό έντασης κεφαλαίου των τεχνικών τους σε σχέση με το αντίστοιχο βαθμό που εφαρμόζουν στην Αμερική, η μείωση αυτή - σημαντική σε πολλές περιπτώσεις - οφειλόταν πρωταρχικά στη μικρότερη κλίμακα παραγωγής, προϊόντων που προορίζονταν για την τοπική αγορά, και όχι στο φθηνό εργατικό κόστος. Παρατηρείται μάλιστα τελευταία η τάση όσο αυξάνει το μέγεθος της εσωτερικής αγοράς, στην οποία απευθύνονται οι περισσότερες πολυεθνικές, τόσο να αυξάνει και ο βαθμός έντασης κεφαλαίου των τεχνολογιών που χρησιμοποιούν. Αλλά παρά τη μείωση του βαθμού έντασης κεφαλαίου στις τεχνικές που εφαρμόζουν οι αμερικανικές πολυεθνικές στη Βραζιλία, όπως φαίνεται και από τον Πίνακα ΓΙΟ, μόλις 16% του ενεργού πληθυσμού της χώρας αυτής απασχολείται στη μεταποίηση, ενώ το μεταποιητικό προϊόν καταλαμβάνει 28% του ΑΕΠ. Ο λόγος, κατά τους συγγραφείς της μελέτης αυτής, που η βραζιλιανή εκβιομηχάνιση παρήγαγε τόσο λίγη απασχόληση είναι ότι οι ηγετικοί ή δυναμικοί βιομηχανικοί τομείς (χημικά, διαρκή καταναλωτικά, κ.λπ.) παράγουν αγαθά που χρησιμοποιούν τεχνικές έντασης κεφαλαίου.

Το συμπέρασμα, επομένως, που μπορούμε να βγάλουμε επιβεβαιώνει την υπόθεση που κάναμε στη μελέτη αυτή για το χαρακτήρα της εκβιομηχάνισης των εξαρτημένων χωρών. Ότι, δηλαδή, οι σύγχρονοι κλάδοι των εξαρτημένων χωρών αποτελούνται από κλάδους που ελέγχονται από το ξένο κεφάλαιο (ή απευθύνονται στην εξωτερική αγορά), οι οποίοι χαρακτηρίζονται από το μεγάλο μέγεθος μονάδων και τη μεγάλη κλίμακα παραγωγής που, αντίστοιχα, συνεπάγονται μικρό βαθμό απορροφητικότητας εργατικού δυναμικού. Δεδομένου, λοιπόν, ότι η εξαρτημένη εκβιομηχάνιση βασίζεται ακριβώς στην επέκταση κλάδων που έχουν τα χαρακτηριστικά αυτά, το φαινόμενο της «εκβιομηχάνισης χωρίς προλεταριάτο», όπως θα μπορούσαμε να ονομάσουμε την εκβιομηχάνιση των εξαρτημένων χωρών που δεν οδηγεί δηλαδή σε αντίστοιχη ανάπτυξη της βιομηχανικής απασχόλησης, μπορεί να εξηγηθεί. Το «πρόβλημα απασχόλησης» επομένως του Διε-

θνούς Γραφείου Εργασίας δεν είναι στην πραγματικότητα καθόλου μεμονωμένο, που μπορεί πιθανώς να λυθεί με μια κατάλληλη οικονομική πολιτική. Είναι, αντίθετα, πρόβλημα θεμελιώδους διαρθρωτικής ανισορροπίας και αποτελεί βασικό επακόλουθο μιας εξαρτημένης διαδικασίας ανάπτυξης⁷¹.

Στην Ελλάδα η αποτυχία της εκβιομηχάνισης να οδηγήσει σε αύξηση του εργατικού δυναμικού που απασχολείται στη βιομηχανία, σε βαθμό που να απορροφήσει το πλεόνασμα εργασίας, γίνεται φανερή από τον Πίνακα Γ11. Ο δείκτης βιομηχανικής παραγωγής (μεταποίηση, ορυχεία, κατασκευές, ηλεκτρισμός) αυξήθηκε από 100 το 1951 σε 624 το 1971, ενώ ο δείκτης βιομηχανικής απασχόλησης αυξήθηκε, αντίστοιχα, από 100 σε 158 στην ίδια περίοδο. Αυτό σημαίνει ότι, με βάση το 1951 και για τους δύο δείκτες, ο δείκτης απασχόλησης στη βιομηχανία το 1971 ήταν μόλις 25% του δείκτη παραγωγής. Το 1981 η κατάσταση είχε χειροτερέψει περισσότερο και ο δείκτης βιομηχανικής απασχόλησης ήταν λιγότερο από 22,5% της βιομηχανικής παραγωγής, ενώ η συνολική απορροφητικότητα εργασίας της οικονομίας *μειώθηκε*, όπως δείχνει ο λόγος του δείκτη απασχόλησης προς το δείκτη παραγωγής, που έπεσε από 0,30 το 1971 σε 0,22 το 1981.

Είναι ακόμα αξιοσημείωτο ότι και αυτή η μικρή, σχετικά, αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης (διπλασιασμός σε μια 30ετία, όταν την ίδια περίοδο η παραγωγή εννεαπλασιάστηκε) δεν οφείλεται βασικά στη μεταποίηση, η οποία, όμως, αποτελεί τον πρωταρχικό κλάδο του δευτερογενούς τομέα και κριτήριο του βαθμού εκβιομηχάνισης μιας χώρας. Ο ρυθμός αύξησης της μεταποιητικής απασχόλησης, όπως δείχνει ο Πίνακας, ήταν ο χαμηλότερος από κάθε άλλο τύπο απασχόλησης στην περίοδο 1951-71 και ξεπέρασε, οριακά μόνο, το ρυθμό αύξησης της απασχόλησης στα ορυχεία στη δεκαετία του '70. Ακόμα, η απορροφητικότητα εργασίας του μεταποιητικού κλάδου σε σχέση με την αύξηση της παραγωγής (στήλες 5 και 6) είναι, μαζί με τα ορυχεία, η μικρότερη στην οικονομία, με την εξαίρεση φυσικά της γεωργίας, που έχει αρνητική απορροφητικότητα. Ως αποτέλεσμα των τάσεων αυτών, ενώ η μεταποιητική απασχόληση αποτελούσε το 1951 το 82% της συνολικής δευτερογενούς απασχόλησης, το 1981 αντιπροσώπευε μόνο το 66%.

Θα πρέπει ακόμα να σημειώσουμε εδώ ότι η μεγαλύτερη αύξηση της παραγωγικότητας στη μεταποίηση, σε σχέση με τους άλλους κλάδους, δεν είναι αρκετή να εξηγήσει την τόσο μεγάλη απόκλιση στην απορροφητικότητα της πρώτης σε σχέση με τους τελευταίους, που προκύπτει από τις στήλες 4 και 6. Το συμπέρασμα αυτό, σχετικά με την αδυναμία της μεταποίησης να δημιουργ-

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΙ: Απασχόληση και παραγωγή 1951-1981

	(1)		(2)		(3)		(4)		(5)		(6)		(7)		
	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1951-61	1961-71	1871-81
Κλάδος	Δείκτης παραγωγής (1951=100)		Δείκτης απασχόλησης (1051=100)		(2):(1)		Δείκτης απόκλισης απόκλισης απόκλισης απόκλισης		σε σχέση με παραγ.		Δείκτης απόκλισης		απορροφητικότητα ¹ σε σχέση με αύξηση πληθυσμού		
Γεωργία, κλπ.	197	252	61	68	-0,16	-0,15	-53	-68	-0,33	-0,26	-1650	-867	0,23	-2,00	-0,24
Ορυχεία	675	975	153	165	0,24	0,16	80	73	0,11	0,06	550	200	0,01	0,00	0,00
Μεταποίηση	583	949	125	163	0,21	0,17	70	77	0,05	0,07	250	233	0,09	0,09	0,13
Κατασκευές	674	544	343	423	0,51	0,78	170	354	0,42	0,73	2100	2433	0,13	0,20	0,04
Ηλεκτρισμός κ.ά.	1032	3010	266	321	0,26	0,11	87	50	0,18	0,76	900	2533	0,01	0,01	0,00
Εμπόριο	368	592	172	250	0,47	0,42	157	190	0,27	0,30	1350	1000	0,09	0,23	0,15
Μεταφορές και επικ.	469	752	160	218	0,34	0,29	113	132	0,16	0,18	800	626	0,04	0,13	0,06
Υπηρεσίες	281	472	134	180	0,48	0,38	160	173	0,19	0,21	950	700	0,12	0,09	0,22
Πρωτογενής	197	252	61	68	-0,16	-0,15	-53	-68	-0,33	-0,26	-1650	-867	0,23	-0,20	-0,24
Δευτερογενής	624	894	158	201	0,25	0,22	83	100	0,11	0,13	550	433	0,12	0,30	0,17
Τριτογενής	322	532	150	208	0,47	0,39	156	177	0,23	0,25	1150	833	0,24	0,45	0,43
ΣΥΝΟΛΟ	343	517	104	112	0,30	0,22			0,02	0,03					

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των γενικών απογραφών (1951-1981), των Εθνικών Λογαριασμών 1958-75 και 1970, 1974-81, του μηνιαίου στατιστικού δελτίου της Τράπεζας της Ελλάδος (διάφορα χρόνια).

1. Ποσοστό αύξησης απασχόλησης σε σχέση με την αύξηση πληθυσμού.

γήσει απασχόληση εξαιτίας του πολύ χαμηλού βαθμού απορροφητικότητας της, επιβεβαιώνεται και από το συντελεστή απορρόφησης σε σχέση με την αύξηση του πληθυσμού. Ο συντελεστής αυτός, όπως παρατηρεί σχετική έρευνα⁷², μειώθηκε περίπου κατά 30% από την προπολεμική στη μεταπολεμική περίοδο και έμεινε σταθερός στη μεταπολεμική (1951-71), για να σημειώσει μια σχετικά μέτρια αύξηση στη δεκαετία του '70. Ακόμα, ο συντελεστής αυτός είναι σημαντικά χαμηλότερος στη μεταπολεμική περίοδο από τον αντίστοιχο συντελεστή των κατασκευών (1951-71), του εμπορίου (1961-71), των μεταφορών και επικοινωνιών (1961-71) και των υπηρεσιών (1951-61 και 1971-81).

Δεν είναι, επομένως, απορίας άξιον ότι το ποσοστό απασχολουμένων στη μεταποίηση στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού ήταν 14,1% το 1928, 14,5% το 1940, περίπου 13% στις δεκαετίες του '40 και του '50, για να φθάσει το 17 με 19% στις δεκαετίες του '60 και '70, αντίστοιχα. Η αύξηση, δηλαδή, της μεταποιητικής απασχόλησης στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού μόλις έφθασε το 44% στην περίοδο 1951-81, ενώ την ίδια περίοδο το ποσοστό απασχόλησης στις κατασκευές σχεδόν τετραπλασιάστηκε και στον τριτογενή τομέα σχεδόν διπλασιάστηκε (Βλ. Πίνακα Γ12).

Δεδομένου όμως πρώτον, ότι η αναλογία του ενεργού στο συνολικό πληθυσμό ήταν στη μεταπολεμική περίοδο φθίνουσα, λόγω φυσικά της μαζικής μετανάστευσης (43% το 1961, 37% το 1971 και 36% το 1981, βλ. Πίν. Γ12), και δεύτερον, ότι η μετανάστευση επηρέασε περισσότερο την αναλογία του αγροτικού πληθυσμού στο συνολικό από ό,τι την αντίστοιχη μεταποιητική αναλογία⁷³, θα είχαμε, ίσως, μια ρεαλιστικότερη εκτίμηση της μεταβολής στη μεταποιητική απασχόληση, αν τη συσχετίζαμε με το συνολικό και όχι τον ενεργό πληθυσμό. Η εικόνα που προκύπτει από αυτή τη συσχέτιση είναι μια εικόνα πλήρους στασιμότητας: η μεταποιητική απασχόληση από 6% του συνολικού πληθυσμού στην προπολεμική περίοδο (1928) αυξήθηκε, μετά από μισό αιώνα εκβιομηχάνισης, σε 7% το 1981!

Οι συνέπειες αυτού του φαινομένου είναι πολύ γνωστές και περιγράφονται από το τρίπτυχο: ανεργία - υποαπασχόληση - μετανάστευση. Το 1961 περίπου 24% του ενεργού πληθυσμού (864 χιλιάδες άτομα) ήταν άνεργο ή υποαπασχολούμενο⁷⁴. Ακόμα, πρόσφατη μελέτη έδειξε ότι το μέσο ποσοστό ανεργίας - υποαπασχόλησης μέσα στον ενεργό πληθυσμό ήταν 13,6% στη δεκαετία του '60 και περίπου 6,5% στη δεκαετία του '70⁷⁵. Θα πρέπει, όμως, να τονιστεί εδώ ότι η «πρόοδος» από τη μία δεκαετία στην άλλη, που σήμαινε μείωση του αριθμού των ανέργων - υποαπα-

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ12. Διάρθρωση ενεργού πληθυσμού
κατά τομείς 1951-81

Τομέας	1951		1961		1971		1981	
Γεωργία	56,8'	23,4	53,9	23,4	40,6	15,0	30,7	11,1
Ορυχεία	0,4	0,1	0,6	0,3	0,7	0,2	0,5	0,2
Μεταποίηση	13,3	5,5	13,4	5,8	17,1	6,3	19,2	6,9
Κατασκευές	2,2	0,9	4,6	2,0	7,9	2,9	8,3	3,0
Ηλεκτρισμός, κλπ.	0,3	0,1	0,5	0,2	0,8	0,3	0,9	0,3
Εμπόριο	6,4	2,6	7,3	3,1	11,2	4,1	14,3	5,2
Μεταφορές	4,0	1,6	4,2	1,8	6,3	2,4	7,8	2,8
Διάφορες υπ. ²	11,4	4,7	12,1	5,3	13,2	4,9	18,3	6,7
Μη δηλώσαντες επάγγελμα	5,2	2,1	3,4	1,4	2,2	0,8		
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	41,0	100,0	43,3	100,0	36,9	100,0	36,2

Πηγές: Γενικά Απογραφάι Πληθυσμού, 1951-81, ILO, *Yearbook of Labour Statistics*, BHMA, 6/5/1984.

1. Η πρώτη στήλη αναφέρεται στο ποσοστό ενεργού πληθυσμού κατά τομέα και η δεύτερη στην αναλογία απασχολουμένων κατά τομέα επί του συνολικού πληθυσμού.
2. Περιλαμβάνει τους απασχολούμενους στις τράπεζες, ασφαλιστικές και κτηματικές επιχειρήσεις, υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης, ασφάλειας, κλπ.

σχολουμένων κατά περίπου 500.000 άτομα, δεν οφειλόταν στην επέκταση της μεταποιητικής απασχόλησης. Πρωταρχική αιτία της μείωσης αυτής ήταν η μαζική μετανάστευση που έφθασε επίσης περίπου τα 500 χιλιάδες άτομα στη διάρκεια της δεκαετίας του '60⁷⁶. Χωρίς, λοιπόν, την «ευλογία» της μετανάστευσης⁷⁷, που σημαίνει ότι πάνω από το 20% του ελληνικού πληθυσμού έπρεπε, στις δεκαετίες 1960-70, να ξενιτευτεί για να μπορέσει να επιζήσει, υπολογίστηκε ότι πάνω από το 1/6 του ενεργού πληθυσμού μας θά ήταν άνεργο στην περίοδο 1960-76⁷⁸.

Το φανερό συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η μεταπολεμική μας ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση όχι μόνο δεν αύξησε τις δυνατότητες απασχόλησης του λαού μας αλλά, αντίθετα, τις μείωσε, όπως δείχνει η συνεχής μείωση του ενεργού πληθυσμού την πε-

ρίοδο αυτή, που απέληξε στο γεγονός ότι ο όγκος της απασχόλησης στη χώρα μας το 1981 ήταν μικρότερος από του 1961!

γ. Χρόνιο έλλειμμα στο Ισοζύγιο Πληρωμών

Η κατάσταση του ισοζυγίου πληρωμών, όπως είδαμε στο κεφ. Α, παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία εξαρτημένης ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης. Το κατά πόσο, δηλαδή, η διαδικασία αυτή μπορεί να συνεχιστεί ή όχι εξαρτάται καθοριστικά από τις εισπράξεις του εξαγωγικού τομέα και την πιστοληπτική ικανότητα των περιφερειακών χωρών που είναι, μεταξύ άλλων, συνάρτηση της κατάστασης στο ισοζύγιο πληρωμών. Από την άλλη μεριά, όμως, η ίδια η διαδικασία εξαρτημένης ανάπτυξης / εκβιομηχάνισης οδηγεί σε διαρθρωτικά προβλήματα που αντανακλώνται σε χρόνια ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών.

Έτσι, πρώτον, η ανελαστικότητα της ζήτησης εισαγωγών, που δημιουργεί η ανάγκη εισαγωγής των πρώτων υλών, ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών, καθώς και της τεχνολογίας, για την τροφοδότηση της διαδικασίας εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, αποτελεί καθοριστικό παράγοντα του ισοζυγίου των περιφερειακών χωρών. Δεδομένου, δηλαδή, ότι οι εισαγωγές αυτές προσδιορίζονται βασικά από τις ανάγκες διαφόρων επενδυτικών προγραμμάτων και όχι από την κατανάλωση, η ζήτησή τους γίνεται λιγότερο ελαστική σε σχέση με μεταβολές στο εθνικό εισόδημα. Με αυτή την έννοια, το πρόβλημα του ισοζυγίου αποτελεί απλώς άλλη μία έκφραση της διάρθρωσης παραγωγής μιας εξαρτημένης χώρας: ο χαμηλός βαθμός κάθετης ολοκλήρωσης οδηγεί σε αυξανόμενη εξάρτηση από τις εισαγωγές για τη συνέχιση της εκβιομηχάνισης.

Χαρακτηριστικά, οι εισαγωγές μηχανημάτων / μεταφορικών αποτελούσαν το 1978 το 32% των συνολικών εισαγωγών 41 μέσου επιπέδου εξαρτημένων χωρών και το 28,5% των εισαγωγών 12 χαμηλού εισοδήματος χωρών της περιφέρειας. Το γεγονός ότι οι εισαγωγές του ίδιου τύπου από τις μητροπόλεις είναι εξίσου υψηλές (27,6% σε 15 μητροπολιτικές χώρες τον ίδιο χρόνο⁹⁾) δεν αναιρεί τη σημασία των στοιχείων. Και αυτό γιατί η ροή μηχανημάτων, κ.λπ. είναι μονής κατεύθυνσης όσον αφορά την περιφέρεια (από το κέντρο προς αυτήν), ενώ είναι βέβαια διπλής κατεύθυνσης όσον αφορά το κέντρο.

Αυτό προκύπτει τόσο από στοιχεία σχετικά με τις εξαγωγές μηχανημάτων / μεταφορικών από το κέντρο και την περιφέρεια όσο και από στοιχεία σχετικά με την κατεύθυνση του εμπορίου. Έτσι,

οι εξαγωγές του τύπου αυτού αντιπροσώπευαν στην αρχή της «βιομηχανικής άνοιξης» των εξαρτημένων χωρών (1960) το 0,9% των συνολικών εξαγωγών των χαμηλού εισοδήματος περιφερειακών χωρών (16 χωρών για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία)⁸⁰, το 1,1% των μέσου εισοδήματος περιφερειακών χωρών (29 χώρες) και το 23,9% των μητροπολιτικών (15 χώρες). Στο τέλος της περιόδου (1978) τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν: 1,8% για τις χαμηλού εισοδήματος και 4,3% για τις μέσου εισοδήματος περιφερειακές, έναντι 34,1% για τις μητροπολιτικές. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι και αυτή η «πρόοδος» που σημειώθηκε στις εξαρτημένες χώρες του δείγματος την περίοδο αυτή οφείλεται βασικά στις δραστηριότητες των πολυεθνικών σε 5 χώρες (Μεξικό, Χονγκ-Κονγκ, Σιγκαπούρη, Ισπανία, Πορτογαλία⁸¹) και όχι σε γενική αύξηση των εξαγωγών αυτού του τύπου από τις χώρες αυτές.

Όσον αφορά την κατεύθυνση του εμπορίου, παρατηρείται μια σημαντική ασυμμετρία μεταξύ του μητροπολιτικού εμπορίου και του περιφερειακού. Ενώ, δηλαδή, το μεγαλύτερο τμήμα των εξαγωγών των μητροπολιτικών χωρών κατευθύνεται προς άλλες χώρες του κέντρου (73% το 1979)⁸², αντίθετα το μεγαλύτερο τμήμα των εξαγωγών των εξαρτημένων χωρών δεν κατευθύνεται προς τις άλλες περιφερειακές χώρες (μόνο 27% του εμπορίου τους ήταν ενδοπεριφερειακό) αλλά προς το κέντρο.

Δεύτερον, δεδομένου ότι το ξένο κεφάλαιο ελέγχει συνήθως τους πιο δυναμικούς τομείς της οικονομίας των εξαρτημένων χωρών, ο επαναπατρισμός κεφαλαίου, κερδών, τόκων συνιστά μια σημαντική απορρόφηση ντόπιου πλεονάσματος αλλά και αντίστοιχη επιβάρυνση στο ισοζύγιο κεφαλαίου. Πρόσφατη, για παράδειγμα, μελέτη υπολόγισε ότι στην περίοδο 1966-75 για κάθε δολάριο των ΗΠΑ που επενδυόταν στην περιφέρεια, τρία δολάρια επαναπατρίζονταν με τη μορφή τοκοχρεωλυσιών, κερδών, κ.λπ.⁸³.

Επομένως, το έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών των εξαρτημένων χωρών όχι μόνο αποτελεί καθοριστικό παράγοντα της αναπτυξιακής διαδικασίας τους αλλά και καθορίζεται το ίδιο από το ρυθμό και κυρίως τη μορφή που παίρνει η ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση των χωρών αυτών. Δεδομένου, δηλαδή, ότι οποιαδήποτε επέκταση της ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης των εξωστρεφών περιφερειακών χωρών επιβάλλει αυξημένες εισαγωγές μηχανημάτων, πρώτων υλών, τεχνολογίας, κ.λπ. από το εξωτερικό, διακυμάνσεις στις εξαγωγές εμπορευμάτων / υπηρεσιών (στην ελληνική περίπτωση των τουριστικών / μεταναστευτικών εμβασμάτων) επηρεάζουν άμεσα το ρυθμό ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης. Και αυ-

τό όχι μόνο με την έννοια του περιορισμού του *πραγματικού* ρυθμού ανάπτυξης (ανάλογη επιβράδυνση του ρυθμού μεγέθυνσης θα συνέβαινε και στις μητροπολιτικές χώρες εξαιτίας μιας κάμψης των εξαγωγών) αλλά, κυρίως, με την έννοια του περιορισμού του *δυναμικού* ρυθμού ανάπτυξης, που δημιουργεί η αυξανόμενη εκροή πλεονάσματος με τη μορφή τοκοχρεωλυσίων, κ.λπ. για την εξυπηρέτηση του αναπόφευκτα αυξανόμενου εξωτερικού δανεισμού.

Την τελευταία δεκαετία η μείωση των εξαγωγών από τις περιφερειακές χώρες, που προκάλεσε η παρατεταμένη ύφεση στο κέντρο, σε συνδυασμό με την ανάγκη αυξανόμενων εισαγωγών που απαιτεί η διαδικασία εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, σπρώχνει τις εξαρτημένες χώρες σ' αυτό που εύστοχα χαρακτηρίστηκε «δουλοπαροικία χρέους»⁸⁴. Είναι ενδεικτικό, για παράδειγμα, ότι το μέσο ποσοστό αύξησης των εξαγωγών σε 78 περιφερειακές χώρες που εξετάσαμε έπεσε από ένα μέσο όρο 6,8% (1960-70) σε 2,5% (1970-79), σημείωσε δηλαδή πτώση περίπου 64%. Η αντίστοιχη μείωση του ρυθμού αύξησης εξαγωγών στις μητροπολιτικές χώρες ήταν σημαντικά μικρότερη: από 8,9% σε 5,7% (περίπου 36%). Ακόμα, χαρακτηριστικό της ανελαστικότητας των εισαγωγών των περιφερειακών χωρών είναι ότι ο μέσος ρυθμός αύξησης τους έπεσε από 5,8% στη δεκαετία του '60 σε 4% στη δεκαετία του '70 (μείωση περίπου 31%, που δε φθάνει ούτε το μισό της αντίστοιχης μείωσης των εξαγωγών τους). Αντίθετα, στις μητροπολιτικές χώρες ο μέσος όρος αύξησης των εισαγωγών έπεσε από 8,8% στη δεκαετία του '60 στο μισό (4,4%) στη δεκαετία του '70· δηλαδή, σημείωσε πτώση που ξεπερνάει την αντίστοιχη μείωση των εξαγωγών τους⁸⁵.

Εξαιτίας, λοιπόν, των λόγων που αναφέραμε καθώς και της διάρθρωσης κατανάλωσης που διαμορφώνεται στις εξαρτημένες χώρες, οι χώρες αυτές αναγκάζονται, ολοένα και περισσότερο, να δανείζονται από το εξωτερικό για να καλύψουν τα ελλείμματα στο ισοζύγιο αλλά και για να εξοικονομήσουν πόρους για νέες επενδύσεις. Έτσι, σε οποιαδήποτε περιοχή του Τρίτου Κόσμου και αν κοιτάξουμε - με την εξαίρεση των πετρελαιοπαραγωγών χωρών⁸⁶ - το έλλειμμα του ισοζυγίου των εξαρτημένων χωρών αυξάνεται συνεχώς, με αντίστοιχες συνέπειες στον εξωτερικό δανεισμό των χωρών αυτών και στα ποσά που υποχρεώνονται να πληρώνουν για την εξυπηρέτηση των δανείων τους.

Το 1971, για παράδειγμα, τα ποσά που πληρώθηκαν από τις περιφερειακές χώρες για την εξυπηρέτηση των χρεών τους έφθαναν στο 53% περίπου του ποσού που είχε δοθεί για τη χρηματοδότηση των χωρών αυτών στον ίδιο χρόνο⁸⁷. Η κατάσταση χειρο-

τέρεψε πολύ περισσότερο από τότε, εφόσον, όπως είδαμε στο κεφ. Α, η εξαρτημένη εκβιομηχάνιση της δεκαετίας του '70 χρηματοδοτήθηκε άμεσα από το μητροπολιτικό δανεισμό, σε αντίθεση με την εκβιομηχάνιση της δεκαετίας του '60, που στηριζόταν στο πολυεθνικό επενδυτικό κεφάλαιο και μόνο έμμεσα στο δανειακό. Σύμφωνα, για παράδειγμα, με στοιχεία που υπολογίσαμε από τη *World Development Report 1981*, το εξωτερικό δημόσιο χρέος 80 περιφερειακών χωρών αυξήθηκε από 17%, κατά μέσο όρο, του ΑΕΠ το 1970 σε 29% το 1979. Έτσι, η συνέπεια των τάσεων αυτών είναι ότι στην κλασική εκροή κεφαλαίου (επαναπατρισμός κεφαλαίων και κερδών) προστέθηκε μια επιπλέον σημαντική εκροή, για την πληρωμή τόκων. Όπως υπολόγισε πρόσφατη έρευνα⁸⁸, η εξυπηρέτηση του χρέους των εξαρτημένων χωρών (εκτός των πετρελαιοπαραγωγών) ξεπέρασε τελευταία την ετήσια αύξηση του μακροχρόνιου εξωτερικού χρέους τους. Οι χώρες, δηλαδή, αυτές πληρώνουν τώρα για τόκους περισσότερα από όσα δανείζονται. Η συνέπεια είναι ότι, ενώ το 1974 11% των εισπράξεων από τις εξαγωγές των εξαρτημένων χωρών χρησιμοποιούνταν για την εξυπηρέτηση του χρέους τους, το 1981 το αντίστοιχο ποσοστό είχε διπλασιαστεί (20,8%).

Τέλος, θα ήταν σκόπιμο να τονίσουμε εδώ ότι το χρόνιο έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών δεν αποτελεί «προνόμιο» μόνο των εξαρτημένων χωρών (βλ. για ανάλυση του χρόνιου ελλείμματος στο ελληνικό ισοζύγιο πληρωμών κεφ. Δ). Ανάλογα, αν και σε μικρότερο βαθμό, είναι ελλειμματικό και το αγγλικό ή το αμερικανικό ισοζύγιο. Οι λόγοι, όμως, που δημιουργούν τέτοια ελλείμματα στις χώρες του κέντρου δεν έχουν σχέση με τις αιτίες των αντίστοιχων ελλειμμάτων στις εξαρτημένες. Το χρόνιο, για παράδειγμα, έλλειμμα στο αγγλικό ισοζύγιο πληρωμών αντανακλά ιστορικά την εκροή του αγγλικού κεφαλαίου για επενδύσεις σε άλλες χώρες. Σε όλη τη διάρκεια του αιώνα αυτού, το αγγλικό κεφάλαιο επεκτεινόταν στο εξωτερικό, δημιουργώντας ένα σημαντικό έλλειμμα στο λογαριασμό μακροπρόθεσμου κεφαλαίου του ισοζυγίου, το οποίο καλυπτόταν βασικά με βραχυχρόνιο δανεισμό. Το αγγλικό ισοζύγιο εκφράζει έτσι καθαρά την κλασική θέση ενός τραπεζίτη που δανείζεται βραχυπρόθεσμα και δανείζει μακροπρόθεσμα⁸⁹. Ακριβώς αυτή η δυνατότητα που έχουν οι μητροπολιτικές χώρες (που μονοπωλούν τις διεθνείς χρηματοδοτικές πηγές και ελέγχουν το διεθνές νομισματικό σύστημα) να δανείζονται βραχυπρόθεσμα, τους επιτρέπει να επενδύουν μαζικά στο εξωτερικό⁹⁰. Έτσι, σε τελική ανάλυση, το χρόνιο έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών των χωρών αυτών αποβαίνει προς όφελος τους.

Το ερώτημα που θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο μέρος αυτό είναι αν υπάρχουν ορισμένα κριτήρια βάσει των οποίων θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε την εκβιομηχάνιση⁹¹ μιας χώρας εξαρτημένη⁹² και αν και κατά πόσο η ελληνική εκβιομηχάνιση, μεταπολεμικά, ικανοποιεί αυτά τα κριτήρια. Θα μεταχειριστούμε για το σκοπό αυτό τα κριτήρια που διατύπωσε ο B. Sutcliffe⁹³ για την εκτίμηση του χαρακτήρα της εκβιομηχάνισης μιας χώρας και στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να βρούμε επί μέρους κριτήρια και δείκτες, που ποσοτικοποιούν τα κριτήριά του, για την ελληνική περίπτωση.

Κατά το συγγραφέα, η έννοια της ανεξάρτητης εκβιομηχάνισης δεν ταυτίζεται με την αυτάρκεια αλλά και δεν είναι απλώς συνέπεια της εκβιομηχάνισης άλλης ή άλλων χωρών. «Η ανεξάρτητη εκβιομηχάνιση πρέπει να οφείλει την προέλευση και διατήρηση της στις κοινωνικές και οικονομικές δυνάμεις που βρίσκονται μέσα στη χώρα»⁹⁴. Κάτι τέτοιο όμως είναι αδύνατο για τις σημερινές «αναπτυσσόμενες» χώρες των οποίων το βιομηχανικό κεφάλαιο έχει να συναγωνιστεί για την κατάκτηση αγορών με τα προϊόντα των πολύ πιο προχωρημένων (τεχνολογικά, οργανωτικά, από άποψη οικονομικής δύναμης, κ.λπ.) εταιριών των αναπτυσσόμενων χωρών, ενώ από την άλλη μεριά η απουσία δυνατοτήτων για μια πρωταρχική συσσώρευση κάνει ακόμα πιο δύσκολη* τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης καπιταλιστικής βιομηχανίας. Ακόμα, η άνιση ανταλλαγή στην παγκόσμια αγορά (βλ. κεφ. Ε) σημαίνει ότι η αξία του τελικού προϊόντος είναι μικρότερη από ό,τι θα μπορούσε να είναι, μειώνοντας έτσι αντίστοιχα το διαθέσιμο πλεόνασμα για τη χρηματοδότηση της συσσώρευσης κεφαλαίου. Τέλος, οι ξένες επενδύσεις, που απορροφούν ένα ακόμη τμήμα του πλεονάσματος, καθώς και η ξένη τεχνολογία, από την οποία είναι εξαρτημένες οι υπανάπτυκτες χώρες, αποκλείουν, κατά το συγγραφέα, κάθε πιθανότητα ανεξάρτητης εκβιομηχάνισης στις σημερινές συνθήκες.

Με βάση, λοιπόν, τα ακόλουθα τέσσερα κριτήρια μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την εκβιομηχάνιση μιας χώρας εξαρτημένη:

1. Ανάπτυξη που βασίζεται στην εξωτερική αγορά.
2. Ανάπτυξη που στηρίζεται στο ξένο επενδυτικό κεφάλαιο.
3. Εξαρτημένη τεχνολογία.
4. Έλλειψη ολοκληρωμένης βιομηχανικής βάσης.

α. Ο ρόλος της ξένης αγοράς στη βιομηχανική ανάπτυξη

Το θέμα που θα μας απασχολήσει εδώ είναι η σημασία του εξαγωγικού τομέα στη διαδικασία εξαρτημένης εκβιομηχάνισης. Φυσικά, η στήριξη της εκβιομηχάνισης στην εξωτερική αγορά δεν αφορά μόνο τις εξαγωγικές σχέσεις αλλά το σύνολο των εξωτερικών σχέσεων της χώρας. Για λόγους, όμως, συστηματικούς θα περιοριστούμε εδώ στην εξέταση των εξαγωγικών σχέσεων, ενώ οι εισαγωγικές σχέσεις, ο ρόλος της τεχνολογίας, κ.λπ. θα εξεταστούν στα επόμενα κεφάλαια.

Η μερική μεταφορά βιομηχανικού δυναμικού από το κέντρο στην περιφέρεια που σημειώνεται στη μεταπολεμική περίοδο συνίσταται, συνήθως, σε μια διαδικασία εγκατάστασης πολυεθνικών επιχειρήσεων στις εξαρτημένες χώρες, που αποβλέπουν είτε στην εκμετάλλευση της εσωτερικής αγοράς ή / και στην εξαγωγή προϊόντων έντασης ανειδίκευτης εργασίας (που προσφέρεται φθηνή στην περιφέρεια) και πρώτων υλών. Η διαδικασία αυτή συνεπάγεται την επέκταση μιας αποσπασματικής εκβιομηχάνισης στις περιφερειακές χώρες, στα πλαίσια της οποίας η παραγωγική διαδικασία περιορίζεται, κατά κανόνα, στα πρώτα ή στα τελευταία στάδια επεξεργασίας του προϊόντος. Έτσι, από τη μια μεριά εμποδίζεται η δημιουργία μιας ολοκληρωμένης δομής και περιορίζεται ο βαθμός καθετοποίησης της οικονομίας, ενώ από την άλλη δημιουργούνται χρόνια ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών των εξαρτημένων χωρών, λόγω της ανάγκης εισαγωγών ενδιάμεσων αγαθών και κεφαλαιουχικού εξοπλισμού που απαιτεί η συνέχιση της διαδικασίας εξαρτημένης ανάπτυξης⁹⁵.

Στο μέτρο, επομένως, που οι εξαγωγικές επιχειρήσεις στηρίζονται στην ξένη αγορά για να καλύψουν τις ανάγκες τους σε ενδιάμεσα και κεφαλαιουχικά αγαθά, η επέκταση της παραγωγής τους δεν οδηγεί στη διεύρυνση της εγχώριας αγοράς των περιφερειακών χωρών και στη δημιουργία οργανικών συνδέσεων με τους ντόπιους βιομηχανικούς κλάδους αλλά, αντίθετα, οδηγεί στη μεγαλύτερη διεύρυνση των εισαγωγών. Δεδομένου, δηλαδή, ότι η βιομηχανία των υπανάπτυκτων χωρών συνίσταται συνήθως από κλάδους που επεξεργάζονται πρώτες ύλες στα πρώτα μόνο στάδια επεξεργασίας ή συναρμολογούν μηχανήματα, των οποίων τα μέρη παράγονται στο εξωτερικό, εκβιομηχάνιση που βασίζεται σε μερικές μεγάλες εξαγωγικές μονάδες (ξένες ή ντόπιες που στηρίζονται στην ξένη τεχνολογία και εξοπλισμό για να μπορούν να επιζήσουν στον ανταγωνισμό με τις ξένες) σημαίνει ότι οι μακροχρόνιες «συνδέσεις προς τα εμπρός και πίσω»⁹⁶ καθώς και τα επιταχυντικά τους αποτελέσματα δεν έχουν τις επιδράσεις τους στο

εσωτερικό της χώρας αλλά, αντίθετα, μεταφέρονται στο εξωτερικό, τροφοδοτώντας έτσι τη συσσώρευση κεφαλαίου των μητροπόλεων. Το αντίθετο, βέβαια, συμβαίνει στην περίπτωση που η εκβιομηχάνιση στηρίζεται σε ντόπιες μονάδες που αποβλέπουν στην εσωτερική αγορά και δε βρίσκονται επομένως στην αντίστοιχη ανάγκη να βασίζονται σε εισαγόμενα προϊόντα για την επέκτασή τους.

Το αποτέλεσμα αυτό συμβαίνει ανεξάρτητα από το αν η εξαγωγική βιομηχανία ανήκει στο ξένο ή το ντόπιο κεφάλαιο. Αν όμως, επιπροσθέτως, ανήκει στο ξένο κεφάλαιο, τότε μεγάλο μέρος των πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων μεταφέρεται επίσης στο εξωτερικό. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι η επεξεργασία του βωξίτη στη χώρα μας ελέγχεται από το ξένο κεφάλαιο, το οποίο στην περίοδο που εξετάζουμε απέβλεπε κυρίως στην εξωτερική αγορά⁹⁷, είχε συνέπεια ότι ένα ποσοστό μεταξύ των 2/3 και του 1/2 των εισπράξεων από τις πωλήσεις αλουμινίου έβγαιναν πάλι στο εξωτερικό⁹⁸. Οποιαδήποτε, επομένως, επέκταση της παραγωγής αλουμινίου, εξαιτίας αντίστοιχης αύξησης της ζήτησης, έχει μικρή επίδραση στην επέκταση του μεγέθους της εσωτερικής αγοράς και αντίστοιχα στην επέκταση των επενδύσεων σε άλλους κλάδους.

Μια βιομηχανική ανάπτυξη, λοιπόν, που στηρίζεται στην εξωτερική αγορά συνεπάγεται σημαντική διαρροή κεφαλαίου στο εξωτερικό, δραστικό περιορισμό της δυνατότητας δημιουργίας εσωτερικής συσσώρευσης κεφαλαίου, περιορισμό του μεγέθους της αγοράς και, αναπόφευκτα, οδηγεί στη δημιουργία των χαρακτηριστικών εξαρτημένης δομής στα οποία αναφερθήκαμε. Ακόμα, στο βαθμό που η βιομηχανική ανάπτυξη μιας χώρας στηρίζεται στις εξαγωγικές μονάδες της, ο ρυθμός εκβιομηχάνισης καθορίζεται από το εξωτερικό και όχι από τις εσωτερικές ανάγκες ανάπτυξης της χώρας, έτσι που, εκτός από το «ποιόν», που εξετάσαμε πιο πάνω, και το «ποσόν» βιομηχανικής ανάπτυξης καθορίζεται από τη διεθνή συγκυρία⁹⁹ και τις μεταβολές στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας. Τέλος, η στήριξη της αναπτυξιακής διαδικασίας στην εξωτερική αγορά συνεπάγεται τη δημιουργία καταναλωτικών προτύπων που δε συμβαδίζουν με την ανάπτυξη των εγχώριων παραγωγικών δυνάμεων στις εξαρτημένες χώρες, μεγαλώνοντας ακόμα περισσότερο το άνοιγμα μεταξύ παραγωγικού δυναμικού και κατανάλωσης και ενισχύοντας τα προβλήματα στο ισοζύγιο πληρωμών (βλ. κεφ. Δ).

Γενικά, παρά το ότι η βιομηχανία μας δεν μπορεί ακόμα να χαρακτηριστεί κατά βάση εξαγωγική, δεδομένου ότι ακόμα και το ξένο κεφάλαιο αποβλέπει κυρίως στην εσωτερική αγορά¹⁰⁰ και

κατά δεύτερο λόγο στην πραγματοποίηση εξαγωγών, μπορούμε εν τούτοις να πούμε ότι τα τελευταία χρόνια έγιναν σημαντικές αλλαγές στη διάρθρωση της μεταποίησης, που οδηγούν ολοένα και περισσότερο στην εξάρτηση της βιομηχανικής μας ανάπτυξης από την εξωτερική αγορά. Οι λόγοι δεν είναι δύσκολο να βρεθούν. Είδαμε παραπάνω ότι το εγχώριο κεφάλαιο στις υπανάπτυκτες χώρες είναι ανίκανο να δημιουργήσει μεγάλες και αποδοτικές βιομηχανικές μονάδες που να μπορούν να ικανοποιούν τις ανάγκες ανταγωνιστικότητας στα πλαίσια της σύγχρονης τεχνολογίας. Πράγματι, στην προπολεμική Ελλάδα, η εκβιομηχάνιση στηριζόταν αποκλειστικά στην εσωτερική αγορά, έτσι ώστε με τη βοήθεια μιας κρατικής πολιτικής αυτάρκειας είχε δημιουργηθεί σειρά ολόκληρη δασμοβίωτων ελαφρών βιομηχανιών.

Μεταπολεμικά, όμως, η μόνη δυνατότητα για επέκταση της εκβιομηχάνισης βρισκόταν στη δημιουργία μεγάλων ανταγωνιστικών μονάδων που θα μπορούσαν να αναλάβουν τη μερική έστω επεξεργασία ορισμένων από τα μεταλλεύματα στα οποία η Ελλάδα διέθετε πλούσια αποθέματα (βωξίτης, σιδηρομεταλλεύματα, κ.λπ.). Δεδομένης όμως της ανικανότητας του ντόπιου κεφαλαίου να αναλάβει αυτή την πρωτοβουλία, το Κράτος, εφόσον ήθελε να παραμείνει στα πλαίσια της «ελεύθερης οικονομίας», δεν είχε άλλη διέξοδο από το να ακολουθήσει πολιτική «ανοιχτών θυρών»: με την παροχή σκανδαλωδών διευκολύνσεων και παραχωρήσεων αποικιακής μορφής, την άρση των προστατευτικών δασμών (στην προσπάθεια συναγωνισμού με άλλες υπανάπτυκτες χώρες ως προς την προσέλκυση ξένου κεφαλαίου) και τελικά με την εισδοχή στην Κοινή Αγορά¹⁰¹. Η συνέπεια ήταν η αναμενόμενη: αυξανόμενη διείσδυση ξένου κεφαλαίου και δημιουργία της διάρθρωσης που αναφέραμε ήδη, δηλαδή της συνύπαρξης δυναμικών σύγχρονων μονάδων με τις παραδοσιακές. Φυσικά, η απώτερη συνέπεια ήταν ο μεγαλύτερος τονισμός του εξαρτημένου χαρακτήρα της οικονομίας και η χειροτέρευση της κατάστασης ως προς τα βασικά οικονομικά προβλήματα του λαού μας.

Αν θεωρήσουμε ως ένδειξη της σημασίας της εξωτερικής αγοράς στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας γενικά, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, το λόγο των εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών προς το ΑΕΠ, μπορούμε να παρατηρήσουμε μια πολύ σημαντική αύξηση (περίπου 54%) της συμμετοχής των εξαγωγών στο εθνικό προϊόν. Ο λόγος αυτός ήταν κατά μέσο όρο 8,3% στη δεκαετία του '50, 8,4% στη δεκαετία του '60 και 12,8% στη δεκαετία του '70¹⁰². Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι υπάρχει σημαντική αύξηση της εξωστρέφειας και αντίστοιχη αύξηση της εμπορικής εξάρτησης της οικονομίας μας (βλ. κεφ. Δ) στην εξεταζόμενη πε-

ρίοδο. Εκτός, όμως, από τη γενική αυτή αύξηση των εξαγωγών και την αυξανόμενη σημασία τους στην αναπτυξιακή διαδικασία, θα έπρεπε να τονίσουμε εδώ τον κρίσιμο ρόλο που έπαιξαν οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων ειδικότερα στη διαδικασία της βιομηχανικής μας ανάπτυξης.

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '60 ακόμα, οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων ήταν ένα ασήμαντο ποσοστό στο σύνολο εξαγωγών και, φυσικά, οι εξαγωγές προϊόντων μεταποίησης αντιπροσώπευαν πολύ μικρό ποσοστό της παραγωγής. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των εξαγωγών κάλυπταν επεξεργασμένα αγροτικά προϊόντα (τρόφιμα, ποτά, καπνός), πρώτες ύλες και μερικά ελαφρά χημικά. Ραγδαίες, εν τούτοις, εξελίξεις σημειώθηκαν στο δεύτερο μέρος της δεκαετίας του '60, ως συνέπεια μερικών μεγάλων ξένων επενδύσεων σε εξαγωγικές, βασικά, βιομηχανίες. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε - και σ' αυτό συμφωνούν και οι αρμόδιοι βιομηχανικοί κύκλοι - ότι η ελληνική βιομηχανία από τα μέσα της δεκαετίας του '60 άρχισε να παίρνει σαφή εξαγωγικό προσανατολισμό, όπως άλλωστε γίνεται φανερό και από τη μαζική επέκταση των βιομηχανικών εξαγωγών τα τελευταία χρόνια.

Έτσι, ενώ στη δεκαετία 1954-64 οι εξαγωγές βιομηχανικών / βιοτεχνικών προϊόντων μόλις έφθαναν το 3,2% του συνόλου των εξαγωγών, έναντι 89% που καταλάμβαναν τα προϊόντα του πρωτογενούς τομέα¹⁰³, στην περίοδο 1965-73 η αναλογία των βιομηχανικών / βιοτεχνικών προϊόντων ανέβηκε στο 27,7%, για να φθάσει στην περίοδο 1974-80 ένα μέσο ποσοστό 50,6%. Εξίσου σημαντική είναι η εξέλιξη στη διάρθρωση των βιομηχανικών εξαγωγών στις αντίστοιχες χρονικές περιόδους. Τα κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα, που αποτελούν το βασικό παραδοσιακό εξαγωγικό κλάδο, πέφτουν από ένα μέσο όρο 27,7% του συνόλου των βιομηχανικών εξαγωγών στην περίοδο 1962-65, σε 20,6% στην περίοδο 1966-73, για να ανεβούν πάλι στο 27,7% στην περίοδο 1974-80. Τα ενδιάμεσα βιομηχανικά προϊόντα (χημικά, τσιμέντα, πετρελαιοειδή) παρουσιάζουν συνεχή άνοδο στη συμμετοχή τους στο σύνολο των βιομηχανικών εξαγωγών: 4,3% στην πρώτη περίοδο, 19,5% στη δεύτερη και 27,9% στην τρίτη. Από την άλλη μεριά, τα βασικά μέταλλα, που αποτελούν στη μεταπολεμική περίοδο το βασικό κεφαλαιουχικό κλάδο της βιομηχανίας μας, εμφανίζουν μια συμμετοχή στο σύνολο των βιομηχανικών εξαγωγών που μεταβάλλεται αντιστρόφως ανάλογα προς αυτήν των εξαγωγών παραδοσιακών καταναλωτικών αγαθών. Η αναλογία των βασικών μετάλλων στο σύνολο των βιομηχανικών εξαγωγών πέφτει από 29,6% στην περίοδο 1966-1973, όταν άρχισε η παραγωγή αλουμινίου, στο 13,6% στην τελευταία περίοδο.

Όπως γίνεται φανερό από τα παραπάνω, η βιομηχανική μας ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο μπορεί να διαιρεθεί σε δύο, κυρίως, περιόδους: Πρώτον, στην περίοδο 1965-73, όταν οι βιομηχανικοί κλάδοι παραγωγής κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών αποτελούν τους δυναμικότερους κλάδους της παραγωγής. Η επέκταση της παραγωγής αυτών των κλάδων, όμως, είναι άμεσα συνδεδεμένη με την επέκταση της εξωτερικής αγοράς για τα προϊόντα τους. Δεύτερον, στην περίοδο 1973-80, όταν μερικοί από τους παραδοσιακούς κλάδους παραγωγής ελαφρών καταναλωτικών αγαθών επανέρχονται στην πρωτοπορία των δυναμικών κλάδων παραγωγής. Οι κλάδοι αυτοί, όπως πάντοτε, απευθύνονται κυρίως στην εσωτερική αγορά. Τη φορά, όμως, αυτή δεν είναι μόνο το ντόπιο κεφάλαιο που ελέγχει την επέκταση των δυναμικών αυτών παραδοσιακών κλάδων. Το ξένο κεφάλαιο παίζει σημαντικό ρόλο στη διαδικασία αυτή.

Πρώτη περίοδος εξαρτημένης εκβιομηχάνισης (1965-73)

Χαρακτηριστικό της πρώτης περιόδου εξαρτημένης εκβιομηχάνισης είναι ότι οι δυναμικοί κλάδοι της βιομηχανίας μας είναι συγχρόνως και εκείνοι με τη μεγαλύτερη εξαγωγική δυναμικότητα, πράγμα που σήμαινε βέβαια αυξανόμενη εξάρτηση της βιομηχανικής μας ανάπτυξης από την ξένη και όχι κυρίως την εσωτερική αγορά. Οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγής από τη μια μεριά και των εξαγωγών από την άλλη στους δυναμικότερους βιομηχανικούς κλάδους μας ήταν χαρακτηριστικοί της σημασίας της ξένης αγοράς στην ανάπτυξη μας. Με βάση το 1965 (1965 = 100), ο γενικός δείκτης μεταποίησης το 1973 ήταν 246 (βλ. Πίν. Γ13), ενώ ο δείκτης παραγωγής βασικών μετάλλων ήταν 1.136 και των πετρελαιοειδών - χημικών 351. Με βάση πάλι το 1965, ο γενικός δείκτης εξαγωγών ήταν 372 (βλ. Πίν. Γ14) και ο δείκτης εξαγωγών μεταποιητικών προϊόντων 1.550, το 1973, ενώ ο δείκτης εξαγωγών βασικών μετάλλων ήταν 54.570, των χημικών 3.178 και των πετρελαιοειδών 1.668. Οι δείκτες, άλλωστε, απόκλισης είναι φανεροί: οι δείκτες που δείχνουν σημαντική - πάνω από το μέσο - απόκλιση στην περίοδο 1965-73, τόσο σε σχέση με την παραγωγή όσο και σε σχέση με τις εξαγωγές, είναι οι δείκτες των βασικών μετάλλων και των χημικών-πετρελαιοειδών.

Ειδικότερα, ο δυναμικότερος βιομηχανικός μας κλάδος που έδωσε την ώθηση στην όλη βιομηχανική παραγωγή στην περίοδο αυτή, ήταν ο κλάδος των βασικών μετάλλων, που αποτελούσε και τον κατ' εξοχήν εξαγωγικό κλάδο της ελληνικής βιομηχανίας. Η

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ13. Δείκτες μεταποιητικής παραγωγής: 1965-73
και 1973-80 (βάσει σταθερών τιμών 1970)

Κλάδος	1973 (1965=100)	Δείκτης απόκλισης (246=100)	1980 (1973=100)	Δείκτης απόκλισης (128,7=100)
Επιχ. τροφ.-ποτών-καπν.	205,1	83,4	137,2	106,6
Υφαντικές	243,7	99,0	145,7	112,7
Ένδυσης - υπόδησης	197,5	80,3	130,0	101,0
Ξύλου - επίπλων	239,2	97,2	86,5	67,2
Χαρτιού, εκδόσεων, εκτυπώσεων	196,1	79,7	124,5	96,7
Χημικές	351,2	142,7	131,6	102,2
Μη μεταλλικών ορυκτών	220,6	89,7	158,5	123,1
Βασικές μεταλλουργικές	1136,0	461,8	117,0	90,9
Μεταλλ. αντικειμ. μηχανών, ηλεκτρ. συσκευών	244,6	99,4	109,6	85,2
Μεταφορικών μέσων	212,6	86,4	119,5	92,8
Λοιπές	227,2	92,4	121,5	94,4
ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΕΙΚΤΗΣ	246,0	100,0	128,7	100,0

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθνικών Λογαριασμών 1958-75, 1970, 1974-81.

συμβολή των βασικών μετάλλων στη συνολική αύξηση της μεταποιητικής παραγωγής ήταν 33% το 1966, 13% το '67, 18% το '68, 19% το '69, 31% το '70, 8% το '71, 14% το '72 και 13% το '73, δηλ., κατά μέσο όρο, στην περίοδο '65-73 περίπου το 1/5 της συνολικής αύξησης της μεταποιητικής παραγωγής οφειλόταν στα βασικά μέταλλα¹⁰⁴. Τα κυριότερα προϊόντα του κλάδου των βασικών μεταλλουργικών βιομηχανιών στην Ελλάδα είναι το αλουμίνιο, το νικέλιο και ο χάλυβας. Όσον αφορά το αλουμίνιο, του οποίου η παραγωγή ελέγχεται από την «Αλουμίνιον της Ελλάδος» (που είναι την περίοδο αυτή η πρώτη βιομηχανική μονάδα της χώρας αλλά και η πρώτη εξαγωγική βιομηχανία), το 80% περίπου της παραγωγής κατευθύνεται στο εξωτερικό στη μέχρι το 1973 περίοδο¹⁰⁵. Από την άλλη μεριά, ολόκληρη η παραγωγή σιδηρονικελίου εξάγεται, ενώ οι εξαγωγές χάλυβα παρουσιάζουν

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ14. Δείκτες εξαγωγών: 1965-73 και 1973-80

Κλάδος	1973 (1965=100)	Δείκτης απόκλισης (1550=100)	1980 (1973=100)	Δείκτης απόκλισης (447=100)
Τρόφιμα, ποτά, καπνός	211,6	13,6	246,6	51,7
Πρώτες ύλες και ημι-κατεργασμένα προϊόντα	317,6	20,5	91,9	19,3
Ορυκτά-μεταλλεύματα	324,0	20,9	382,8	80,3
Πετρελαιοειδή	1668,5	107,6	535,7	112,3
Κλωστοϋφαντουργικά	2114,0	136,4	504,0	105,7
Χημικά-τσιμέντα	3178,0	205,0	392,0	82,2
Βασικά μέταλλα	54570,0	3520,6	186,3	39,1
Μεταλλικά είδη	860,0	55,5	753,0	157,9
Μηχανήματα-μεταφορικά	304,0	19,6	987,0	206,9
Ηλεκτρικές συσκευές	-	-	167,7	35,2
ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΕΙΚΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗΣ	1.550	100,0	477,0	100,0
ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΕΙΚΤΗΣ ΕΞΑΓΩΓΩΝ	371,8		332,7	

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει του Μηνιαίου Στατιστικού Δελτίου της Τράπεζας της Ελλάδας (διάφορα χρόνια).

έντονη αυξητική τάση. Η ίδια τάση παρουσιάζεται και στους άλλους δυναμικούς κλάδους (και ιδιαίτερα όπου κυριαρχεί το ξένο κεφάλαιο), ενώ αντίστοιχα μειώνεται η σημασία των εξαγωγών των παραδοσιακών βιομηχανικών μας προϊόντων. Έτσι, ενώ τα χημικά αντιπροσώπευαν το 1965 περίπου το 10% του συνόλου των βιομηχανικών εξαγωγών και τα υφαντικά (ο μέχρι τότε παραδοσιακός κλάδος βιομηχανικών εξαγωγών) το 25%, στην περίοδο 1966-73 το ποσοστό των εξαγωγών χημικών ανέβηκε, κατά μέσο όρο, στο 20% ενώ των εξαγωγών υφαντικών μειώθηκε στο 21%.

Συμπερασματικά, στην πρώτη αυτή περίοδο έχουμε ένα τυπικό παράδειγμα εξαρτημένης εκβιομηχάνισης του τύπου που, στην ίδια περίοδο, συνέβαινε σε αρκετές χώρες της περιφέρειας. Είναι

ο τύπος που ονομάστηκε «υποκατάσταση εξαγωγών» (βλ. κεφ. Α). Ο τύπος αυτός επέβαλε στις περιφερειακές χώρες που χαρακτηρίζονταν από το μικρό μέγεθος της εσωτερικής αγοράς τους να στραφούν προς το ξένο επενδυτικό κεφάλαιο, που είχε τη δυνατότητα να αναλάβει τη δημιουργία εξαγωγικών βασικά μονάδων για την επεξεργασία, σε διεθνή πλαίσια ανταγωνιστικότητας, των εγχώριων πρώτων υλών. Στην Ελλάδα τα βιομηχανικά συγκροτήματα που ιδρύθηκαν την περίοδο αυτή, των οποίων τα προϊόντα καλύπτουν το μισό σχεδόν των βιομηχανικών εξαγωγών (αλουμίνιο, νικέλιο, σιδηρονικέλιο, αντικροτικά), ιδρύθηκαν με εξαγωγικό προσανατολισμό από την αρχή, ως τμήμα ουσιαστικά του παγκόσμιου καπιταλιστικού μηχανισμού παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών και όχι της εσωτερικής οικονομικής δομής.

Τα συμπεράσματα αυτά επιβεβαιώνονται από μια σειρά πρόσφατες μελέτες. Έτσι, πρόσφατη εμπειρική μελέτη σχετικά με τη σημασία του εξωτερικού εμπορίου στην ελληνική βιομηχανική ανάπτυξη τονίζει ότι «η εξωτερική ζήτηση ήταν και θα εξακολουθήσει να είναι ο σημαντικότερος προσδιοριστικός παράγοντας της αύξησης του βιομηχανικού προϊόντος και, επομένως, της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας στο σύνολό της... η επέκταση των αγορών του εξωτερικού έπαιξε μεγαλύτερο ρόλο στην επιτάχυνση του ρυθμού των βιομηχανικών επενδύσεων από ό,τι η επέκταση της εγχώριας αγοράς»¹⁰⁶. Ακόμα, η υπόθεση που κάναμε στο κεφ. Α, ότι δηλαδή η εξωτερική αγορά και το ξένο κεφάλαιο είναι οι βασικοί παράγοντες ανάπτυξης / εκβιομηχάνισης στις εξαρτημένες χώρες, επιβεβαιώνεται από τα πορίσματα της μελέτης αυτής σε σχέση με τη χώρα μας. Ο κλάδος στον οποίο παρατηρείται η μεγαλύτερη αύξηση βιομηχανικών εξαγωγών στην εξεταζόμενη περίοδο είναι ο κλάδος των επεξεργασμένων ορυκτών. Η επέκταση του κλάδου αυτού, που είναι άμεσο αποτέλεσμα των κάθετων πολυεθνικών επενδύσεων της δεκαετίας του '60, σημειώνει, σύμφωνα με τη μελέτη αυτή, μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης των εξαγωγών 38,4% (1961-73).

Ειδικότερα για το ρόλο του ξένου κεφαλαίου στη διαδικασία αυτή, παρατηρείται σε άλλη μελέτη¹⁰⁷ ότι υπάρχει σαφής συσχέτιση μεταξύ των κλάδων που τείνουν να συγκεντρώνουν το ξένο κεφάλαιο και των κλάδων με τη μεγαλύτερη ροπή για εξαγωγές, ως συνέπεια του μεγαλύτερου μεγέθους των ξένων επιχειρήσεων σε σχέση με τις ντόπιες και της μεγαλύτερης δυνατότητας διείσδυσης στις ξένες αγορές που διαθέτουν οι πρώτες. Έτσι, οι εξαγωγές των πολυεθνικών αντιπροσωπεύουν ένα πολύ σημαντικό ποσοστό των συνολικών εξαγωγών μας βιομηχανικών προϊόντων την περίοδο αυτή. Σύμφωνα με άλλη μελέτη¹⁰⁸, οι εξαγωγές των πολυε-

θνικών αντιπροσωπεύουν στην περίοδο 1965-73 περίπου το 36% των συνολικών εξαγωγών, στο οποίο θα πρέπει να προσθέσουμε ένα ποσοστό περίπου 9% που αντιπροσωπεύουν οι βιομηχανικές εξαγωγές των εταιριών με ξένη μειοψηφική συμμετοχή. Σημειώ- τέον ότι παρόμοια ποσοστά εμφανίζονται και στις άλλες περιφε- ρειακές χώρες που χαρακτηρίζονται από τη διαδικασία εξαρτη- μένης εκβιομηχάνισης: Μεξικό 34%, Πορτογαλία 37%, Ισπανία 29%, Βραζιλία 43%, Αργεντινή 30%, Κολομβία 30%, κ.λπ. Από την άλλη μεριά, ενδεικτικό του χαρακτήρα του «οικονομικού θαύματος» στη Σιγκαπούρη, πάνω από 90% των βιομηχανικών εξαγωγών από τη χώρα αυτή προέρχονται από τις θυγατρικές πο- λυεθνικών και μικτές επιχειρήσεις¹⁰⁹.

Είναι ακόμα χαρακτηριστικό ότι η εντονότερη συμμετοχή των πολυεθνικών στις ελληνικές βιομηχανικές εξαγωγές σημειώνεται στους πιο δυναμικούς κλάδους της μεταποίησης, που είναι και οι κυρίως εξαγωγικοί τομείς. Ειδικότερα, στα βασικά μέταλλα το ποσοστό των εξαγωγών των πολυεθνικών στις ελληνικές βιομη- χανικές εξαγωγές ήταν κατά μέσο όρο στην περίοδο 1965-73 περί- που 71%, στα πετρελαιοειδή 82% και στα χημικά 59%¹¹⁰.

Τέλος, θα πρέπει να τονιστεί η σημαντική αυτή την περίοδο συγκέντρωση των εξαγωγών των ντόπιων επιχειρήσεων στους πα- ραδοσιακούς κλάδους και των εξαγωγών των ξένων επιχειρήσεων στους μη παραδοσιακούς. Οι εξαγωγές τροφίμων, ποτών, κλω- στοϋφαντουργικών αποτελούν το 1973 το 49% του συνόλου των εξαγωγών των ντόπιων επιχειρήσεων, ενώ οι εξαγωγές βασικών μετάλλων και μεταφορικών αποτελούν το 61,4% των συνολικών εξαγωγών των ξένων επιχειρήσεων¹¹¹. Είναι, επομένως φανερό ότι η σημαντική αλλαγή στη διάρθρωση των βιομηχανικών εξα- γωγών που σημειώθηκε στην περίοδο 1965-73 σε βάρος των παρα- δοσιακών κλάδων ήταν άμεσο αποτέλεσμα της δραστηριότητας των πολυεθνικών επιχειρήσεων που ιδρύθηκαν την περίοδο αυτή στους μη παραδοσιακούς κλάδους της βιομηχανίας μας, με εξα- γωγικό βασικό προορισμό.

Δεύτερη περίοδος εξαρτημένης εκβιομηχάνισης (1973-80)

Στη δεύτερη περίοδο η δυναμική των μεταβολών στη μεταποιη- τική παραγωγή και στις εξαγωγές μεταποιητικών προϊόντων αλ- λάζει ριζικά. Γενικά παρουσιάζεται σημαντική οπισθοδρόμηση της βιομηχανικής ανάπτυξης, που αποτελεί άλλη μια ένδειξη του εξαρτημένου χαρακτήρα της, μια και, όπως θα δούμε στη συνέ- χεια, η οπισθοδρόμηση αυτή συναρτάται άμεσα με τις δραστήριο-

τητες του ξένου κεφαλαίου καθώς και με το ρόλο της ξένης αγοράς στην περίοδο αυτή. Δηλαδή, ακριβώς με τον τρόπο που η ξένη αγορά και το ξένο κεφάλαιο ήταν οι παράγοντες που ώθησαν στη «βιομηχανική άνοιξη» της πρώτης περιόδου (1965-73), οι ίδιοι παράγοντες λειτούργησαν τώρα αντίστροφα για να οδηγήσουν στην παρακμή και αυτής της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης που σημειώθηκε τότε. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται σε σχετική μελέτη της ελληνικής βιομηχανίας, «η ώθηση για γρήγορη ανάπτυξη της μεταποίησης δόθηκε ασφαλώς από την αύξηση των εξαγωγών και όχι από την άνοδο της εσωτερικής ζήτησης βιομηχανικών προϊόντων από την ίδια, όμως, πηγή δόθηκε και η εντολή της επιβράδυνσης του ρυθμού προόδου της»¹¹².

Η οπισθοδρόμηση αυτή στην εκβιομηχάνισή μας είναι τόσο ποσοτική όσο και ποιοτική. Όσον αφορά την ποσοτική πλευρά, θα πρέπει να σημειώσουμε κατ' αρχήν ότι, ενώ η μεταποιητική παραγωγή γενικά υπερδιπλασιάστηκε στην πρώτη περίοδο (σε σταθερές τιμές), στη δεύτερη μόλις αυξήθηκε κατά περίπου 29% (βλ. Πίν. Γ13). Ακόμα, ενώ η αξία των εξαγωγών μεταποιητικών προϊόντων αυξήθηκε πάνω από 15 φορές στην πρώτη περίοδο, στη δεύτερη αυξήθηκε λιγότερο από 5 φορές (βλ. Πίν. Γ14). Η σημαντική αυτή επιβράδυνση των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων ήταν, βέβαια, φυσική συνέπεια του γεγονότος ότι ο ρυθμός αύξησης των εξαγωγών αυτών μειώθηκε επίσης σημαντικά από την πρώτη περίοδο στη δεύτερη. Έτσι, όπως προκύπτει από τον Πίνακα Γ15, ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων έπεσε από 47% στην περίοδο 1965/66 - 1973/74 σε 27% στην περίοδο 1974/75 - 1979/80. Η σημαντική αυτή μείωση του ρυθμού αύξησης των εξαγωγών, που σήμαινε ότι το μέσο ποσοστό αύξησης στη δεύτερη περίοδο ήταν σχεδόν το μισό της πρώτης, συνοδεύτηκε από αντίστοιχη στασιμότητα των επενδύσεων στη μεταποίηση. Ο μέσος ρυθμός αύξησης των μεταποιητικών επενδύσεων ήταν, όπως φαίνεται στον ίδιο πίνακα, 9% για την πρώτη περίοδο και 0,3% για τη δεύτερη. Είναι, επομένως, φανερό από τα στοιχεία αυτά ότι τουλάχιστον ένα τμήμα της επιβράδυνσης στη βιομηχανική ανάπτυξη της δεύτερης περιόδου θα μπορούσε να εξηγηθεί βάσει των εξελίξεων στην εξωτερική αγορά¹¹³.

Ο κρίσιμος αυτός ρόλος της εξωτερικής αγοράς στη βιομηχανική μας ανάπτυξη θα μπορούσε να εξηγηθεί με βάση το γεγονός του μικρού μεγέθους της εσωτερικής αγοράς βιομηχανικών προϊόντων. Το ποσοστό των εγχώριων προϊόντων μέσα στην ιδιωτική κατανάλωση όχι μόνο είναι μικρό αλλά είναι και φθίνον στη μεταπολεμική περίοδο: 18,4% το 1966, 16,4% το 1978 και 15,7%

το 1980¹⁴. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να ερμηνευτεί αν ανατρέξουμε στα χαρακτηριστικά της εξαρτημένης ανάπτυξης που αναφέραμε: την αυξανόμενη ανισότητα στην κατανομή εισοδήματος, σε συνδυασμό με την εξόγκωση του τριτογενούς τομέα, τη μεγέθυνση της παρα-οικονομίας και, αντίστοιχα, του αριθμού των αυτο-απασχολούμενων καθώς και την τόνωση των ξένων καταναλωτικών προτύπων, τα οποία ενισχύουν με τα σχετικά υψηλότερα εισοδήματά τους οι τελευταίοι¹⁵.

Όσον αφορά την ποιοτική οπισθοδρόμηση της βιομηχανικής ανάπτυξης στη δεύτερη περίοδο, θα πρέπει αρχικά να τονίσουμε ότι η εξέλιξη αυτή είναι ακόμα πιο σημαντική από την ποσοτική οπισθοδρόμηση που φανερώνει η στασιμότητα των επενδύσεων στη μεταποίηση και η σημαντική επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης των εξαγωγών. Η ποιοτική αυτή οπισθοδρόμηση γίνεται φανερή αν εξετάσουμε τις μεταβολές που σημειώθηκαν στην περίοδο αυτή στη σύνθεση των ηγετικών κλάδων της μεταποιητικής παραγωγής και των μεταποιητικών εξαγωγών.

Έτσι, όσον αφορά τη μεταποιητική παραγωγή, όπως αναφέρθηκε (βλ. και Πίν. Γ13), οι δυναμικότεροι κλάδοι στη μεταποίηση στην περίοδο 1965-73 ανήκαν βασικά στους κλάδους παραγωγής κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών (βασικά μέταλλα, χημικά, πετρελαιοειδή, ελαστικά - πλαστικά), γεγονός που σε μερικούς μελετητές της ελληνικής οικονομίας γέννησε ελπίδες για μια «απογείωση» προς την κατεύθυνση των βιομηχανικών χωρών του κέντρου (βλ. κεφ. Β). Στη δεύτερη, όμως, περίοδο (1973-80) οι ελπίδες αυτές διαψεύδονται, όταν οι κλάδοι αυτοί πέφτουν στη δεύτερη κατηγορία ανάπτυξης, ενώ στην πρωτοπορία των δυναμικών μεταποιητικών κλάδων επανέρχονται, μετά από ένα «φωτεινό διάλειμμα» που κράτησε λιγότερο από μια δεκαετία, οι παραδοσιακοί κλάδοι των ελαφρών καταναλωτικών αγαθών. Όπως φαίνεται στους Πίνακες Γ13 και Γ16, τα υφαντικά, τα είδη διατροφής / ποτά (κυρίως τα ποτά), τα είδη ένδυσης και υπόδησης αποτελούν, μαζί με τα μη μεταλλικά ορυκτά, τους δυναμικότερους μεταποιητικούς κλάδους στην περίοδο αυτή. Από την άλλη μεριά, τα βασικά μέταλλα παρουσιάζουν τώρα μια κάτω του μέσου αύξηση, τα χημικά μόλις ξεπερνούν το μέσο όρο, ενώ τα είδη ελαστικού - πλαστικά καθώς και τα πετρελαιοειδή παρουσιάζουν μια μέση και κάτω της μέσης ανάπτυξη, αντίστοιχα¹⁶.

Σημαντικό τμήμα της επέκτασης των παραδοσιακών κλάδων μπορεί να εξηγηθεί από την αντίστοιχη επέκταση των εξαγωγών τους στην περίοδο αυτή. Έτσι, όπως φαίνεται από τους Πίν. Γ13 και Γ14, τα κλωστοϋφαντουργικά και τα βασικά μέταλλα, που αποτελούν τους τυπικούς εκπροσώπους των παραδοσιακών και

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ15. Εξέλιξη των επενδύσεων και των εξαγωγών στη μεταποίηση

Έτος	Α.Ε.Π.Κ. στη μετα- ποίηση % μεταβολή ¹	Εξαγωγές βιομηχ. και βιοτεχν. προϊόντων % μεταβολή ²
1965-66	-4,9	67,8
1966-67	-9,1	47,9
1967-68	19,7	40,4
1968-69	16,3	50,7
1969-70	19,2	27,7
1970-71	11,5	-5,1
1971-72	18,2	55,3
1972-73	9,2	52,6
1973-74	3,1	85,6
1974-75	-11,9	34,1
1975-76	1,2	19,9
1976-77	-5,2	9,5
1977-78	-2,8	27,7
1978-79	12,9	45,4
1979-80	7,8	25,1

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθνικών Λογαριασμών 1968-75, 1970, 1974-81 και του Μηνιαίου Στατιστικού Δελτίου της Τράπεζας της Ελλάδος (διάφορα χρόνια).

1. Οι ακαθάριστες επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου στη μεταποίηση έχουν υπολογιστεί σε σταθερές τιμές 1970.
2. Οι εξαγωγές μεταποιητικών προϊόντων έχουν υπολογιστεί σε τρέχουσες τιμές. Η μετατροπή από δολάρια σε δραχμές έγινε βάσει της τιμής συναλλάγματος στο τέλος του έτους.

των καινούριων κλάδων αντίστοιχα, παρουσιάζουν σημαντική - πάνω από το μέσο - ανάπτυξη τα πρώτα και κάτω από το μέσο τα δεύτερα, όσον αφορά τόσο την παραγωγή όσο και τις εξαγωγές τους. Σε μια λεπτομερέστερη ανάλυση των εξελίξεων στην παραγωγή και τις εξαγωγές μερικών βιομηχανικών κλάδων, οι τάσεις αυτές γίνονται ακόμα πιο φανερές. Έτσι, όπως φαίνεται από τον Πίν. Γ16, οι κλάδοι των κλωστοϋφαντουργικών και των ενδυμά-

των - υποδημάτων παρουσιάζουν σημαντική πάνω από το μέσο απόκλιση σε σχέση με την ανάπτυξη της παραγωγής και των εξαγωγών τους στην περίοδο αυτή, ενώ, αντίστροφα, σημαντική κάτω από το μέσο απόκλιση παρουσιάζουν τα βασικά μέταλλα και τα πετρελαιοειδή. Το γεγονός αυτό της ομοιότητας των αποκλίσεων από τη μέση ανάπτυξη των διαφόρων κλάδων επιβεβαιώνεται και η στατιστική ανάλυση των στοιχείων*.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ16. Η εξέλιξη της παραγωγής σε σχέση με την εξέλιξη των εξαγωγών σε μερικούς μεταποιητικούς κλάδους: 1974-80

Κλάδος	Αύξηση δείκτη παραγωγής 1974-80	Δείκτης απόκλισης 50,6-100	Αύξηση δείκτη εξαγωγών 1974-80	Δείκτης απόκλισης 162,2-100
Ποτά	94,6	187,0	83,2	51,3
Κλωστοϋφαντουργικά	74,1	146,4	288,3	177,7
Ενδύματα-υποδήματα	76,1	150,4	306,5	189,0
Χημικά-πλαστικά	53,1	104,9	258,0	159,0
Πετρελαιοειδή	50,5	99,8	101,2	62,4
Βασικά μέταλλα	25,1	49,6	13,9	8,6
Μεταλλικά προϊόντα	57,3	113,2	86,8	53,5
Ηλεκτρικές συσκευές	51,5	101,8	61,3	37,8
ΣΥΝΟΛΟ	50,6	100	162,2	100

Πηγή: Ο δείκτης εξαγωγών υπολογίστηκε με βάση τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος (Μην. Στατ. Δελτίο - Ιανουάριος 1984) και του ΟΕCD, Μάιος 1982. Για το δείκτη παραγωγής χρησιμοποιήθηκαν οι δείκτες βιομηχανικής παραγωγής της ΕΣΥΕ.

* Χρησιμοποιώντας πάλι τη μέθοδο της ανάλυσης διακύμανσης, ελέγξαμε τη μηδενική υπόθεση της μη ύπαρξης στατιστικά σημαντικών διαφορών μεταξύ των δύο κατανομών αποκλίσεων. Τα αποτελέσματα είναι:

$$F = 0,844$$

$$\text{ενώ } F_{0,05}(1,14) = 4,60$$

Η μηδενική, επομένως, υπόθεση δεν απορρίπτεται, πράγμα που σημαίνει ότι οι αποκλίσεις των διαφόρων κλάδων σε σχέση με την παραγωγή και τις εξαγωγές προέρχονται από τον ίδιο πληθυσμό.

Οι δραστηριότητες, όμως, του ξένου επενδυτικού κεφαλαίου είναι ακόμα πιο σημαντικές στην εξήγηση της οπισθοδρόμησης στη βιομηχανική ανάπτυξη κατά την περίοδο αυτή. Στη μετά το 1973 περίοδο όχι μόνο δε σημειώνονται καινούριες μεγάλες ξένες επενδύσεις στους κλάδους κεφαλαιουχικών / ενδιάμεσων προϊόντων αλλά, αντίθετα, παρατηρείται μετατόπιση των προτιμήσεων των ξένων επενδυτών προς τους παραδοσιακούς κλάδους των ελαφρών καταναλωτικών αγαθών (τρόφιμα, υφαντικά, έτοιμα ενδύματα, κ.λπ.). Ακόμα, αν και ένα μέρος των πολυεθνικών επιχειρήσεων που εγκαθίστανται στη χώρα μας την περίοδο αυτή είναι εξαγωγικές (ιδίως στα κλωστοϋφαντουργικά), εν τούτοις ο βασικός προσανατολισμός των περισσότερων είναι η κάλυψη των αναγκών της εσωτερικής αγοράς (βλ. στη συνέχεια για το ρόλο του ξένου κεφαλαίου την περίοδο αυτή).

Η μετατόπιση αυτή των προτιμήσεων του ξένου κεφαλαίου είχε, βέβαια, τις συνέπειες της στη διάρθρωση των εξαγωγών. Όπως παρατηρείται σε πρόσφατη μελέτη, οι εξαγωγές προϊόντων έντασης κεφαλαίου (κυρίως βασικά μέταλλα), αν και εξακολουθούν να αποτελούν σημαντικό τμήμα των συνολικών εξαγωγών, εν τούτοις αυξήθηκαν αναλογικά λιγότερο σε σχέση με τις εξαγωγές προϊόντων χαμηλής τεχνολογίας και έντασης εργασίας (τρόφιμα, κλωστοϋφαντουργικά) και αντίστοιχα, ο ρυθμός αύξησης των εξαγωγών των ξένων επιχειρήσεων ήταν πολύ χαμηλότερος από των ντόπιων. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει η μελέτη αυτή είναι ότι σήμερα οι περισσότερες πολυεθνικές ή δεν κάνουν εξαγωγές ή απευθύνονται κυρίως στην εσωτερική αγορά¹¹⁷. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και άλλη μελέτη, σύμφωνα με την οποία η επέκταση των πολυεθνικών την περίοδο αυτή συντελείται περισσότερο προς την εσωτερική παρά προς τη διεθνή αγορά¹¹⁸.

Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει και από την εξέταση των μεταβολών στην ποσότητα και τη διάρθρωση των εξαγωγών των πολυεθνικών στην περίοδο αυτή. Οι εξαγωγές των πολυεθνικών στο σύνολο των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων έπεσαν από ένα μέσο όρο 36% (1965-73) σε περίπου 26% (1973-80)¹¹⁹. Ακόμα, οι διαρθρωτικές μεταβολές στις εξαγωγές των πολυεθνικών έχουν αποτέλεσμα ότι η συμμετοχή τους είναι φθίνουσα όσον αφορά τις συνολικές εξαγωγές σύγχρονων προϊόντων όπως τα χημικά, τα πλαστικά, τα ηλεκτρικά είδη και τα βασικά μέταλλα, ενώ είναι αύξουσα όσον αφορά τη συμμετοχή τους στις συνολικές εξαγωγές παραδοσιακών προϊόντων όπως ποτά, δέρματα και μη μεταλλικά ορυκτά¹²⁰.

Παρ' όλη, όμως, την παρατηρούμενη στροφή των πολυεθνικών προς την εσωτερική αγορά στη δεύτερη περίοδο, οι ξένες επιχει-

ρήσεις δεν παύουν, και στην περίοδο αυτή, να παρουσιάζουν πολύ σημαντικότερη αναλογία πωλήσεων στην ξένη αγορά (σχεδόν διπλάσια) σε σχέση με τις ελληνικές¹²¹. Είναι, ακόμα, χαρακτηριστικό των τάσεων στην περίοδο αυτή ότι η αναλογία εξαγωγών στις συνολικές πωλήσεις ήταν πάνω από 50% στις ξένες επιχειρήσεις που λειτουργούσαν σε 4 μόνο κλάδους: οι 3 από αυτούς ανήκαν στους παραδοσιακούς κλάδους της βιομηχανίας μας (υφαντικά, ενδύματα - υποδήματα, δέρματα) και ο ένας μόνο ανήκε στους σύγχρονους κλάδους (βασικά μέταλλα - αποτέλεσμα της μεγάλης συγκέντρωσης στον κλάδο αυτό στη δεκαετία του '60)¹²².

Το ξένο κεφάλαιο, επομένως, παίζει καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις που σημειώνονται στον εξαγωγικό τομέα της οικονομίας μας τόσο στη δεκαετία του '60 όσο και στη δεκαετία του '70. Στην πρώτη περίοδο, οι ξένες επενδύσεις σε μια σειρά ενδιάμεσα και κεφαλαιουχικά προϊόντα οδηγούν σε αναδιάρθρωση των εξαγωγών σε βάρος των παραδοσιακών κλάδων (βλ. και κεφ. Δ). Στη δεύτερη περίοδο, οι πολυεθνικές επιχειρήσεις, «δια των πράξεων και παραλείψεων τους», συνέβαλαν πάλι αποφασιστικά στις εξελίξεις που παρατηρούνται στις εξαγωγές μας. Έτσι, η απουσία νέων μεγάλων ξένων επενδύσεων, γενικά και ειδικά στους κλάδους κεφαλαιουχικών / ενδιάμεσων αγαθών λειτουργεί σαν καταλύτης, τόσο για την ποσοτική όσο και για την ποιοτική οπισθοδρόμηση της εκβιομηχάνισης που αναφέραμε. Οι διαρθρωτικές τάσεις, ειδικότερα, που σημειώνονται προς όφελος των παραδοσιακών κλάδων ενισχύονται όχι μόνο από το ντόπιο κεφάλαιο, που βασικά αποτελεί το φορέα της (μικρής) ανάπτυξης στην περίοδο αυτή, αλλά και από αντίστοιχες δραστηριότητες των πολυεθνικών στους κλάδους αυτούς.

Όσον αφορά, πιο συγκεκριμένα, τη συμμετοχή του ντόπιου κεφαλαίου στη διαδικασία αυτή, θα πρέπει να σημειωθεί η σημαντική διεύρυνση των αγορών προς τις περιφερειακές χώρες της Μ. Ανατολής και της Β. Αφρικής που παρατηρείται στην περίοδο αυτή και η οποία αφορά βασικά προϊόντα των παραδοσιακών κλάδων. Οι χώρες των περιοχών αυτών αποτελούν, στη μετά το 1973 περίοδο, τη δεύτερη μετά την ΕΟΚ, από άποψη εξωτερικής ζήτησης, ομάδα χωρών για τα προϊόντα μας. Είναι χαρακτηριστικό σχετικά ότι οι εξαγωγές των πολυεθνικών που είναι εγκαταστημένες στην Ελλάδα προς τις χώρες αυτές αντιπροσωπεύουν πολύ μικρό ποσοστό των συνολικών εξαγωγών τους, ενώ, αντίθετα, αντιπροσωπεύουν σημαντικό ποσοστό των εξαγωγών ελληνικών επιχειρήσεων. Για μερικές μάλιστα από τις τελευταίες η εξαγωγική δραστηριότητα εξαρτάται αποκλειστικά, ή σε μεγάλο βαθμό, από την αγορά αυτή¹²³. Τέλος, οι εξαγωγές των ξένων

επιχειρήσεων προς την περιοχή αυτή είναι σχεδόν ανύπαρκτες όσον αφορά τα ελαφρά καταναλωτικά αγαθά, τα οποία όμως αποτελούν τον κορμό των ελληνικών εξαγωγών. Η ανάπτυξη αυτή του ενδο-περιφερειακού εμπορίου αποτελεί, βέβαια, θετικό βήμα στη μείωση του βαθμού εξάρτησης της χώρας και συνοδεύτηκε άλλωστε από ελαφρά βελτίωση τόσο του λόγου εξαγωγών / εισαγωγών όσο και του λόγου του ελλείμματος του ισοζυγίου αγαθών / υπηρεσιών και εισοδημάτων προς το ΑΕΠ στη δεκαετία του '70 σε σχέση με τη δεκαετία του '60 (βλ. Πίν. Δ1, κεφ. Δ).

β. Η σημασία του ξένου κεφαλαίου στην εκβιομηχάνιση

Θα πρέπει κατ' αρχήν να τονιστεί ότι η εθνικότητα του επενδυτικού κεφαλαίου καθεαυτή δεν είναι σημαντική, από άποψη κοινωνικών επιπτώσεων. Είτε, δηλαδή, η παραγωγή ελέγχεται από το ντόπιο είτε από το ξένο κεφάλαιο ή, ακόμα, από μια κρατική-κομματική γραφειοκρατία, εφόσον δεν αποτελεί αντικείμενο αποκλειστικής διαχείρισης από τους ίδιους τους παραγωγούς, οι συνέπειες στο κοινωνικό επίπεδο είναι περίπου ίδιες. Οι σχέσεις εξάρτησης ενυπάρχουν σε όλες τις μορφές ιεραρχικής οργάνωσης, της παραγωγής, ανεξάρτητα από το τυπικό θέμα του τίτλου ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Εν τούτοις, στο εθνικό επίπεδο, όταν η αναπτυξιακή διαδικασία στηρίζεται στο ξένο κεφάλαιο, από τη μια μεριά τίθενται σε κίνηση μια σειρά διαδικασίες που δημιουργούν πρόσθετους δεσμούς εξάρτησης και εμπόδια στην κυριαρχία των κοινωνικών ατόμων σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής τους, ενώ, από την άλλη, δημιουργούνται μηχανισμοί που αυτοτροφοδοτούν και αναπαράγουν το φαινόμενο της εξάρτησης. Οι εσωτερικές, δηλαδή, σχέσεις εξάρτησης ενισχύονται και απαρτίζουν ένα ενιαίο σύνολο με τις εξωτερικές, μια ολότητα που χαρακτηρίζεται από τον αντικειμενικό στόχο της αναπαραγωγής των δομών εξάρτησης.

Θα εξετάσουμε εδώ την έκταση που πήρε η εισροή ξένου κεφαλαίου στη μεταπολεμική περίοδο, τον τρόπο που διαρθρώθηκε στην οικονομία μας και, τέλος, τις σημαντικότερες επιπτώσεις της στις οικονομικές δομές και λειτουργίες. Θα ήταν, όμως, χρήσιμο να διακρίνουμε στο σημείο αυτό μεταξύ άμεσων και έμμεσων επενδύσεων, μια και ο έλεγχος είναι βέβαια σημαντικότερος από την πηγή κεφαλαίων. Οι έμμεσοι επενδυτές (κάτοχοι ομολογιών, δανειστές) μπορούν να έχουν μόνο πολύ χαμηλό έλεγχο στη χρήση του κεφαλαίου τους σε αντίθεση με τους άμεσους επενδυτές, που όχι μόνο διαθέτουν πλήρη έλεγχο στη χρήση των κεφαλαίων τους

αλλά διαθέτουν και την οικονομική (μονοπωλιοποίηση αγορών, τεχνολογίας) καθώς και την πολιτική (βλ. ρόλο Ι.Τ.Τ. στο πραξικόπημα της Χιλής) δύναμη που χρειάζεται για την αποτελεσματική προστασία τους. Χαρακτηριστική, σε σχέση με τη διάκριση αυτή, είναι και η διαφοροποίηση του ρόλου του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα μεταπολεμικά. Η διαφοροποίηση αυτή αντιστοιχεί σε γενικότερη τάση του μητροπολιτικού κεφαλαίου μεταπολεμικά, που εκδηλώνεται με τη σημαντική εκροή επενδυτικού κεφαλαίου από το κέντρο προς την περιφέρεια στη δεκαετία του '60, λόγω μιας σειράς δομικών αλλαγών που σημειώνονται στο πρώτο (βλ. κεφ. Α).

Έτσι, ενώ προπολεμικά το ξένο κεφάλαιο παρουσιαζόταν, σχεδόν αποκλειστικά, με τη μορφή του πιστωτικού κεφαλαίου, μεταπολεμικά, και ιδίως από τη δεκαετία του '60 και μετά, ολοένα και περισσότερο παίρνει τη μορφή του άμεσου επενδυτικού κεφαλαίου. Αυτό, φυσικά, δε σημαίνει ότι έπαψε και ο προηγούμενος ρόλος του, που τον έκανε ευκολότερο η συνεχής διεύρυνση του ελλείμματος στο ισοζύγιο πληρωμών και η αντίστοιχη επέκταση του εξωτερικού δανεισμού¹²⁴. Ενώ, όμως, μέχρι το 1963 περίπου το ξένο κεφάλαιο απέβλεπε κυρίως στη βραχυπρόθεσμη χρηματοδότηση ελληνικών επιχειρήσεων (συνήθως προς εκμετάλλευση της διαφοράς επιτοκίων μεταξύ μητροπολιτικών κέντρων και Ελλάδας), από το έτος αυτό και μετά αρχίζουν να πραγματοποιούνται μεγάλα προγράμματα άμεσων ξένων επενδύσεων (κυρίως από πολυεθνικά μονοπώλια), που αποβλέπουν στη δημιουργία παραγωγικών μονάδων και στην εισαγωγή ξένης τεχνολογίας.

Όσον αφορά τα οικονομικά κίνητρα που ώθησαν το ξένο κεφάλαιο στις επενδύσεις του στην Ελλάδα, θα αναφέρουμε πρώτα τα προνόμια, παραχωρήσεις, κ.λπ. που προσφέρονται αφειδώς από το Κράτος. Δεύτερον, τα σημαντικά αποθέματα βωξίτη, χρωμονικελιούχων σίδηρομεταλλευμάτων, λιγνίτη, λευκόλιθου κ.α. Τέλος, θα πρέπει να τονίσουμε τη σημασία των χαμηλών μισθών σε σχέση με τους μισθούς των μητροπόλεων, που δημιουργούν τις συνθήκες για ιδιαίτερα κερδοφόρα παραγωγή στα χαμηλότερα στάδια της. Σύμφωνα με στοιχεία του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας¹²⁵, ο μέσος ωριαίος μισθός το 1972 ήταν στην Ελλάδα 18,94 δρχ. και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες: Γαλλία 6 fr. (35 δρχ.), Αγγλία 48,7 p. (34 δρχ.), Ιταλία 789 l. (40 δρχ.) και Γερμανία 7,24 m. (67 δρχ.) με τις τότε τιμές συναλλάγματος. Οι μισθοί, δηλαδή, στις χώρες της ΕΟΚ κυμαίνονται σε επίπεδο υπερδιπλάσιο από αυτό που επικρατεί στην Ελλάδα στην πρώτη περίοδο εξαρτημένης εκβιομηχάνισης. Ακόμα, οι διαφορές μισθών δεν άλλαξαν στη δεύτερη περίοδο. Έτσι, το 1976 οι ωριαίοι μισθοί στη

μεταποίηση ήταν 1,22 δολ. στην Ελλάδα (43,50 δρχ.), έναντι 2,32 δολ. στη Γαλλία και την Αγγλία (82,71 δρχ.), 2,96 δολ. στην Ιταλία (105,52 δρχ.) και 4,11 δολ. στη Γερμανία (146,52 δρχ.) με τις τότε τιμές συναλλάγματος¹²⁶.

Δεδομένου, λοιπόν, ότι οι διαφορές αυτές των μισθών δε δικαιολογούνται από αντίστοιχες διαφορές στην παραγωγικότητα εργασίας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι χαμηλοί μισθοί είναι η «αναγκαία συνθήκη», ενώ τα υπόλοιπα, δηλαδή οι φθηνές πρώτες ύλες, οι κρατικές επιχορηγήσεις, η αποφυγή δασμολογίων και άλλων εισαγωγικών περιορισμών, καθώς και η δυνατότητα εκμετάλλευσης της εσωτερικής αγοράς ή, αντίστοιχα, η δυνατότητα εξαγωγών, αποτελούν απλώς τις «επαρκείς συνθήκες» για την προσέλκυση του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα¹²⁷. Το ότι δε η διαφορά παραγωγικότητας είναι πολύ μικρότερη από τη διαφορά μισθών μεταξύ της Ελλάδας και των μητροπολιτικών χωρών είναι λογική συνέπεια του γεγονότος ότι το ελληνικό εργατικό δυναμικό που απασχολείται σε σύγχρονες μονάδες οργανωμένες από το ξένο κεφάλαιο χρησιμοποιεί, κατά βάση, την ίδια τεχνολογία και μεθόδους παραγωγής με τις αντίστοιχες μητρικές εταιρίες του εξωτερικού.

Τα στοιχεία που υπάρχουν είναι ενδεικτικά για την υπόθεση αυτή: σύμφωνα με στοιχεία του ΚΕΠΕ¹²⁸, ο μέσος όρος του δείκτη παραγωγικότητας στις χώρες της ΕΟΚ ήταν περίπου 80% μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο ελληνικό (το 1972), ενώ συγχρόνως το συνολικό κόστος εργασίας (ημερομίσθιο, ασφαλιστικές εισφορές, επιδόματα, απώλειες ωρών λόγω ασθένειας, ατυχημάτων, κ.λπ.) ήταν 146% χαμηλότερο στην Ελλάδα από το μέσο όρο του αντίστοιχου κόστους εργασίας στις χώρες της Κοινής Αγοράς. Η διαφορά, επομένως, στην παραγωγικότητα εργασίας καλύπτει το πολύ το μισό της διαφοράς των ελληνικών μισθών από τους αντίστοιχους μισθούς στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις.

Αν και τα στοιχεία για την εισροή ξένου επενδυτικού κεφαλαίου δεν είναι ιδιαίτερα ακριβή, μια και συνήθως βασίζονται μόνο σε αυτά που εισάγονται βάσει του ΝΔ 2687/1953 (πράγμα που σημαίνει ότι εξαιρούνται οι ξένες επενδύσεις που γίνονται με απόφαση της Νομισματικής Επιτροπής ή ανεξάρτητα από νόμο ή απόφαση), εν τούτοις είναι ενδεικτικά του αποφασιστικού ρόλου που παίζει το ξένο κεφάλαιο στη μεταπολεμική περίοδο. Όπως παρατηρούν σχετικές μελέτες¹²⁹, τα οικονομικά «θαύματα» χωρών όπως η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Ισπανία οφείλονται κυρίως στη σημαντική εισροή ξένου κεφαλαίου. Στην Ελλάδα, ιδιαίτερα, η εισροή ξένου κεφαλαίου παίρνει σημαντικότερες διαστάσεις απ' ό,τι σε άλλες περιφερειακές χώρες. Έτσι, η εξω-

τερική χρηματοδότηση ως ποσοστό του ΑΕΠ στην περίοδο 1950-65 είναι 7,6% για την Ελλάδα, έναντι μέσου όρου 2,8% για 22 περιφερειακές χώρες στην ίδια περίοδο¹³⁰. Ακόμα, στη δεκαετία του '70, η εισροή ιδιωτικών και κρατικών κεφαλαίων ήταν περίπου 4,7% του ΑΕΠ στην Ελλάδα, έναντι, για παράδειγμα, 2% στην Ισπανία¹³¹.

Είναι επίσης σημαντικό, για την κατανόηση των τάσεων που παρατηρούνται στην ελληνική ανάπτυξη την περίοδο αυτή, να εξετάσουμε το πώς διαρθρώνονται τα κεφάλαια αυτά στους μεγάλους τομείς της οικονομίας μας. Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Συντονισμού, τα κεφάλαια που εισήχθησαν βάσει του Ν. 2687 στην περίοδο 1953-79 διαρθρώθηκαν ως εξής¹³²: 68,9% στη βιομηχανία, 28,3% στις υπηρεσίες (κυρίως μεταφορές), 2,3% στα ορυχεία, 0,5% στη γεωργία. Τα στοιχεία επιβεβαιώνονται και από άλλες πηγές. Έτσι, σύμφωνα με στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, το 75% των ξένων κεφαλαίων επενδύονται κατά μέσο όρο στη βιομηχανία, κατά την περίοδο 1954-75, ενώ σύμφωνα με την ΕΤΒΑ το ποσοστό αυτό φθάνει το 80%¹³³.

Από τα στοιχεία αυτά γίνεται φανερό η προτίμηση των ξένων επενδυτών προς το δευτερογενή τομέα. Το αποτέλεσμα του ενδιαφέροντος αυτού ήταν ότι το 1968, όταν έχουν ολοκληρωθεί οι ξένες επενδύσεις της πρώτης περιόδου, το ξένο κεφάλαιο ελέγχει το 36,3% των πάγιων κεφαλαίων της ελληνικής βιομηχανίας, ενώ στο τέλος της δεύτερης περιόδου (1979), ως συνέπεια της μείωσης του ξένου ενδιαφέροντος για την Ελλάδα, το ξένο κεφάλαιο ελέγχει το 29,2% των πάγιων κεφαλαίων¹³⁴. Θα ήταν ακόμα ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ ότι, παρά τη συγκέντρωση του ξένου ενδιαφέροντος στο δευτερογενή τομέα, τα ξένα κεφάλαια που επενδύθηκαν στον τριτογενή τομέα ήταν αρκετά για να δημιουργήσουν σημαντικό έλεγχο του ξένου κεφαλαίου και στις υπηρεσίες¹³⁵.

Αν πάρουμε ως δείκτη της εισροής ξένου κεφαλαίου στη βιομηχανία τα κεφάλαια του Ν. 2687 και τις μακροπρόθεσμες πιστώσεις εξωτερικού για μηχανολογικό εξοπλισμό, τότε τα κεφάλαια αυτά αντιπροσωπεύουν κατά μέσο όρο στην εικοσαετία 1960-80 το 23% περίπου των συνολικών επενδύσεων στη βιομηχανία¹³⁶. Οι διαφορές, όμως, μεταξύ των δύο περιόδων εξαρτημένης εκβιομηχάνισης που διακρίναμε παραπάνω είναι σημαντικές. Έτσι, στην περίοδο 1963 (όταν οι ξένες επενδύσεις αρχίζουν να γίνονται ποσοτικά σημαντικές) - 1972, η εισροή ξένου κεφαλαίου με την έννοια αυτή αντιπροσωπεύει περίπου το 1/3 των συνολικών ακαθάριστων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου στη βιομηχανία, ενώ στη δεύτερη περίοδο (1973-80) το ποσοστό πέφτει στο 3,7%.

Η λογική υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε βάσει των στοι-

χειών αυτών είναι ότι, ενώ στην πρώτη περίοδο η βιομηχανική ανάπτυξη στηρίζεται βασικά στο ξένο κεφάλαιο (οι ξένες επενδύσεις ήταν πάνω απ' το μισό των συνολικών βιομηχανικών επενδύσεων στην περίοδο 1960-66), στη δεύτερη περίοδο η ανάπτυξη στηρίζεται πάλι στις ντόπιες χρηματοδοτικές πηγές και στις δραστηριότητες του εγχώριου κεφαλαίου, χωρίς, όπως θα δούμε, αυτό να σημαίνει μείωση του βαθμού εξάρτησης στην αναπτυξιακή μας διαδικασία.

Η διακλαδική διάρθρωση του ξένου κεφαλαίου στη μεταποίηση και οι επιπτώσεις της στη δυναμική της διάρθρωσης του μεταποιητικού μας προϊόντος είναι ενδεικτικές του εξαρτημένου χαρακτήρα που παίρνει η εκβιομηχάνιση στη χώρα μας κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Όπως αναφέραμε, η βιομηχανική ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο αρχίζει ουσιαστικά στα μέσα της δεκαετίας του '60. Στην περίοδο 1965-80 το μεταποιητικό προϊόν φθάνει κατά μέσο όρο το 1/5 του ΑΕΠ, έναντι 13% περίπου στην περίοδο 1950-64³⁷. Ακόμα, όπως είδαμε, η περίοδος μετά το 1965 σημειώνει την έναρξη σημαντικών βιομηχανικών εξαγωγών. Η περίοδος, όμως, 1965-80 είναι χρήσιμο να διαιρεθεί πάλι σε δύο υποπεριόδους λόγω των σημαντικών διαρθρωτικών αλλαγών που σημειώνονται όχι μόνο, όπως ήδη διαπιστώσαμε, σε σχέση με τη σύνθεση των εξαγωγών και την ιεράρχηση των δυναμικών κλάδων της βιομηχανίας μας αλλά και σε σχέση με τη σύνθεση των επενδύσεων. Είναι, άλλωστε, ακριβώς η αλλαγή στο επενδυτικό πρότυπο μεταξύ 1965-72/73, από τη μια μεριά και 1973/74-1980, από την άλλη, που προκαλεί τις διαρθρωτικές αυτές αλλαγές στην παραγωγή και τις εξαγωγές. Ο ρόλος του ξένου κεφαλαίου στη διαμόρφωση του επενδυτικού προτύπου και στις δύο υποπεριόδους είναι καθοριστικός.

Όπως φαίνεται στον Πίν. Γ17, η διάρθρωση των επενδύσεων στη μεταποίηση παρουσιάζει σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ του 1963 και της περιόδου 1965-1973, ενώ οι ομοιότητες μεταξύ 1963 και 1973-77 είναι φανερές. Οι παραδοσιακοί κλάδοι της βιομηχανίας, που καλύπτουν τις βασικές ανάγκες τροφής, ένδυσης και στέγασης (τρόφιμα, ποτά, καπνός, υφαντικά, ενδύματα, υποδήματα, δέρματα, έπιπλα, μη μεταλλικά ορυκτά), αντιπροσωπεύουν το 1963 σχεδόν το μισό των συνολικών επενδύσεων στη μεταποίηση (48,7%). Στην περίοδο, όμως, μέχρι το 1973 το ποσοστό αυτό πέφτει κατά μέσο όρο στο 43%, ενώ στην περίοδο 1973/74-77 ανεβαίνει πάλι στο 52%. Από την άλλη μεριά, οι σύγχρονοι κλάδοι παραγωγής ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών (χημικά, πλαστικά, ελαστικά, βασικά μέταλλα, μεταλλικά προϊόντα, μηχανήματα, ηλεκτρικές συσκευές, μεταφορικά) παρουσιάζουν

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ17: Διάρθρωση μεταποιητικών¹ επενδύσεων

Κλάδος	1963	1967	1968	1970	1973	1974	1975	1976	1977
Τρόφιμα	13,8	9,8	10,1	11,0	11,8	10,3	12,0	12,2	10,4
Ποτά	1,6	3,3	2,7	4,2	4,7	4,7	4,1	3,9	3,1
Καπνός	5,2	4,6	5,0	2,2	1,1	0,8	1,2	1,0	1,1
Υφαντικά	15,5	11,5	12,0	15,2	16,4	17,9	21,1	24,7	20,3
Ενδύματα-υποδήματα	0,8	1,7	2,4	1,4	2,1	2,2	2,6	2,8	3,1
Ξύλο-φελλός	1,1	2,3	1,4	1,9	3,4	2,4	3,3	2,9	1,9
Έπιπλα	1,0	0,6	1,3	0,9	0,9	0,8	0,7	1,3	0,4
Χαρτί	6,1	3,3	5,4	2,9	1,8	4,1	1,6	1,9	7,8
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	1,6	1,5	2,6	2,0	1,2	1,4	1,5	0,9	1,0
Δέρματα	0,5	0,2	0,3	0,4	0,3	0,4	0,2	0,2	0,3
Ελαστικό-πλαστικά	3,6	4,0	7,6	4,0	2,7	3,2	3,0	4,6	4,4
Χημικά	10,9	17,2	4,6	5,3	7,1	10,2	11,9	7,6	5,5
Πετρελαιοειδή	11,7	0,7	0,7	0,8	9,0	8,3	6,9	0,6	1,0
Μη μεταλλικά ορυκτά	10,3	8,6	11,3	8,1	12,1	8,8	6,2	13,8	17,7
Βασικά μέταλλα	6,5	17,6	20,7	20,5	6,9	5,4	6,0	5,5	9,0
Μεταλλικά προϊόντα	3,2	5,7	4,3	5,5	5,5	5,4	5,4	4,3	4,2
Μηχανήματα	1,3	1,3	1,4	1,5	1,9	1,9	2,7	1,8	1,4
Ηλεκτρικές συσκευές	2,5	3,9	3,6	4,3	4,9	6,9	4,9	2,9	2,5
Μεταφορικά	2,4	1,9	2,4	7,6	5,6	4,5	4,5	6,0	4,9
Διάφορα	0,4	0,3	0,2	0,3	0,7	0,4	0,3	0,4	0,6
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

1. Περιλαμβάνονται μόνο οι μονάδες της μείζονος βιομηχανίας.

πολύ σημαντική άνοδο στην αναλογία των επενδύσεων που στρέφονται προς αυτούς κατά την πρώτη περίοδο, από 30,4% το 1963 48,3% στην περίοδο μέχρι το 1973, για να επανέλθουν στη «βάση» τους στη δεύτερη περίοδο, όταν το ποσοστό των επενδύσεων σ' αυτούς πέφτει στο 35,1% (1973-77)¹³⁸.

Οι σημαντικές αυτές αλλαγές στο επενδυτικό πρότυπο δεν είναι περίεργες αν εξεταστούν παράλληλα με τις αλλαγές που εμφανίζει το ξένο επενδυτικό πρότυπο την ίδια περίοδο. Όπως φαίνεται από τον Πίν. Γ18, ο λόγος των ξένων επενδύσεων (N 2687)

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ18. Η διάρθρωση της μεταποιητικής παραγωγής σε σχέση με τη διάρθρωση των ξένων επενδύσεων στη δεκαετία του 1960

Κλάδος	Δείκτης παραγωγής	Δείκτης απόκλισης	Λόγος ξένων ¹ επενδ. στο συν. ² Α.Ε.Π.Κ.	Δείκτης απόκλισης
	1971 (1959=100)	(279=100)	1961-71	(14=100)
Τρόφιμα	170	61	1,56	11
Ποτά	257	92	1,96	14
Καπνός	157	56	3,56	25
Υφαντικά	261	93	3,51	25
Ενδύματα-υποδήματα	141	50	5,95	42
Ξύλο-φελλός	219	78	6,41	46
Χαρτί	275	99	8,41	60
Έπιπλα	73	26	1,64	12
Εκδόσεις-εκτυπώσεις	117	42	0,34	2
Δέρματα	123	44	2,48	18
Ελαστικό-πλαστικά	870	312	20,03	143
Χημικά	503	180	40,53	289
Πετρελαιοειδή ³	325	116	-	-
Μη μεταλλικά ορυκτά	287	103	10,57	75
Βασικά μέταλλα	1194	428	17,36	124
Μεταλλικά προϊόντα	340	122	6,07	43
Μηχανήματα	73	26	2,21	16
Ηλεκτρικές συσκευές	354	127	23,30	166
Μεταφορικά	285	102	37,50	268
Διάφορα	283	101	8,85	63
ΣΥΝΟΛΟ	279	100	14,0	100

Πηγή: Για το δείκτη της διάρθρωσης των ξένων επενδύσεων, βλ. Π. Ρου-μελιώτης, Πίν. 21, *op. cit.* και για το δείκτη παραγωγής βλ. δείκτες βιομηχ. παραγωγής της ΕΣΥΕ.

1. Περιλαμβάνονται μόνο οι άμεσες ξένες επενδύσεις του Ν. 2687/1953.
2. Ο λόγος ξένων επενδ. στις ΑΕΠΚ αναφέρεται στο σύνολο των ξένων επενδύσεων σε σχέση με τις συνολικές επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου στην περίοδο 1961-71.
3. Δεν έγιναν συγκρίσεις για τα πετρελαιοειδή λόγω του ότι δεν ήταν δυνατό να γίνει διαχωρισμός των άμεσων από τις έμμεσες επενδύσεις.

στο σύνολο των μεταποιητικών επενδύσεων παρουσιάζει σημαντικές - κάτω από το μέσο+αποκλίσεις στην πρώτη περίοδο όσον αφορά τους παραδοσιακούς κλάδους, ενώ αντίθετα δείχνει σημαντικές - πάνω από το μέσο - αποκλίσεις στους σύγχρονους κλάδους (ελαστικά - πλαστικά, χημικά, βασικά μέταλλα, ηλεκτρικές συσκευές, μεταφορικά).

Η αντίστροφη κίνηση προς τους παραδοσιακούς κλάδους κατά τη δεύτερη περίοδο γίνεται επίσης φανερή από τους Πίνακες Γ19α και Γ19β. Οι παραδοσιακοί κλάδοι των ειδών διατροφής, ποτών, υφαντικών, ενδυμάτων, δερμάτων, μη μεταλλικών ορυκτών παρουσιάζουν στην περίοδο αυτή σημαντική - πάνω από το μέσο - απόκλιση στις μεταβολές που σημειώνονται όσον αφορά την αναλογία του ενεργητικού της βιομηχανίας (ως αποτέλεσμα, βέβαια, των επενδύσεων της περιόδου αυτής) που ελέγχει το ξένο κεφάλαιο. Αντίθετα, σημειώνεται σημαντική - κάτω από το μέσο - απόκλιση στους σύγχρονους κλάδους ελαστικού - πλαστικών, βασικών μετάλλων, μεταλλικών προϊόντων, μεταφορικών, ενώ στα χημικά και στα μηχανήματα παρουσιάζεται κάτω του μέσου απόκλιση στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '70¹³⁹. Είναι, επομένως, φανερό ότι υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ των διαρθρωτικών μεταβολών στις βιομηχανικές επενδύσεις και αντίστοιχων μεταβολών στο ξένο επενδυτικό πρότυπο.

Ακόμα, στην πρώτη περίοδο (1965-73) όχι μόνο παρατηρείται γενική επέκταση της μεταποιητικής παραγωγής (αύξηση του μεταποιητικού προϊόντος κατά 2,5 περίπου φορές) αλλά, όπως ήδη είδαμε, οι δυναμικοί κλάδοι της μεταποίησης, που έδωσαν την ώθηση στην επέκταση αυτή, παύουν να είναι οι παραδοσιακοί κλάδοι των ελαφρών καταναλωτικών αγαθών που ελέγχονται από το ντόπιο κεφάλαιο και απευθύνονται βασικά στην εσωτερική αγορά. Οι δυναμικοί μεταποιητικοί κλάδοι της περιόδου αυτής είναι μια σειρά σύγχρονων κλάδων παραγωγής ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών, στην ανάπτυξη και επέκταση των οποίων παίζει κρίσιμο ρόλο η ξένη αγορά και το ξένο κεφάλαιο. Αντίστροφα, στη δεύτερη περίοδο (1974-80) παρατηρείται γενική μείωση του ρυθμού ανάπτυξης (αύξηση του μεταποιητικού προϊόντος μόνο κατά 29% στην περίοδο αυτή) αλλά και ποιοτική οπισθοδρόμηση, με την έννοια ότι οι παραδοσιακοί κλάδοι γίνονται πάλι οι δυναμικότεροι κλάδοι της μεταποίησης. Ένα τμήμα αυτής της αναδιάρθρωσης «προς τα πίσω» μπορεί να εξηγηθεί, όπως είδαμε, από τις εξελίξεις στις εξαγωγές. Εδώ θα εξετάσουμε λεπτομερέστερα το ρόλο που παίζει το ξένο κεφάλαιο σε σχέση με τις τάσεις αυτές των δύο υποπεριόδων.

Στην πρώτη περίοδο, σημειώσαμε παραπάνω, η όλη μεταποιη-

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ19α: Διαρθρωτικές μεταβολές στη μεταποιητική παραγωγή σε σχέση με διαρθρωτικές μεταβολές στον έλεγχο¹ από το ξένο κεφάλαιο² στη δεκαετία του 1970

Κλάδος	Δείκτης ελέγχου ξένου κεφαλαίου 1975 (1970=100)	Δείκτης απόκλισης 90,8=100)	Δείκτης παραγωγής 1975 (1970=100)	Δείκτης απόκλισης (150,5=100)
	Τρόφιμα	123,5	136,0	113,0
Ποτά	117,8	129,7	136,8	90,9
Καπνός	-	-	120,9	80,3
Υφαντικά	103,9	114,4	173,7	115,4
Ενδύματα-υποδήματα	150,0	165,2	183,4	121,9
Ξύλο-φελλός	85,6	94,3	139,9	92,9
Χαρτί	78,0	85,9	105,5	70,1
Έπιπλα	-	-	111,5	74,1
Εκδόσεις-εκτυπώσεις	-	-	116,4	77,3
Δέρματα	223,2	245,8	107,0	71,1
Ελαστικό-πλαστικά	68,8	75,8	167,0	110,9
Χημικά	74,4	81,9	162,7	108,1
Πετρελαιοειδή	115,6	127,3	230,9	153,4
Μη μεταλλικά ορυκτά	80,0	88,1	145,9	96,9
Βασικά μέταλλα	80,2	88,3	158,5	105,3
Μεταλλικά προϊόντα	47,9	52,7	130,1	86,4
Μηχανήματα	78,3	86,2	166,6	110,7
Ηλεκτρικές συσκευές	113,9	125,4	149,9	99,6
Μεταφορικά	113,7	125,2	161,5	107,3
Διάφορα	50,2	55,3	156,0	103,6
ΣΥΝΟΛΟ	90,8	100,0	150,5	100,0

Πηγή: Ο δείκτης ελέγχου ξένου κεφαλαίου υπολογίστηκε βάσει των στοιχείων που παρέχονται στον Πίν. 66 του βιβλίου του Τ. Γιαννίτση (1983), *op. cit.* Για το δείκτη παραγωγής, βλ. τους δείκτες βιομηχανικής παραγωγής της ΕΣΥΕ.

1. Ο έλεγχος μετριέται σε ποσοστό του συνολικού ενεργητικού που ελέγχουν οι ξένες επιχειρήσεις.
2. Το ξένο κεφάλαιο ορίζεται ως το σύνολο των επιχειρήσεων με ξένη συμμετοχή τουλάχιστον 50%.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ19β: Διαρθρωτικές μεταβολές στη μεταποιητική παραγωγή σε σχέση με διαρθρωτικές μεταβολές στον έλεγχο¹ από το ξένο κεφάλαιο² στη δεκαετία του 1970

Κλάδος	Δείκτης ελέγχου ξένου κεφαλαίου 1979 (1968=100)	Δείκτης απόκλισης 80,4=100)	Δείκτης παραγωγής 1979 (1970=100)	Δείκτης απόκλισης 192,8=100)
	(1)	(2)	(3)	(4)
Τρόφιμα	171,1	212,8	161,8	83,9
Ποτά	434,1	539,9	220,4	114,3
Καπνός			154,4	80,0
Υφαντικά	110,0	136,8	224,2	116,3
Ενδύματα-υποδήματα	160,0	199,0	253,8	131,6
Ξύλο-φελλός	82,3	102,3	210,5	109,2
Χαρτί	709,1	882,0	190,0	98,6
Έπιπλα			121,6	63,1
Εκδόσεις-εκτυπώσεις	-	-	119,5	61,7
Δέρματα	118,7	147,6	90,6	47,0
Ελαστικό-πλαστικά	56,8	70,6	204,1	105,9
Χημικά	90,2	112,1	205,8	106,7
Πετρελαιοειδή	81,3	101,1	282,3	146,4
Μη μεταλλικά ορυκτά	114,5	142,4	218,7	113,4
Βασικά μέταλλα- Μεταλλικά προϊόντα	55,3	68,8	183,5	95,2
Μηχανήματα	190,8	237,3	140,3	72,8
Ηλεκτρικές συσκευές	85,8	106,7	193,7	100,5
Μεταφορικά	55,1	68,5	153,2	79,5
Διάφορα	67,7	84,2	200,1	104,2
ΣΥΝΟΛΟ	80,4	100,0	192,8	100,0

Πηγή: Ο δείκτης ελέγχου ξένου κεφαλαίου υπολογίστηκε βάσει των στοιχείων που παρέχονται στον Πίν. 62 του βιβλίου του Τ. Γιαννίτση (1983), *op. cit.* Για το δείκτη παραγωγής χρησιμοποιήθηκαν οι δείκτες βιομηχανικής παραγωγής της ΕΣΥΕ.

1. Ο έλεγχος μετριέται σε ποσοστό των πάγιων κεφαλαίων της μεταποίησης που ελέγχουν οι ξένες επιχειρήσεις.
2. Το ξένο κεφάλαιο ορίζεται ως το σύνολο των επιχειρήσεων
 - α) με ξένη συμμετοχή πλειοψηφίας
 - β) με ξένη συμμετοχή μειοψηφίας
 - γ) του «κοσμοπολίτικου» κεφαλαίου.
3. Τα βασικά μέταλλα και τα μεταλλικά προϊόντα συγκρίνονται μαζί γιατί το 1979 σημειώνεται μια ανακατάταξη των επιχειρήσεων μεταξύ των δύο αυτών κλάδων.

τική ανάπτυξη συνδέεται άμεσα με την ξένη επενδυτική δραστηριότητα. Πιο σημαντικό ακόμα είναι το γεγονός ότι η ανάπτυξη των σύγχρονων κλάδων παραγωγής κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών οφείλεται βασικά στη δραστηριότητα του ξένου κεφαλαίου. Αυτό γίνεται φανερό τόσο από την ανάλυση αναφορικά με τις μεταβολές στο επενδυτικό πρότυπο όσο και από την εξέταση της σχέσης των διαρθρωτικών μεταβολών στη μεταποιητική παραγωγή με τις αντίστοιχες μεταβολές στην ξένη επενδυτική δραστηριότητα. Έτσι, οι κλάδοι που στη δεκαετία του '60 παρουσιάζουν σημαντική - πάνω από το μέσο - απόκλιση στην ανάπτυξη της παραγωγής είναι εκείνοι που συγκεντρώνουν, τις ξένες επενδύσεις: ελαστικό - πλαστικά, χημικά, βασικά μέταλλα, ηλεκτρικές συσκευές, μεταφορικά. Αντίθετα, οι κλάδοι που παρουσιάζουν κάτω από το μέσο απόκλιση τόσο στην παραγωγή όσο και στις ξένες επενδύσεις είναι οι παραδοσιακοί κλάδοι (τροφίμων, ποτών, καπνού, υφαντικών, ενδυμάτων - υποδημάτων, δερμάτων και επίπλων). Η στατιστική ανάλυση των αποκλίσεων* επιβεβαιώνει ότι δεν υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στις αποκλίσεις των διαφόρων κλάδων από τη μέση παραγωγή και από το μέσο ποσοστό ξένων επενδύσεων στις συνολικές επενδύσεις. Είναι, επομένως, φανερό από τα στοιχεία αυτά ότι το ξένο κεφάλαιο (μαζί με την ξένη αγορά) παίζει κρίσιμο ρόλο κατά την περίοδο αυτή:

α) στη γενική ανάπτυξη του μεταποιητικού τομέα και, επομένως, του ΑΕΠ

β) στην αναδιάρθρωση της μεταποιητικής παραγωγής προς όφελος των σύγχρονων κλάδων και

γ) στην αναδιάρθρωση των βιομηχανικών εξαγωγών.

Στη δεύτερη περίοδο (1974-80) η εισροή ξένου κεφαλαίου, όπως είδαμε, πέφτει σε πολύ χαμηλά επίπεδα σε σχέση με τις συνολικές επενδύσεις στη βιομηχανία, παρασύροντας προς τα κάτω και την ανάπτυξη της μεταποιητικής παραγωγής. Το βάρος της (μικρής) βιομηχανικής ανάπτυξης που σημειώνεται την περίοδο αυτή πέφτει τώρα στο ντόπιο κεφάλαιο, που επιδίδεται, όπως

* Η μέθοδος της ανάλυσης διακύμανσης δείχνει ότι δεν υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο κατανομών αποκλίσεων. Η μηδενική υπόθεση της μη ύπαρξης σημαντικών διαφορών δεν απορρίπτεται, στο επίπεδο 5%, δεδομένου ότι η ύπολογισθείσα τιμή του F είναι μικρότερη από την κριτική τιμή στο επίπεδο αυτό:

$$F = 1,49$$

$$F_{.05}(1,36) = 4,11$$

Οι κατανομές, επομένως, των αποκλίσεων προέρχονται από τον ίδιο πληθυσμό.

πάντα, στην επέκταση των παραδοσιακών κλάδων ελαφρών καταναλωτικών αγαθών καθώς και σε κάποια δραστηριότητα στους σύγχρονους κλάδους, σε δραστηριότητες, όμως, δορυφορικές και όχι ανταγωνιστικές, προς αυτές των ξένων επιχειρήσεων. Από τη μεριά τού ξένου κεφαλαίου, οι σημαντικότερες επενδύσεις την περίοδο αυτή γίνονται στους παραδοσιακούς κλάδους (κυρίως στα υφαντικά,-ενδύματα - υποδήματα και ποτά) με σκοπό είτε τις εξαγωγές (κλωστοϋφαντουργικά, ενδύματα) είτε την εκμετάλλευση της εσωτερικής αγοράς (ποτά).

Δηλαδή, το ξένο κεφάλαιο συντελεί στην περίοδο αυτή στην επέκταση των παραδοσιακών κλάδων, όχι μόνο με τη θετική του δραστηριότητα σ' αυτούς αλλά και με την αποχή του, τόσο γενικά από την ελληνική μεταποίηση όσο και ειδικά σε σχέση με τους σύγχρονους κλάδους της. Όσον αφορά τη θετική δραστηριότητα του ξένου κεφαλαίου στους παραδοσιακούς κλάδους, συσχετίσαμε στους Πίνακες Γ19α και Γ19β τις διαρθρωτικές μεταβολές στη μεταποιητική παραγωγή σε σχέση με τις διαρθρωτικές μεταβολές που σημειώνονται στον έλεγχο από το ξένο κεφάλαιο κατά τη δεκαετία του '70¹⁴⁰. Οι αναδιαρθρωτικές τάσεις που αναφέραμε παραπάνω, προς όφελος των παραδοσιακών κλάδων, αρχίζουν ήδη να διαγράφονται στον ορίζοντα στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '70 (Πίν. 19α), όταν οι κλάδοι των υφαντικών και των ενδυμάτων - υποδημάτων παρουσιάζουν πάνω από το μέσο απόκλιση στη δυναμική της παραγωγής αλλά και στη δυναμική του ξένου ελέγχου. Αν εξετάσουμε, όμως, τις εξελίξεις ολόκληρης της δεκαετίας του '70, οι τάσεις αυτές γίνονται ακόμα πιο σαφείς (Πίν. Γ19β). Όλοι σχεδόν οι παραδοσιακοί κλάδοι παρουσιάζουν τώρα απόκλιση πάνω από το μέσο αναφορικά και με τα δύο κριτήρια της παραγωγής και του ξένου ελέγχου (ποτά, υφαντικά, ενδύματα - υποδήματα, ξύλο, μη μεταλλικά ορυκτά), ενώ οι σύγχρονοι κλάδοι των βασικών μετάλλων, μεταλλικών προϊόντων, μεταφορικών παρουσιάζουν απόκλιση κάτω από το μέσο με βάση και τα δύο κριτήρια. Από τους σύγχρονους κλάδους μόνο αυτοί των χημικών, των πετρελαιοειδών και των ηλεκτρικών συσκευών παρουσιάζουν σχετικά μικρή - πάνω από το μέσο - απόκλιση. Την υπόθεση αυτή για τη συσχέτιση των αποκλίσεων επιβεβαιώνει και η στατιστική ανάλυση των στοιχείων*.

* Ελέγξαμε πάλι τη μηδενική υπόθεση της μη ύπαρξης στατιστικά σημαντικών διαφορών μεταξύ των δύο κατανομών αποκλίσεων (παραγωγής και ξένου ελέγχου) όσον αφορά και τους δύο πίνακες (Γ19α, Γ19β). Τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης έχουν ως εξής:

Το συμπέρασμα, επομένως, που θα μπορούσε κανείς να συναγάγει από την πορεία της μεταπολεμικής μας εκβιομηχάνισης είναι ότι η εξαρτημένη εκβιομηχάνιση, που σημειώθηκε στην περίοδο 1965-73, όχι μόνο δεν έθεσε τις βάσεις για κάποια αυτοδύναμη ανάπτυξη αλλά, αντίθετα, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την αυξανόμενη εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας. Ακόμα, η μείωση του ξένου ενδιαφέροντος για την Ελλάδα στη δεύτερη περίοδο ήταν αρκετή για να οδηγήσει σε στασιμότητα την όλη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας αλλά και να ανατρέψει τις αναδιαρθρωτικές τάσεις που είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται την προηγούμενη περίοδο. Το ντόπιο κεφάλαιο, τέλος, όχι μόνο δεν αναπτύσσει σημαντική δραστηριότητα στους νέους κλάδους που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια της βιομηχανικής μας άνοιξης από το ξένο κεφάλαιο αλλά, αντίθετα, αρχίζει να χάνει σημαντικό έδαφος ακόμα και στους παραδοσιακούς κλάδους που αποτελούσαν πάντα το χώρο της δραστηριότητας του. Το άνοιγμα, επομένως, της οικονομίας προς την ξένη αγορά και το ξένο κεφάλαιο οδήγησε σε μια ευκαιριακή ανάπτυξη που διάρκεσε λιγότερο από μια δεκαετία, για να καταλήξει σε ποσοτική κάμψη, ποιοτική οπισθοδρόμηση και αύξηση του βαθμού εξάρτησης.

Οι συνέπειες της στήριξης της εκβιομηχάνισης στην ξένη επενδυτική δραστηριότητα αναφέρονται σε όλα τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά και κριτήρια της εξαρτημένης ανάπτυξης: στην ανισομερή ανάπτυξη, στην εκβιομηχάνιση χωρίς απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, στο χρόνιο έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών, στην εξαρτημένη τεχνολογία καθώς και στην ανυπαρξία ολοκληρωμένης οικονομικής δομής. Θα αναφερθούμε εδώ στις κυριότερες επιπτώσεις σε σχέση με τον ανισομερή χαρακτήρα της ανάπτυξης, ενώ πιο αναλυτική εξέταση των επιπτώσεων σε σχέση με το ισοζύγιο πληρωμών και την τεχνολογία γίνεται στα κεφ. Δ και Ε, αντίστοιχα.

Όσον αφορά, πρώτα, την ανισομέρεια στην ανάπτυξη των μεγάλων τομέων της οικονομίας (πρωτογενής / δευτερογενής / τρι-

Πίνακας Γ19α (περίοδος 1970-75)

$$F = 0,579$$

$$F_{.05}(1,32) = 4,15$$

Η μηδενική υπόθεση της μη ύπαρξης σημαντικών διαφορών δεν απορρίπτεται.

Πίνακας Γ196 (περίοδος 1968/70-1979)

$$F = 3,37$$

$$F_{.05}(1,30) = 4,17$$

Η μηδενική υπόθεση της μη ύπαρξης σημαντικών διαφορών δεν απορρίπτεται.

τογενής), θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο βαθμός της ανισομέρειας αυτής έχει άμεση σχέση με τη στήριξη της εκβιομηχάνισης στο ξένο κεφάλαιο. Ενώ, δηλαδή, μια αυτοκεντρική ανάπτυξη έχει αιτία και αποτέλεσμα την ισόρροπη ανάπτυξη των τομέων αυτών, μια εκβιομηχάνιση που βασίζεται σε ξένους παραγωγικούς πόρους ούτε εξαρτάται από την παράλληλη ανάπτυξη των άλλων τομέων ούτε οδηγεί σ' αυτήν αλλά, αντίθετα, καταλήγει σε μια αποσπασματική και μερική εκβιομηχάνιση. Αυτό, τουλάχιστον, δείχνει η ιστορική πείρα σε σχέση με την ανάπτυξη· τόσο των μητροπόλεων όσο και της περιφέρειας. Η υπερτροφική, επομένως, ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα (όπου συνήθως βρίσκεται διέξοδο το ντόπιο κεφάλαιο λόγω της αδυναμίας του να ανταγωνιστεί με τα ξένα προϊόντα / ξένο κεφάλαιο στη βιομηχανία) καθώς και η ατροφική ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα (για τον οποίο κατά κανόνα δεν ενδιαφέρεται το ξένο κεφάλαιο, εκτός από τις περιπτώσεις όπου τα συγκριτικά πλεονεκτήματα για συγκεκριμένα προϊόντα είναι ισχυρά λόγω γαιοκλιματικών συνθηκών) αποτελούν τις αναπόφευκτες συνέπειες, αλλά και συμπτώματα, της εξαρτημένης ανάπτυξης.

Σε σχέση με την ενδοκλαδική ανισομέρεια, η στήριξη της εκβιομηχάνισης στο ξένο κεφάλαιο δε σημαίνει μόνο, όπως είδαμε, ότι η δυναμική της ανάπτυξης, ή μη ανάπτυξης, των διαφόρων κλάδων εξαρτάται από τις διαθέσεις των ξένων επενδυτών. Κάτι ανάλογο θα συνέβαινε, άλλωστε, και στην περίπτωση που η εκβιομηχάνιση θα στηριζόταν στις διαθέσεις των εγχώριων επενδυτών. Σημαίνει ακόμα ότι οι ξένοι επενδυτές χρησιμοποιούν μεθόδους οργάνωσης της παραγωγής και τεχνολογικές μεθόδους που δεν έχουν συνήθως σχέση με το επίπεδο ανάπτυξης των εγχώριων παραγωγικών δυνάμεων. Έτσι, οι ξένες μονάδες χαρακτηρίζονται, κατά κανόνα, από μεγαλύτερο μέγεθος σε σχέση με τις ντόπιες επιχειρήσεις, υψηλότερη παραγωγικότητα, πιο προχωρημένη τεχνολογία, μεγαλύτερη συγκέντρωση, χαρακτηριστικά που συμβάλλουν αποφασιστικά στη δημιουργία του δυϊσμού που αναφέραμε στην οικονομική δομή των εξαρτημένων χωρών.

Όσον αφορά το μέγεθος των μονάδων, υπολογίστηκε ότι, κατά μέσο όρο, τα πάγια κεφάλαια κατά ξένη επιχείρηση είναι υπερδιπλάσια από τα αντίστοιχα κατά ελληνική επιχείρηση, ενώ η απασχόληση κατά ξένη επιχείρηση είναι σχεδόν διπλάσια από τη μέση απασχόληση κατά ελληνική επιχείρηση¹⁴¹, πράγμα που φυσικά σημαίνει ότι το μέγεθος των ξένων επιχειρήσεων είναι σημαντικά μεγαλύτερο από αυτό των ντόπιων.

Το γεγονός αυτό, της διαφοράς στο μέγεθος μονάδων, έχει πολύ σημαντικές επιπτώσεις στην παραγωγικότητα. Δεδομένου ότι,

όπως είδαμε, η παραγωγικότητα εργασίας των μεγάλων μονάδων είναι σχεδόν τριπλάσια από αυτή των μικρών, μπορούμε έμμεσα να υποθέσουμε ότι η παραγωγικότητα εργασίας των ξένων επιχειρήσεων είναι σημαντικά υψηλότερη από αυτή των ελληνικών¹⁴². Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι, από τη δική μας τη σκοπιά, η σύγκριση της παραγωγικότητας είναι χρήσιμη μόνο στο μακρο-οικονομικό επίπεδο. Συγκρίσεις της παραγωγικότητας στο μικρο-οικονομικό επίπεδο, ενός αριθμού ξένων και ντόπιων επιχειρήσεων που παράγουν το ίδιο προϊόν, και σπάνιες για την Ελλάδα είναι αλλά και μη χρήσιμες για το εξεταζόμενο θέμα. Το πρόβλημα, δηλαδή, που εξετάζουμε δεν είναι αν οι ντόπιες επιχειρήσεις φθάνουν στα ίδια επίπεδα παραγωγικότητας με τις ξένες όταν παράγουν το ίδιο προϊόν. Όπου δημιουργούνται παρόμοιες συνθήκες, οι ντόπιες επιχειρήσεις, στα πλαίσια της ανοικτής οικονομίας, δεν έχουν άλλη διέξοδο παρά να χρησιμοποιήσουν την ίδια τεχνολογία και να επιτύχουν συγκρίσιμα επίπεδα παραγωγικότητας με τις ξένες για να επιζήσουν στον ανταγωνισμό με αυτές. Αν, επομένως, στο μακρο-οικονομικό επίπεδο οι ξένες επιχειρήσεις είναι μεγαλύτερες και παραγωγικότερες από τις ντόπιες, αυτό οφείλεται στο ότι συγκεντρώνονται σε τύπους παραγωγής διαφορετικούς από αυτούς στους οποίους συγκεντρώνονται οι ντόπιες επιχειρήσεις, σε τύπους δηλαδή όπου το μέγεθος της μονάδας καθώς και η εφαρμοζόμενη τεχνική έντασης κεφαλαίου κάνει την εργασία παραγωγικότερη.

Η υπόθεση που κάνουμε εδώ είναι ότι το ντόπιο και το ξένο κεφάλαιο σπάνια επιδίδονται σε ανοιχτό ανταγωνισμό στον ίδιο τύπο παραγωγής. Κατά κανόνα, ή θα παράγουν διαφορετικά προϊόντα ή, και όταν ακόμα ασχολούνται με την επεξεργασία προϊόντων που στις στατιστικές πηγές ταξινομούνται στους ίδιους κλάδους, στην πραγματικότητα θα επιδίδονται σε διαφορετικούς τύπους παραγωγής: διαφορετικούς υποκλάδους, διαφορετικά στάδια παραγωγής, που συνεπάγονται διαφορετικά μεγέθη μονάδων¹⁴³ και διαφορετική παραγωγικότητα. Το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα έντονο στους κλάδους παραγωγής κεφαλαιουχικών / ενδιάμεσων αγαθών, όπου η αυξανόμενη τα τελευταία χρόνια δραστηριότητα του ντόπιου κεφαλαίου δεν αφορά τους ίδιους τύπους παραγωγής με αυτούς του ξένου κεφαλαίου αλλά άλλου τύπου προϊόντα ή άλλες φάσεις στην παραγωγική διαδικασία (συσκευασία, επισκευές, κ.λπ.).

Οι εφαρμοζόμενες τεχνολογικές μέθοδοι είναι ένας επιπρόσθετος παράγοντας που διαφοροποιεί σημαντικά τις ντόπιες από τις ξένες επιχειρήσεις. Και πάλι, όμως, οι διαφορές αυτές είναι σημαντικές στο μακρο-οικονομικό επίπεδο και όχι στο μικρο-οικο-

νομικό επίπεδο της ατομικής επιχείρησης. Το γεγονός, δηλαδή, ότι στη μεταποίηση γενικά η ένταση κεφαλαίου, μετρούμενη με βάση τα πάγια κεφάλαια κατά απασχολούμενο, ήταν σχεδόν 1,5 φορά μεγαλύτερη στις ξένες από ό,τι τις ντόπιες επιχειρήσεις¹⁴⁴ σημαίνει ότι οι ξένες επιχειρήσεις συγκεντρώνονται σε τύπους παραγωγής που είναι έντασης κεφαλαίου. Το πρόβλημα, επομένως, της εξαρτημένης ανάπτυξης δεν είναι ότι οι ξένες επιχειρήσεις χρησιμοποιούν πιο παραγωγικές μεθόδους έντασης κεφαλαίου, από τις ντόπιες επιχειρήσεις στον ίδιο τύπο παραγωγής¹⁴⁵, αλλά ότι εισάγουν τύπους παραγωγής που δε συμβαδίζουν με την ανάπτυξη των εγχώριων παραγωγικών δυνάμεων και με τους οποίους οι ντόπιες επιχειρήσεις δεν έχουν άλλη διέξοδο παρά να προσαρμοστούν, για να επιζήσουν στον ανταγωνισμό.

Έτσι, σχετικά με τη μικρή απορροφητικότητα εργασίας της ελληνικής εκβιομηχάνισης, η οποία δεν οδήγησε - όπως είδαμε - στην απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, το πρόβλημα είναι ότι στην Ελλάδα ακολουθήθηκε μεταπολεμικά μια εκβιομηχάνιση έντασης κεφαλαίου που εισήχθη από το εξωτερικό και η οποία είχε μικρή σχέση τόσο με το εγχώριο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων όσο και με τις διαθέσιμες ποσότητες των συντελεστών παραγωγής (εργασία / κεφάλαιο). Η ανάπτυξη, δηλαδή, της παραγωγής των ίδιων κεφαλαιουχικών / ενδιάμεσων προϊόντων (βασικά μέταλλα, χημικά, κ.λπ.), που δεν οδήγησε στην απορρόφηση του πλεονάσματος εργασίας κατά τη διάρκεια της βιομηχανικής άνοιξης (1965-73) λόγω του ότι η ανάπτυξη αυτή στηρίχτηκε στο ξένο κεφάλαιο / ξένη αγορά / ξένη τεχνολογία, θα μπορούσε να δημιουργήσει πολύ σημαντικότερες δυνατότητες απορρόφησης εργασίας, αν στηριζόταν στο ντόπιο κεφάλαιο / ντόπια αγορά / και μια αυτόχθονη τεχνολογία που θα χρησιμοποιούσε εντατικά τον σχετικά φθηνό παράγοντα εργασία¹⁴⁶.

Όσον αφορά τις επιπτώσεις της ξένης επενδυτικής δραστηριότητας στο ισοζύγιο πληρωμών, εδώ θα περιοριστούμε να σημειώσουμε τις συνέπειες σε σχέση με το μέγεθος του πλεονάσματος και την έκταση της εσωτερικής αγοράς. Ο αποσπασματικός χαρακτήρας που παίρνει η εξαρτημένη εκβιομηχάνιση, που δεν οδηγεί στη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης βιομηχανικής δομής (ή, για να χρησιμοποιήσουμε την «αυστηρή» μαρξιστική ορολογία, δεν οδηγεί στην επικράτηση τού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ούτε καν στο βιομηχανικό τομέα) περιορίζει, στο βαθμό που στηρίζεται στο ξένο κεφάλαιο, τόσο άμεσα όσο και έμμεσα, το μέγεθος του πραγματικού αλλά και του δυνητικού οικονομικού πλεονάσματος. Το πλεόνασμα, όμως, αυτό θα μπορούσε να συντείνει στη

δημιουργία μιας ισχυρής εσωτερικής αγοράς, βασικής προϋπόθεσης για την παραγωγή και αναπαραγωγή μιας ολοκληρωμένης οικονομικής δομής. Έτσι, έμμεσα, το μέγεθος του οικονομικού πλεονάσματος περιορίζεται από τη μεταφορά των πολλαπλασιαστικών και επιταχυντικών αποτελεσμάτων της εκβιομηχάνισης που στηρίζεται στο ξένο κεφάλαιο στο εξωτερικό. Και άμεσα, το μέγεθος του πλεονάσματος περιορίζεται βραχυχρόνια και μακροχρόνια, με αντίστοιχες επιπτώσεις στο ισοζύγιο πληρωμών. Βραχυχρόνια, οι ξένες επενδύσεις οδηγούν στην αύξηση των συντελεστών εισαγωγών με αντίστοιχες αρνητικές επιπτώσεις στο εμπορικό ισοζύγιο, ενώ μακροχρόνια δημιουργούν σημαντικές άμεσες και έμμεσες εκροές συναλλάγματος (και φυσικά πλεονάσματος) μέσω του επαναπατρισμού κεφαλαίων, της εξαγωγής τόκων, κερδών, των υπερτιμολογήσεων και υποτιμολογήσεων, κ.λπ. (βλ. κεφ. Δ).

γ. Εξαρτημένη τεχνολογία

Στο σημείο αυτό θα εξετάσουμε τις οικονομικές επιπτώσεις της τεχνολογικής εξάρτησης της χώρας μας, ενώ η ιδιαιτερότητα και καταλληλότητα της τεχνολογίας εξετάζονται στο κεφ. Ε.

Είναι βέβαια γνωστό ότι τεράστια ποσά ξοδεύονται κάθε χρόνο από τις υπανάπτυκτες εξαρτημένες χώρες για την αγορά της τεχνολογίας των μητροπόλεων. Κατά τις εκτιμήσεις της UNCTAD, υπολογίζεται ότι στο τέλος της δεκαετίας του 70 οι πρώτες καταβάλλουν στις δεύτερες κάπου 20 τρισεκατομμύρια δολάρια το χρόνο (ποσό που ξεπερνά το 50% του συνόλου των κεφαλαίων που εισρέουν στις χώρες αυτές) για την αγορά τεχνολογίας. Τα ποσά αυτά, σε συνδυασμό με τους όρους με τους οποίους οι μητροπόλεις πουλούν την τεχνολογία τους στις εξαρτημένες χώρες (όροι που αποβλέπουν κυρίως στον εξαναγκασμό των τελευταίων να προσανατολίσουν το εμπόριό τους προς τις συγκεκριμένες μητροπόλεις - πωλήτριες της τεχνολογίας), δίνουν μια εικόνα του βαθμού άμεσης εξάρτησης που δημιουργεί η διαδικασία της εμπορίας της τεχνολογίας. Μιλάμε για εμπορία και όχι για μεταβίβαση τεχνολογίας, μια και καμιά ολοκληρωμένη μεταβίβαση τεχνολογικών γνώσεων δεν απορρέει από αυτή τη διαδικασία, χάρη στον αποσπασματικό χαρακτήρα που παίρνουν οι συμβάσεις μεταφοράς ξένης τεχνολογίας.

Ο αποσπασματικός αυτός χαρακτήρας της εισαγόμενης τεχνολογίας δεν οφείλεται μόνο στις προθέσεις των πωλητριών χωρών αλλά και, κυρίως, στους αντικειμενικούς παράγοντες που χαρα-

κτηρίζουν τη βιομηχανική δομή των εξαρτημένων χωρών και ιδιαίτερα στο χαμηλό βαθμό προστιθέμενης αξίας που διακρίνει τις βιομηχανίες συναρμολόγησης που κυριαρχούν στις χώρες αυτές. Δεδομένου τώρα ότι οι τεχνολογικές μέθοδοι που εισάγονται στις εξαρτημένες χώρες έχουν αναπτυχθεί σε χώρες με διαφορετικές ανάγκες, λόγω της διαφορετικής δομής των οικονομιών τους, και ότι, συνήθως τουλάχιστον, η προσαρμογή των μεθόδων αυτών στις ντόπιες συνθήκες δεν είναι σημαντική (χαρακτηριστικά, η έρευνα για την ανάπτυξη πραγματοποιείται κατά 95% στις μητροπόλεις και μόνο κατά 5% στις περιφερειακές χώρες), οι δυνατότητες για την ανάπτυξη αυτόχθονης τεχνολογίας στις εξαρτημένες χώρες είναι σχεδόν μηδαμινές.

Πώς, όμως, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την τεχνολογία μιας χώρας εξαρτημένη; Δεν είναι εύκολο να οριστεί, με συγκεκριμένο τουλάχιστον τρόπο, η τεχνολογική ανεξαρτησία: είναι ακόμα αμφίβολο αν υπάρχει χώρα που να μπορεί να χαρακτηριστεί, στις σημερινές συνθήκες, τεχνολογικά ανεξάρτητη. Η μορφή, όμως, της τεχνολογικής εξάρτησης από το εξωτερικό μιας χώρας όπως η Ιαπωνία ή η Αγγλία είναι τελείως διαφορετική από την αντίστοιχη μιας χώρας όπως η Ελλάδα. Και αυτό γιατί υπάρχει άμεση αλληλεξάρτηση μεταξύ της τεχνολογίας και του χαρακτήρα εκβιομηχάνισης μιας χώρας. Η ικανότητα δηλαδή της ανάπτυξης, προσαρμογής ή τουλάχιστον επιλογής μιας τεχνολογίας προσαρμοσμένης στους πλουτοπαραγωγικούς πόρους μιας χώρας υπήρξε πάντα αναγκαίος όρος της ανεξάρτητης εκβιομηχάνισης, που με τη σειρά της οδηγούσε στη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης βιομηχανικής βάσης και ισχυρών συνδέσεων μεταξύ βιομηχανιών τελικής ζήτησης και βιομηχανιών παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών. Από τη μια μεριά, λοιπόν, η τεχνολογική ανεξαρτησία / επιλογή αποτέλεσε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε η εκβιομηχάνιση των σημερινών βιομηχανικών χωρών. Από την άλλη, η διαδικασία εκβιομηχάνισης τους είχε όλες τις προϋποθέσεις να οδηγήσει - και τελικά οδήγησε - στη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης δομής, ικανής για ανεξάρτητη (όχι αυτόρκτη) οικονομική ανάπτυξη και αντίστοιχη ανάπτυξη της τεχνολογίας. Αλλά η ολοκληρωμένη βιομηχανική βάση είναι ακριβώς αυτό που λείπει από τις σημερινές υπανάπτυκτες εξαρτημένες χώρες, έτσι που μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο χαρακτήρας της τεχνολογικής εξάρτησης μιας περιφερειακής χώρας είναι άμεσα συνδεδεμένος με το χαρακτήρα της βιομηχανικής (και γενικότερα οικονομικής) εξάρτησης της.

Εκτός, όμως, από την ύπαρξη ολοκληρωμένης βιομηχανικής δομής, που αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τη δημιουργία

μιας σχετικά ανεξάρτητης τεχνολογίας, ένας επιπρόσθετος όρος είναι η ικανότητα δαπάνης ενός σημαντικού ποσού για επενδύσεις στην έρευνα. Απαιτούνται, με άλλα λόγια, σημαντικά κεφάλαια για τη δημιουργία κέντρων ερευνών και εργαστηρίων, για το σχεδιασμό και την πειραματική εφαρμογή εγώριων μοντέλων και για την τροποποίηση και προσαρμογή στις εθνικές συνθήκες ξένων προτύπων. Είναι όμως γνωστή η μικρή αναλογία των κερδών των εγχώριων βιομηχανιών στις εξαρτημένες χώρες που αφιερώνεται και μπορεί να αφιερωθεί στην έρευνα, καθώς και το πόσο χαμηλά είναι τα κονδύλια του προϋπολογισμού που διατίθενται (και μπορούν να διατεθούν) στην εκπαίδευση και την έρευνα¹⁴⁷.

Αν τώρα σε όλα αυτά προσθέσουμε το γεγονός ότι οι υπανάπτυκτες χώρες, που προσπαθούν να αναπτύξουν μια βιομηχανική βάση στο σημερινό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, έχουν να αντιμετωπίσουν μια πολύ πιο πολύπλοκη και μαζικής κλίμακας τεχνολογία από ό,τι είχαν ν' αντιμετωπίσουν οι πρώτες βιομηχανικές χώρες τον καιρό της εκβιομηχάνισης τους, μπορούμε να καταλάβουμε την άποψη που υποστηρίζεται τελευταία σχετικά με το ρόλο της τεχνολογίας στο πλέγμα ανάπτυξη / υπανάπτυξη. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η τεχνολογία αποτελεί ήδη την καινούρια βάση στην οποία στηρίζεται η κυριαρχία των μητροπολιτικών κέντρων στις εξαρτημένες χώρες. Αν, επομένως, άλλοτε ήταν αδιανόητο για μια υπανάπτυκτη χώρα να έχει αναπτύξει στοιχεία βαριάς βιομηχανίας, τώρα αυτό ήθη συμβαίνει σε πολλές από αυτές, χωρίς όμως το γεγονός αυτό να οδηγεί και σε οποιαδήποτε αυτοτελή ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων και σε αντίστοιχη ενσωμάτωσή τους στον κλειστό κύκλο των μητροπόλεων. Κατά τον A.G. Frank¹⁴⁸, μάλιστα, είναι πολύ πιο δύσκολο και απίθανο για μια καπιταλιστική δορυφόρο χώρα να αναπτύξει ανταγωνιστική τεχνολογία και να ξεφύγει από την κατάσταση εξάρτησης σήμερα από ό,τι θα ήταν να αναπτύξει τη δική της ελαφριά ή βαριά βιομηχανία, όταν η βιομηχανία αποτελούσε τη βάση του μητροπολιτικού μονοπωλίου. Όπως, όμως, παρατηρούν άλλοι μελετητές του φαινομένου¹⁴⁹, η τεχνολογία είναι ενσωματωμένη στα εμπορεύματα, έτσι που, με την έννοια αυτή, να μπορούμε να υποθέσουμε ότι η τεχνολογία πάντα υπήρξε η βάση του μητροπολιτικού μονοπωλίου. Θα ήταν, λοιπόν, ίσως σωστότερο να κάνουμε την υπόθεση ότι η βάση της νέας κυριαρχίας δεν είναι μια νέα κατηγορία, η τεχνολογία, αλλά μια νέα περισσότερο περιορισμένη ομάδα κεφαλαιουχικών αγαθών που ενσωματώνει την προχωρημένη τεχνολογία. Δε θα πρέπει ακόμα να ξεχνάμε ότι η ίδια η τεχνολογία, που είναι ενσωματωμένη σε εμπορεύματα, ενσαρκώνει από τη μεριά της μια ορι-

σμένη διάρθρωση κοινωνικών σχέσεων, που περιορίζουν την ικανότητα της εξαρτημένης χώρας να σπάσει τα δεσμά της με τα μητροπολιτικά κέντρα.

Όσον αφορά τις οικονομικές επιδράσεις από τη χρήση της ξένης τεχνολογίας, αναφέραμε ήδη τη χαμηλή απορροφητικότητα εργατικού δυναμικού, την τόνωση της συγκέντρωσης και ανισότητας, την ενθάρρυνση του παρασιτισμού. Μια πιο λεπτομερής ανάλυση των επιπτώσεων της ξένης τεχνολογίας θα έπρεπε προηγουμένως να εξετάσει τους τρόπους με τους οποίους η τεχνολογία μεταφέρεται στη χώρα μας. Γενικά, η τεχνολογία μεταφέρεται με τρεις τρόπους:

α) με την εισαγωγή κεφαλαιουχικών αγαθών που έχουν ενσωματωμένη την ξένη τεχνολογία,

β) με την εγκατάσταση ξένων επιχειρήσεων που μεταφέρουν και την τεχνολογία των μητρικών εταιριών,

γ) με τις διάφορες τεχνολογικές συμφωνίες (licensing agreements) που συνεπάγονται την πώληση τεχνολογικών μεθόδων από μια χώρα και την αντίστοιχη πληρωμή royalties, κ.λπ. από την άλλη.

Στην Ελλάδα, οι ενδείξεις είναι ότι η τεχνολογία εισάγεται βασικά μέσω του πρώτου τρόπου, μέσω δηλαδή της αγοράς ξένου μηχανολογικού εξοπλισμού. Η ουσιαστική, επομένως, ανυπαρξία βιομηχανίας παραγωγής κεφαλαιουχικού εξοπλισμού στη χώρα μας είχε αποτέλεσμα, κατά μία μελέτη, να κυμαίνεται η αναλογία του ξένου στο σύνολο του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού από 90% έως 100%¹⁵⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι η εξάρτηση από την ξένη τεχνολογία δεν αναφέρεται μόνο στις εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών αλλά ακόμα και ενδιάμεσων προϊόντων. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει η μελέτη είναι ότι «η βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας βασίζεται αποκλειστικά στην εισαγωγή ξένης τεχνολογίας»¹⁵¹. Η εξάρτηση, επομένως, από την ξένη τεχνολογία όχι μόνο αποθάρρυνε την ανάπτυξη της εγχώριας τεχνολογίας αλλά και αποτέλεσε, στη μεταπολεμική περίοδο, βασική αιτία της επιδείνωσης του ισοζυγίου πληρωμών, μέσω των αυξανόμενων εισαγωγών κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών (καθώς και πρώτων υλών) για την κάλυψη των αναγκών της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης (βλ. κεφ. Δ για τις επιπτώσεις της ξένης τεχνολογίας στο ισοζύγιο πληρωμών).

Επομένως, το γεγονός ότι όλος σχεδόν ο μηχανικός εξοπλισμός που απαιτείται για τη μεταποιητική διαδικασία στη χώρα μας εισάγεται από το εξωτερικό, από τη μια μεριά σημαίνει πολύ χαμηλό βαθμό «συνδέσεων προς τα πίσω» και, αντίστοιχα, χαμηλό βαθμό κάθετης ολοκλήρωσης, ενώ από την άλλη σημαίνει μια τε-

χνολογία σχεδόν απόλυτα εξαρτημένη από το εξωτερικό. Κατά τον Archibald¹⁵² «μεταξύ 1956 και '63 η συμβολή των ελληνικών μηχανημάτων μειώθηκε απόλυτα, ενώ ως ποσοστό του συνόλου των επενδύσεων στη μεταποίηση θα πρέπει να θεωρείται αμελητέα· συγχρόνως, παρατηρείται συντριπτική υπεροχή εισαγόμενων μηχανών στο σύνολο». Από τότε μέχρι σήμερα, προσθέτουμε εμείς, η κατάσταση έχει χειροτερέψει, αν πάρουμε υπόψη ότι ο δείκτης παραγωγής μηχανημάτων συνεχώς πέφτει, έτσι ώστε, με βάση το 1959 (1959 = 100), το 1963 ο δείκτης ήταν 87,9 και το 1972 ήταν μόνο 71,4. Ακόμα, με βάση το 1970 (1970 = 100), ο δείκτης παραγωγής μηχανημάτων το 1983 ήταν 95, ενώ ο γενικός δείκτης μεταποιητικής παραγωγής είχε αυξηθεί από 100 σε 181,5 στην ίδια περίοδο. Αντίθετα, ο δείκτης εισαγωγών μηχανημάτων αυξήθηκε 7,7 φορές μεταξύ 1963 και 1973 (1963 = 100, 1973 = 770), ενώ μεταξύ 1970 και 1983 ο δείκτης της μέσης αξίας των εισαγωγών μηχανών / μεταφορικών είχε αυξηθεί 6,3 φορές (1970 = 100, 1983 = 630,2)¹⁵³.

Ακόμα, από τους Πίνακες Εισροών / Εκροών του ΚΕΠΕ προκύπτει ότι ενώ, κατά μέσο όρο, το 1966 οι εισαγωγές μεταποιητικών προϊόντων αποτελούσαν το 26% της ακαθάριστης αξίας μεταποιητικής παραγωγής, οι εισαγωγές μηχανών ήταν διπλάσιες της παραγωγής τους (βαθμός απόκλισης 750). Τέλος, η συνεχής μείωση του ποσοστού προστιθέμενης αξίας στην παραγωγή μηχανημάτων σημαίνει έλλειψη οποιασδήποτε βελτίωσης στο βαθμό κάθετης ολοκλήρωσης, όσον αφορά το βασικό αυτόν κλάδο. Έτσι, ενώ η προστιθέμενη αξία στην παραγωγή μηχανημάτων ως ποσοστό της ακαθάριστης αξίας παραγωγής ήταν, κατά μέσο όρο, 46,30 στην περίοδο 1965-73, το ποσοστό αυτό στην περίοδο 1974-77 είχε πέσει σε 38,97, παρουσιάζοντας μάλιστα σημαντικότερη πτώση από τη μέση πτώση της προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση κατά την περίοδο αυτή (βλ. Πίν. Γ20, Γ21).

Μπορούμε, επομένως, να συμπεράνουμε ότι μεγάλο μέρος της βιομηχανικής επεξεργασίας στη χώρα μας συνίσταται σε συναρμολόγηση μηχανημάτων τα οποία, μαζί με τις τεχνολογίες που είναι ενσωματωμένες σ' αυτά, εισάγονται από το εξωτερικό. Η ελληνική εκβιομηχάνιση, κατά συνέπεια, στηρίζεται στην ξένη τεχνολογία και δεν υπάρχουν ενδείξεις δημιουργίας αυτόχθονης τεχνολογίας που να ανταποκρίνεται στις ελληνικές οικονομικές ανάγκες ανάπτυξης και - πολύ περισσότερο - στις πολιτιστικές ανάγκες της χώρας μας.

δ. *Έλλειψη ολοκληρωμένης βιομηχανικής βάσης*

Η εκβιομηχάνιση μιας χώρας δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ανεξάρτητη, αν δεν οδηγεί στη δημιουργία μιας σειράς βιομηχανιών σε όλους τους βασικούς τομείς της μεταποίησης και, κυρίως, στους τομείς παραγωγής οικονομικά στρατηγικών κεφαλαιουχικών αγαθών, που είναι συνήθως και οι τομείς-κλειδιά της οικονομίας. Είναι, όμως, βασικό χαρακτηριστικό του συστήματος εξαρτημένης παραγωγής ότι αναπαράγει ένα παραγωγικό σύστημα του οποίου η ανάπτυξη περιορίζεται από μια τέτοια διάρθρωση παγκόσμιων σχέσεων - όπως ήδη τονίσαμε - που αναγκαστικά οδηγούν στην ανάπτυξη μόνο ορισμένων οικονομικών τομέων, στον περιορισμό της εσωτερικής αγοράς (ή τουλάχιστον στην παρεμπόδιση της μεγέθυνσης της), στη συσσώρευση ελλειμμάτων στο ισοζύγιο (που δημιουργούν όλο και πιο μεγάλη εξάρτηση), στο συναγωνισμό του ντόπιου με το ξένο κεφάλαιο υπό άνισους όρους και, τέλος, σε σχέσεις εκμετάλλευσης της εγχώριας εργατικής δύναμης και κατανομής του δημιουργούμενου πλεονάσματος μεταξύ των ξένων εταιριών και της ντόπιας ολιγαρχίας. Η ανάπτυξη, επομένως, του εξαρτημένου καπιταλισμού ουσιαστικά αναπαράγει τους παράγοντες εκείνους που τον εμποδίζουν να φθάσει σε μια εθνικά συμφέρουσα θέση και - πολύ περισσότερο - σε μια αυτόνομη εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Ως δείκτες του βαθμού δημιουργίας ολοκληρωμένης βιομηχανικής βάσης θεωρήσαμε σκόπιμο να εξετάσουμε πρώτον, το ποσοστό προστιθέμενης αξίας στη μεταποιητική παραγωγή και δεύτερον, το «βάρος» των τομέων-κλειδιά μέσα στην οικονομία. Οι δύο αυτοί δείκτες ουσιαστικά είναι συμπληρωματικοί. Χαμηλό ποσοστό προστιθέμενης αξίας σημαίνει ότι μεγάλο τμήμα της αξίας του τελικού προϊόντος συνίσταται από άλλα προϊόντα και όχι από πρωτογενείς συντελεστές και συνεπάγεται βιομηχανική επεξεργασία σε περιορισμένο αριθμό σταδίων παραγωγής. Η συναρμολόγηση μηχανημάτων που γίνεται στις εξαρτημένες χώρες είναι ένα ακραίο παράδειγμα πολύ χαμηλής προστιθέμενης αξίας. Χαμηλό ποσοστό προστιθέμενης αξίας συνεπάγεται, επομένως, χαμηλό βαθμό καθετοποίησης, δηλαδή μικρή ανάπτυξη εξειδικευμένων δραστηριοτήτων στους διάφορους κλάδους παραγωγής, πράγμα που σημαίνει μικρή αξιοποίηση των εγχώριων παραγωγικών πόρων και αντίστοιχη σημαντική εξάρτηση της παραγωγής κάθε κλάδου από εξωγενείς εισροές, που προέρχονται συνήθως από το εξωτερικό.

Από την άλλη μεριά, οι τομείς-κλειδιά της οικονομίας χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό «συνδέσεων προς τα εμπρός» και

«συνδέσεων προς τα πίσω», δηλ. η επέκταση τους οδηγεί στην επέκταση της παραγωγής γενικά, εξαιτίας του μεγάλου βαθμού αλληλεξάρτησης μεταξύ αυτών και του υπολοίπου της οικονομίας. Υψηλό ποσοστό προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση, συνδυαζόμενο με σημαντική ανάπτυξη των τομέων-κλειδιά σημαίνει, επομένως, από τη μια μεριά μεγάλο βαθμό ανάπτυξης της διαφοροποίησης της παραγωγής και από την άλλη υψηλό βαθμό αλληλεξάρτησης μεταξύ των διαφόρων βιομηχανικών κλάδων. Ακόμα - ένδειξη της συμπληρωματικότητας των δύο δεικτών - η μείωση της προστιθέμενης αξίας (και επομένως του βαθμού καθετοποίησης) θα μπορούσε να αντισταθμιστεί από την αύξηση του βάρους των τομέων-κλειδιά στην οικονομία (δηλαδή, αύξηση των κλαδικών συνδέσεων). Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ορίσουμε ως ολοκληρωμένη τη βιομηχανική βάση που χαρακτηρίζεται από μεγάλο ποσοστό προστιθέμενης αξίας στη μεταποιητική παραγωγή και της οποίας οι τομείς-κλειδιά είναι πλήρως αναπτυγμένοι και παράγουν / απασχολούν σημαντικό τμήμα της παραγωγής / απασχόλησης.

Η μεταπολεμική μας εκβιομηχάνιση διακρίνεται από χαμηλό, σε σχέση με τις μητροπολιτικές χώρες, ποσοστό προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση αλλά και από σχετικά χαμηλό βάρος των τομέων-κλειδιά στην οικονομία. Δυναμικά, η κατάσταση επιδεινώνεται σημαντικά μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης περιόδου εξαρτημένης εκβιομηχάνησης. Έτσι, όχι μόνο ο βαθμός καθετοποίησης της μεταποίησης γενικά παρουσιάζει σημαντική μείωση από τη μια περίοδο στην άλλη αλλά, ακόμα, ο βαθμός καθετοποίησης των τομέων-κλειδιά μειώνεται σε σημαντικότερο βαθμό σε σχέση με το γενικό μέσο βαθμό μείωσης.

Η ελληνική βιομηχανία χαρακτηρίζεται - όσον αφορά τον πρώτο δείκτη - από χαμηλό ποσοστό προστιθέμενης αξίας, που σημαίνει ότι η βιομηχανική επεξεργασία περιορίζεται σε πολύ λίγα στάδια, συνήθως τα τελευταία, της παραγωγικής διαδικασίας. Ακόμα, η προστιθέμενη αξία στη μεταποίηση μας είναι σημαντικά χαμηλότερη από αυτή των μητροπολιτικών κέντρων. Έτσι, όπως φαίνεται στους Πίνακες Γ20, Γ21, το ποσοστό προστιθέμενης αξίας στην ελληνική μεταποίηση αποτελεί περίπου το 1/3 της ακαθάριστης αξίας παραγωγής στην περίοδο 1974-77. Σε 11 μητροπολιτικές χώρες, για τις οποίες παρέχονται στοιχεία από τη Διεθνή Τράπεζα, το ποσοστό αυτό ήταν, κατά μέσο όρο, το 1977-78 40%, ενώ για χώρες όπως η Σουηδία και η Δυτ. Γερμανία έφθανε το 47-50%¹⁵⁴.

Η προστιθέμενη αξία στη μεταποίηση δεν είναι μόνο χαμηλή αλλά και φθίνουσα. Ο δείκτης προστιθέμενης αξίας, όπως δείχνει

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ20: Προστιθέμενη αξία στη μεταποίηση, 1963-77
(σε ποσοστό της ακαθάριστης αξίας παραγωγής)

Κλάδος	1963	1965	1967	1968	1970	1973	1974	1975	1976	1977
Είδη διατροφής	22,32	21,37	23,40	24,66	25,63	25,71	25,15	23,74	22,80	22,88
Βιομηχ. ποτών	28,02	34,44	32,14	31,27	37,54	33,15	31,32	30,90	31,55	35,42
Καπνοβιομηχανία	20,56	23,60	25,89	26,81	26,79	25,14	22,71	20,23	19,37	20,15
Υφαντικά	34,37	36,03	36,09	37,79	39,28	39,95	36,43	38,13	39,46	36,87
Υποδήματα-ενδύματα	44,38	38,54	37,61	37,42	38,80	39,26	37,03	37,31	39,27	40,39
Βιομηχ. ξύλου-φελλού	38,02	33,71	38,35	39,09	42,27	41,65	34,47	32,87	34,52	33,74
Επιπλαποιία	44,95	41,66	47,82	47,15	49,29	45,89	44,61	43,85	45,48	45,16
Χαρτοβιομηχανία	28,76	28,82	28,45	31,58	31,43	39,18	37,77	28,74	32,00	34,55
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	51,90	54,59	57,63	58,53	58,14	51,24	47,74	45,29	49,93	52,31
Δέρματα-γούνες	31,55	32,58	33,35	35,42	33,07	29,10	32,09	28,67	29,48	29,78
Ελαστικό-πλαστικά	43,84	42,07	48,04	52,19	48,54	49,19	44,93	42,17	40,94	42,62
Χημικές βιομηχανίες	37,04	43,27	42,32	40,53	45,49	46,28	38,66	37,40	38,92	37,19
Πετρελαιοειδή	28,20	24,66	15,80	13,40	26,95	26,21	14,32	10,54	8,04	7,84
Μη μεταλλ. ορυκτά	48,07	53,01	49,83	51,55	55,39	52,15	46,14	43,45	45,38	47,41
Βασικά μέταλλα	27,78	25,44	38,60	38,81	45,82	41,46	36,70	26,04	28,82	31,71
Μεταλλικά προϊόντα	40,20	35,76	38,60	38,32	37,13	40,45	36,85	33,97	35,08	35,70
Μηχανήματα	45,13	45,71	47,06	48,62	47,45	42,67	38,67	37,82	39,17	40,24
Ηλεκτρικές συσκευές	43,70	44,89	43,71	42,33	35,55	37,21	35,30	36,39	36,28	37,13
Μεταφορικά	54,86	54,34	58,79	59,24	55,04	55,45	56,56	56,81	57,39	57,44
Λοιπές βιομηχανίες	56,42	57,20	59,39	59,19	52,08	46,87	45,71	46,98	48,07	49,44
ΣΥΝΟΛΟ	33,50	34,29	35,46	36,23	38,60	38,19	34,23	31,89	32,81	33,31

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.
1. Περιλαμβάνονται οι επιχειρήσεις που απασχολούν πάνω από 10 άτομα.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ21: Δείκτης προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση, 1965-73 και 1974-77

Κλάδος	Μέσος όρος 1965-73	Μέσος όρος 1974-77	Δείκτης 1974-77 (1965-73=100)	Δείκτης απόκλισης (90,4=100)
Είδη διατροφής	24,15	23,64	97,9	108
Βιομηχανία ποτών	33,71	32,30	95,8	106
Καπνοβιομηχανία	25,65	20,61	80,3	89
Υφαντικά	37,83	37,72	99,7	110
Υποδήματα-ενδύματα	38,33	38,50	100,4	111
Βιομηχ. ξύλου- φελλού	39,01	33,90	86,9	96
Επιπλοποιία	46,36	44,77	96,6	107
Χαροβιομηχανία	31,89	33,26	104,3	115
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	56,03	48,82	87,1	96
Δέρματα-γούνες	32,68	30,00	91,8	102
Ελαστικό-πλαστικά	48,00	42,66	88,9	98
Χημικές βιομηχανίες	43,58	38,04	87,3	97
Πετρελαιοειδή	21,39	10,18	43,5	48
Μη μεταλλ. ορυκτά	52,39	45,59	87,0	96
Βασικά μέταλλα	38,03	30,81	81,0	90
Μεταλλικά προϊόντα	38,05	35,40	93,0	103
Μηχανήματα	46,30	38,97	84,2	93
Ηλεκτρικές συσκευές	40,74	36,27	89,0	98
Μεταφορικά	56,57	57,05	100,8	111
Λοιπές βιομηχανίες	54,95	47,55	86,5	96
ΣΥΝΟΛΟ	36,55	33,06	90,4	100

Πηγή: Βλ. Πίνακα Γ20.

ο Πίν. Γ21, έπεσε κατά περίπου 10 μονάδες από την πρώτη (1965-73) στη δεύτερη περίοδο (1974-77). Η πτώση αυτή εκφράζει μια γενική πτώση σε όλους τους μεταποιητικούς κλάδους (εκτός από μικρές αυξήσεις που σημειώνονται στα χαρτικά, ενδύματα, μεταφορικά). Η γενική αυτή πτώση του ποσοστού προστιθέμενης αξίας είναι πολύ σημαντική γιατί δείχνει μια αποκαθετοποίηση

της βιομηχανίας μας, που σημαίνει ότι η μεταποιητική δραστηριότητα περιορίζεται σε ολοένα και λιγότερα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας (συνήθως τα τελευταία) και εξαρτάται σε ολοένα και μεγαλύτερο βαθμό από εξωγενείς παράγοντες και κυρίως από τις εισαγωγές. Αντίστοιχα, κάθε επέκταση της εγχώριας ζήτησης, σε συνθήκες χαμηλής και φθίνουσας προστιθέμενης αξίας, συνεπάγεται ότι μια ακόμα σημαντικότερη αναλογία πολλαπλασιαστικών και επιταχυντικών αποτελεσμάτων μεταβιβάζεται στο εξωτερικό. Είναι ακόμα ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ ότι, παρόλο που πτώση της προστιθέμενης αξίας παρουσιάζεται και στις μητροπολιτικές χώρες κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70, εν τούτοις η πτώση αυτή είναι πολύ μικρότερη από αυτή της Ελλάδας¹⁵⁵. Το άνοιγμα, επομένως, με τις μητροπολιτικές χώρες, όσον αφορά το βαθμό καθετοποίησης της οικονομίας, διευρύνεται ακόμα περισσότερο στην περίοδο αυτή.

Πιο σημαντικές, όμως, από τη γενική πτώση της προστιθέμενης αξίας στη δεύτερη περίοδο είναι οι κλαδικές αποκλίσεις από τη μέση πτώση. Δεδομένων των σημαντικών διακυμάνσεων που παρουσιάζουν τα ποσοστά προστιθέμενης αξίας από χρόνο σε χρόνο, θεωρήσαμε σκόπιμο να συγκρίνουμε τους μέσους όρους των δύο περιόδων και, με βάση την πρώτη περίοδο, να κατασκευάσουμε ένα δείκτη προστιθέμενης αξίας που μας δείχνει πώς εξελίχθηκε το ποσοστό προστιθέμενης αξίας ανά κλάδο παραγωγής στη δεύτερη περίοδο (βλ. Πίν. Γ21). Όπως φαίνεται από την τελευταία στήλη του πίνακα αυτού, όλοι σχεδόν οι παραδοσιακοί κλάδοι (τρόφιμα, ποτά, υφαντικά, ενδύματα-υποδήματα, έπιπλα, δέρματα) παρουσιάζουν πάνω από το μέσο απόκλιση, ενώ, αντίθετα, όλοι σχεδόν οι σύγχρονοι κλάδοι (χημικά, βασικά μέταλλα, μηχανήματα, ηλεκτρικές συσκευές, ελαστικό-πλαστικά) παρουσιάζουν κάτω από το μέσο απόκλιση. Οι παραδοσιακοί, δηλαδή, κλάδοι διατήρησαν σχεδόν σταθερή την προστιθέμενη αξία τους από τη μια περίοδο στην άλλη, ενώ οι σύγχρονοι κλάδοι τη μείωσαν σημαντικά. Η εξέλιξη αυτή είναι συνέπεια του γεγονότος ότι η αξία των εξωγενών εισροών που χρησιμοποιούνται στην παραγωγική διαδικασία (πρώτες ύλες, κ.λπ.) αυξήθηκε ταχύτερα, σε σχέση με την ακαθάριστη αξία παραγωγής, στους σύγχρονους κλάδους από ό,τι στους παραδοσιακούς.

Το φαινόμενο αυτό θα μπορούσε να ερμηνευτεί με βάση τις ακόλουθες δύο υποθέσεις. Η πρώτη υπόθεση που θα μπορούσαμε να κάνουμε είναι ότι οι τιμές των πρώτων υλών, κ.λπ. που χρησιμοποιούν οι παραδοσιακοί κλάδοι αυξήθηκαν με πιο αργό ρυθμό από τις τιμές των αντίστοιχων υλικών που χρησιμοποιούν οι σύγχρονοι κλάδοι. Η δεύτερη υπόθεση ανάγεται στις διαρθρωτικές

μεταβολές που σημειώνονται στη δεύτερη περίοδο σε σχέση με την πρώτη.

Όσον αφορά την πρώτη υπόθεση, δεν υπάρχουν ενδείξεις για σημαντικές διαφοροποιήσεις στις σχετικές τιμές των πρώτων υλών που χρησιμοποιούν οι δύο ομάδες κλάδων. Εν τούτοις, δεδομένου ότι, όπως αναπτύσσεται παρακάτω, οι σύγχρονοι κλάδοι είναι έντασης ενέργειας (βλ. Πίν. Γ24), θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η τεράστια αύξηση στην τιμή της ενέργειας κατά τη δεκαετία του '70 (αποτέλεσμα της αντίστοιχης αύξησης στην τιμή του πετρελαίου) επηρέασε σε μεγαλύτερο βαθμό τις δαπάνες ανάλωσης των σύγχρονων κλάδων (σε σχέση με την ακαθάριστη αξία παραγωγής) από ό,τι τις αντίστοιχες δαπάνες των παραδοσιακών κλάδων.

Όσον αφορά τη δεύτερη υπόθεση, η απουσία σημαντικών ξένων επενδύσεων στους σύγχρονους κλάδους στη διάρκεια της δεκαετίας του '70, σε συνδυασμό με μια σχετική επέκταση των κλάδων αυτών, ως συνέπεια της δραστηριότητας του ντόπιου κυρίως κεφαλαίου¹⁵⁶, είχε συνέπειες στο βαθμό καθετοποίησης του σύγχρονου τομέα. Οι ντόπιες, δηλαδή, επιχειρήσεις που εισέρχονται στους σύγχρονους κλάδους δεν είναι σε θέση να ανταγωνιστούν τις ξένες επιχειρήσεις στους ίδιους τύπους παραγωγής (φάση παραγωγής, κλίμακα, τεχνολογία, κ.λπ.). Έτσι, η διείσδυση του ντόπιου κεφαλαίου στους κλάδους αυτούς δεν αφορά τις ίδιες παραγωγικές δραστηριότητες αλλά δραστηριότητες εξαρτημένες από τις ξένες βιομηχανίες βάσης¹⁵⁷. Η δραστηριότητα, επομένως, αυτή των ντόπιων επιχειρήσεων περιορίζεται στην επεξεργασία των προϊόντων των ξένων επιχειρήσεων¹⁵⁸ σε ακόμα μικρότερο, σε σχέση με τις τελευταίες, αριθμό φάσεων (συνήθως τελικών) της παραγωγικής διαδικασίας. Έτσι, ο σχετικά χαμηλός (σε σύγκριση με τον αντίστοιχο μητροπολιτικό) βαθμός καθετοποίησης των σύγχρονων κλάδων γίνεται ακόμα χαμηλότερος στη διάρκεια της περιόδου αυτής, ως αποτέλεσμα των ελάχιστα εξειδικευμένων δορυφορικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσουν οι ντόπιες επιχειρήσεις.

Αν τώρα προσθέσουμε και την έλλειψη εγχώριων, φθηνών και με τα απαιτούμενα τεχνολογικά χαρακτηριστικά πρώτων υλών και ενδιάμεσων αγαθών για την επεξεργασία των «ξένων» προϊόντων και την αναπόφευκτη προσφυγή των ντόπιων επιχειρήσεων στις εισαγωγές για την κάλυψη των σχετικών αναγκών τους, μπορούμε να εξηγήσουμε τη μείωση της προστιθέμενης αξίας που σημειώνεται κατά την περίοδο αυτή στους σύγχρονους κλάδους.

Όσον αφορά τους τομείς-κλειδιά, θα πρέπει να τονιστεί κατ'

αρχήν ότι η ανάπτυξη τους είναι όχι μόνο δηλωτική - υπό προϋποθέσεις - μιας ολοκληρωμένης βιομηχανικής βάσης αλλά και αναγκαίος (όχι όμως και επαρκής) όρος για μια διαδικασία αυτόνομης και αυτο-διατηρούμενης οικονομικής ανάπτυξης. Έχει, δηλαδή, γίνει γενικά παραδεκτό στη θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης ότι απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία αυτο-διατηρούμενης ανάπτυξης είναι η ταχύτερη επέκταση εκείνων των βιομηχανικών κλάδων που είναι ικανοί να αρχίσουν μια αλυσιδωτή αντίδραση, εξαιτίας των εξωτερικών οικονομιών που συνεπάγεται η επέκταση της παραγωγής τους, σε σχέση με τους υπόλοιπους βιομηχανικούς κλάδους που δε χαρακτηρίζονται από αυτή την ιδιότητα. Ως δείκτη της ύπαρξης εξωτερικών οικονομιών μπορούμε να θεωρήσουμε τις «συνδέσεις προς τα εμπρός και πίσω» των διαφόρων τομέων. Ένας κλάδος μπορεί να ταξινομηθεί στην κατηγορία των τομέων-κλειδιά αν και οι δύο δείκτες συνδέσεων είναι σχετικά υψηλοί, εφόσον αυτό συνεπάγεται μεγάλο βαθμό αλληλεξάρτησης του κλάδου και του υπολοίπου της οικονομίας¹⁵⁹.

Λόγω ακριβώς του μεγάλου αυτού βαθμού αλληλεξάρτησης, η επέκταση των τομέων-κλειδιά συμπληρώνει την επέκταση πολλών άλλων τομέων της οικονομίας και οδηγεί στην πραγματοποίηση των εξωτερικών οικονομιών. Από την άλλη μεριά, όσο περισσότερο η οικονομία μιας χώρας εξαρτάται από πρωτογενείς οικονομικές δραστηριότητες (π.χ., γεωργία) ή από δραστηριότητες που απευθύνονται αποκλειστικά στην τελική ζήτηση (π.χ., τουρισμός), τόσο μικρότερος είναι ο βαθμός αλληλεξάρτησης μεταξύ των διαφόρων παραγωγικών τομέων της. Δεδομένης, επομένως, της σημασίας που έχουν οι πρωτογενείς και τριτογενείς τομείς στις εξαρτημένες χώρες, είναι φυσικό να χαρακτηρίζονται οι οικονομίες τους από βασική έλλειψη αλληλεξάρτησης και συνδέσεων. Αντίθετα, η εκβιομηχάνιση έχει ένα συσσωρευτικό αποτέλεσμα στην αναπτυξιακή διαδικασία, ακριβώς εξαιτίας του υψηλού βαθμού αλληλεξάρτησης μεταξύ βιομηχανιών του δευτερογενούς τομέα (και κυρίως αυτών που χαρακτηρίζονται ως βαριά βιομηχανία) και της πιθανότητας πραγματοποίησης των εξωτερικών οικονομιών που δημιουργεί η διαδικασία μεγέθυνσης της οικονομίας.

Μια σειρά εμπειρικές μελέτες επιβεβαιώνουν τις υποθέσεις αυτές για τη σημασία της βιομηχανίας και ιδιαίτερα της βαριάς. Για παράδειγμα, παλιότερη μελέτη των Chenery και Watanabe¹⁶⁰ έδειξε ότι οι τομείς-κλειδιά για βιομηχανικές χώρες όπως οι ΗΠΑ, Ιαπωνία, Ιταλία είναι βασικά οι ίδιοι με εκείνους τους τομείς στον οποίον την ανάπτυξη είχε δοθεί προτεραιότητα κατά

τη διάρκεια της σοβιετικής διαδικασίας ανάπτυξης¹⁶¹. Αντίστοιχες μελέτες του ΟΗΕ κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός εκβιομηχάνισης μιας χώρας, τόσο μεγαλύτερη είναι και η αναλογία του μεταποιητικού προϊόντος και της απασχόλησης που παράγεται και απασχολείται στη βαριά βιομηχανία, την οποία, σημειωτέον, χαρακτηρίζει μεγαλύτερη παραγωγικότητα εργασίας από την ελαφρά¹⁶². Όπως θα δούμε στη συνέχεια της μελέτης αυτής, οι τομείς-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας ανήκουν κατά βάση στη βαριά βιομηχανία.

Σημειώσαμε, όμως, ήδη ότι η ανάπτυξη των τομέων-κλειδιά δεν είναι και επαρκής όρος για μια αυτόνομη και αυτοδιατηρούμενη ανάπτυξη. Η ποσοτική, δηλαδή, επέκταση μερικών τομέων-κλειδιά σε μια εξαρτημένη χώρα, που αποτελεί οργανικό τμήμα της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς, δεν είναι αρκετή για να δημιουργήσει αυτόνομη εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων. Η αιτία βέβαια είναι ότι τα πιθανά αποτελέσματα των συνδέσεων προς τα εμπρός και τα πίσω περιορίζονται, αν δεν εξαφανίζονται, όταν πολλά από τα στάδια της βιομηχανικής επεξεργασίας μεταφέρονται στο εξωτερικό. Στην περίπτωση αυτή τα επιταχυντικά και πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα των συνδέσεων δεν τροφοδοτούν στην πραγματικότητα τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου της εξαρτημένης χώρας αλλά, αντίθετα, την αντίστοιχη διαδικασία των μητροπόλεων. Άλλωστε, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο θεωρήσαμε σκόπιμο να συνδυάσουμε τους δείκτες προστιθέμενης αξίας και συνδέσεων για να ορίσουμε την ολοκληρωμένη βιομηχανική βάση.

Από το συνδυασμό των πινάκων εισροών-εκροών για τα έτη 1958/1966/1969 (δεν υπάρχουν πίνακες για τη δεκαετία του '70) προκύπτει πρώτον, ότι οι τομείς που ικανοποιούν τα κριτήρια για να τους κατατάξουμε στους τομείς-κλειδιά (βλ. το παράρτημα του κεφαλαίου αυτού για τη μέθοδο ταυτοποίησης των τομέων κλειδιά που χρησιμοποιήθηκε) βάσει των 28X28 πινάκων εισροών-εκροών είναι οι ακόλουθοι: βασικά μέταλλα, μεταλλικά προϊόντα, χημικά, χαρτί, υφαντικά - ενδύματα - υποδήματα και τρόφιμα - ποτά - καπνός. Δεύτερον, οι διαρθρωτικές μεταβολές που σημειώνονται στην ελληνική οικονομία, σε σχέση με τις κλαδικές συνδέσεις προς τα εμπρός και τα πίσω, δεν είναι σημαντικές στην περίοδο 1958-69. Έτσι, η μοναδική σημαντική διαχρονική μεταβολή που σημειώνεται μεταξύ 1958/66 και 1969 είναι η «προαγωγή» των κλάδων παραγωγής παραγώγων πετρελαίου και των πλαστικών από τομείς που απλώς δείχνουν υψηλές συνδέσεις προς τα εμπρός και προς τα πίσω, αντίστοιχα, σε τομείς-κλειδιά.

Με βάση τώρα τους 50X50 πίνακες του 1960 όχι μόνο επιβε-

βαιώνεται η ταξινόμηση των πετρελαιοειδών στους τομείς-κλειδιά αλλά και γίνεται φανερό ότι μόνο ένα τμήμα του τομέα «υφαντικά - ενδύματα - υποδήματα», η βιομηχανία ερίου και βάμβακος, μπορεί να ταξινομηθεί στους τομείς αυτούς¹⁶³. Ακόμα, όταν ο τομέας «τρόφιμα - ποτά - καπνός» αναλυθεί στα συστατικά του μέρη, παύει να ικανοποιεί τα κριτήρια του τομέα-κλειδί¹⁶⁴.

Επομένως, οι τομείς-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας είναι οι ακόλουθοι:

1. Βασική μεταλλουργία
2. Μεταλλικών προϊόντων
3. Χημικές βιομηχανίες
4. Χαρτοβιομηχανία
5. Επεξεργασίας πετρελαίου και άνθρακα
6. Βιομηχανία ερίου και βάμβακος.

Η πρώτη παρατήρηση που θα μπορούσε να κάνει κανείς είναι η χτυπητή απουσία από τον κατάλογο των τομέων-κλειδιά των κλάδων παραγωγής μηχανημάτων, ηλεκτρικών μηχανών / συσκευών και των μεταφορικών, που αποτελούν συνήθως βασικούς τομείς-κλειδιά μιας οικονομίας¹⁶⁵. Οι λόγοι για τους οποίους οι τομείς αυτοί δείχνουν χαμηλό βαθμό αλληλεξάρτησης στους πίνακες εισροών/εκροών είναι πρώτον, ότι οι πωλήσεις αυτών των βιομηχανιών στις άλλες βιομηχανίες θεωρούνται ως παραδόσεις τελικής ζήτησης στους πίνακες και γι' αυτό κατατάσσονται στη στήλη «σχηματισμός κεφαλαίου». Δεύτερον, το ποσοστό εισαγόμενων προϊόντων που χρησιμοποιείται από τους τομείς αυτούς είναι πολύ υψηλότερο από εκείνο των εγχώριων προϊόντων. Έτσι, σύμφωνα με τους πίνακες του 1966¹⁶⁶, το υψηλότερο ποσοστό εισαγωγών (εισαγωγές ως ποσοστό της ακαθάριστης αξίας παραγωγής) παρατηρείται στους τομείς μηχανών και μεταφορικών μέσων, όπου οι εισαγωγές ήταν σχεδόν διπλάσιες από την εγχώρια παραγωγή. Γενικά, όσον αφορά τα αποτελέσματα των συνδέσεων, οι εισαγωγές αποτελούν πολύ σημαντικές διαρροές, δεδομένου ότι προκαλούν επέκταση μόνο στις χώρες εξαγωγής, που είναι κατά κανόνα προχωρημένες βιομηχανικές χώρες. Έτσι, ως συνέπεια της ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά¹⁶⁷, συνδέσεις που θα έπρεπε να είχαν δημιουργηθεί μέσα στη χώρα μεταφέρθηκαν στις μητροπολιτικές χώρες.

Με βάση τους λόγους για τους οποίους οι τρεις αυτοί κλάδοι δεν ικανοποιούν τα κριτήρια που θα τους κατέτασσαν στους τομείς-κλειδιά και ακόμα το γεγονός ότι και οι τρεις αυτοί τομείς εμφανίζουν σημαντικό βαθμό συνδέσεων προς τα πίσω στους

50X50 πίνακες (οι δύο από αυτούς δείχνουν σημαντικό βαθμό συνδέσεων και στους 28X28 πίνακες), θα μπορούσαμε να τους κατατάξουμε, επίσης, στους τομείς-κλειδιά, παρόλο που δεν ικανοποιούν τα τυπικά κριτήρια. Έτσι, οι τομείς-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας είναι οι έξι τομείς που αναφέραμε καθώς και οι τομείς των:

7. Μηχανών και συσκευών

8. Ηλεκτρικών μηχανών, συσκευών, κ.λπ.

9. Μεταφορικών μέσων.

Το ερώτημα που μένει να εξετάσουμε αναφέρεται στο «βάρος» των τομέων-κλειδιά μέσα στην ελληνική οικονομία, σε σχέση με το τμήμα της παραγωγής που παράγεται από τους τομείς αυτούς και το τμήμα της συνολικής απασχόλησης που απασχολείται σ' αυτούς.

Η προστιθέμενη αξία της παραγωγής των εννέα τομέων-κλειδιά αποτελούσε το 1970 το 44,6% της συνολικής προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση και το 1975 (το τελευταίο έτος για το οποίο υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για το σύνολο της μεταποίησης) το ποσοστό αυτό ήταν 46,5%. Από τη μεριά της απασχόλησης, οι τομείς αυτοί απορροφούσαν το 1970 το 34% της συνολικής μεταποιητικής απασχόλησης, έναντι 37,5% το 1975¹⁶⁸. Ο χαμηλός βαθμός συνδέσεων που χαρακτηρίζει την ελληνική οικονομία γίνεται ακόμα πιο φανερός, αν συγκρίνουμε την παραγωγή / απασχόληση των τομέων-κλειδιά με τη συνολική παραγωγή / απασχόληση της ελληνικής οικονομίας, από τη μια μεριά και τα αντίστοιχα ποσοστά των μητροπολιτικών χωρών, από την άλλη.

Έτσι, η παραγωγή των τομέων-κλειδιά αντιπροσώπευε το 1970 μόλις το 8,5% του ΑΕΠ, έναντι 9,2% το 1975 και η απασχόληση στους τομείς αυτούς αποτελούσε το 5,3% του ενεργού πληθυσμού το 1970, έναντι 6,9% το 1975¹⁶⁹. Οι ίδιοι τομείς (χωρίς τα υφαντικά) σε μια μητροπολιτική χώρα όπως η Αγγλία αντιπροσώπευαν το 1971 το 22% του ΑΕΠ και απασχολούσαν το 22,5% του συνολικού ενεργού πληθυσμού¹⁷⁰. Η αναλογία, δηλαδή, του προϊόντος που παράγεται στους τομείς-κλειδιά στην Αγγλία είναι υπερδιπλάσια της ελληνικής, ενώ η αναλογία απασχόλησης είναι υπερτριπλάσια της ελληνικής.

Τα ίδια συμπεράσματα προκύπτουν και αν συγκρίνουμε το τμήμα της παραγωγής που παράγεται σε τρεις βασικούς τομείς-κλειδιά, για τους οποίους παρέχονται στοιχεία από τη Διεθνή Τράπεζα¹⁷¹, σε μια σειρά μητροπολιτικές χώρες, από τη μια μεριά και την Ελλάδα, από την άλλη. Το ποσοστό προστιθέμενης αξίας που παραγόταν στους τομείς των χημικών, μηχανημάτων και μεταφορικών το 1977/78 ήταν για την Ελλάδα 17% της συνολικής

προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση, για τις χώρες της ΕΟΚ ήταν κατά μέσο όρο 40%, ενώ για τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία ήταν 43% και για τις σκανδιναβικές χώρες 34,7%. Δηλαδή, πάλι η αναλογία αυτή στις μητροπολιτικές χώρες ήταν υπερδιπλάσια από την αντίστοιχη ελληνική.

Εξίσου σημαντικό είναι το γεγονός ότι η μείωση του βαθμού καθετοποίησης στους τομείς-κλειδιά, μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης περιόδου εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, είναι ακόμα σημαντικότερη από την παρατηρούμενη γενική μείωση της καθετοποίησης στη μεταποίηση. Έτσι, όπως προκύπτει από τον Πίν. Γ21, ενώ ο γενικός δείκτης προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση έπεσε στη δεύτερη περίοδο, με βάση το μέσο όρο της πρώτης, κατά 9,6 μονάδες, στους τομείς-κλειδιά ο δείκτης αυτός έπεσε κατά μέσο όρο κατά περίπου 13 μονάδες. Επομένως, το γενικό συμπέρασμα που θα μπορούσαμε να συναγάγουμε είναι ότι ο βαθμός ολοκλήρωσης της βιομηχανικής μας βάσης είναι όχι μόνο ιδιαίτερα χαμηλός, συγκρινόμενος με τον αντίστοιχο βαθμό ολοκλήρωσης των μητροπολιτικών χωρών, αλλά και παρουσιάζει επιδείνωση τα τελευταία χρόνια. Αυτό δείχνουν τόσο το χαμηλό ποσοστό προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση και το μικρό βάρος των τομέων-κλειδιά στο σύνολο της παραγωγής και απασχόλησης όσο και ο μειωνόμενος βαθμός καθετοποίησης στη μεταποίηση γενικά και στους τομείς-κλειδιά ειδικότερα.

3. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ

α. Διάρθρωση επενδύσεων και εξαρτημένη ανάπτυξη

Η διαδικασία εκβιομηχάνισης μας αρχίζει βασικά στη δεκαετία του 1920. Ουσιαστικά, όμως, η περίοδος μετά το 1965, όπως αναφέραμε, είναι εκείνη που χαρακτηρίζει την ελληνική εκβιομηχάνιση τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Έτσι, ενώ η συνολική βιομηχανική παραγωγή αυξήθηκε 15 φορές μεταξύ 1925 και 1973, η αύξηση μεταξύ 1925 και 1964 ήταν μόνο 6 φορές.

Σημαντικό τμήμα της επέκτασης αυτής της βιομηχανικής παραγωγής οφειλόταν στην αντίστοιχη επέκταση της μεταποιητικής παραγωγής, που άρχισε να σημειώνεται κυρίως μετά το 1965. Έτσι, ενώ η συνολική αύξηση στη μεταποιητική παραγωγή ήταν μεταξύ 1923 και 1973 13 φορές, στην περίοδο 1923-64 ήταν μόνο 5 φορές. Ακόμα, όπως δείχνει και ο Πίν. Γ22, ενώ μέχρι το 1965 η

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ22: Προϊόν μεταποίησης σε σχέση με το προϊόν δευτερογενούς τομέα: 1948-1979 (σε σταθερές τιμές 1970)

Περίοδος	Λόγος μεταποιητικού προϊόντος προς προϊόν δευτερογενούς
1948-54	60,30
1955-59	59,40
1960-64	55,59
1965-69	56,93
1970-74	61,08
1975-79	64,94

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθν. Λογ/σμών 1958-75 και 1970, 1974-81.

αναλογία του μεταποιητικού στο σύνολο του βιομηχανικού προϊόντος έπεφτε συνέχεια, από το 1965 και μετά παρατηρείται συνεχής άνοδος της αναλογίας του μεταποιητικού προϊόντος¹⁷².

Παρά τη σημαντική, όμως, αυτή αύξηση της μεταποιητικής παραγωγής στην εξεταζόμενη περίοδο είναι χαρακτηριστικό ότι στην τελευταία περίοδο (1975-79) ο λόγος του μεταποιητικού προϊόντος στο συνολικό βιομηχανικό μόλις ξεπερνά (κατά 4,5% περίπου) τον αντίστοιχο λόγο της πρώτης περιόδου (1948-54). Ακόμα, όπως φαίνεται από τον Πίν. Γ11, ο δείκτης μεταποιητικής παραγωγής αυξήθηκε 9,5 φορές μεταξύ 1951 και 1981, ενώ ο δείκτης παραγωγής ηλεκτρισμού - φωταερίου - ύδατος αυξήθηκε την ίδια περίοδο 30 φορές και ο δείκτης παραγωγής ορυχείων αυξήθηκε 9,8 φορές.

Επομένως, η μεταποιητική παραγωγή σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο αυξανόταν με ρυθμό βραδύτερο από την παραγωγή των άλλων κλάδων της βιομηχανίας, ενώ στην περίοδο 1951-71 ο μεταποιητικός κλάδος παρουσίαζε το μικρότερο ρυθμό αύξησης παραγωγής από όλους τους κλάδους του δευτερογενούς τομέα. Επίσης, όπως είδαμε στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου αυτού, η μεταποιητική απασχόληση αποτελεί μια φθίνουσα αναλογία της συνολικής δευτερογενούς απασχόλησης στη μεταπολεμική περίοδο, ως αποτέλεσμα των πολύ ταχύτερων ρυθμών αύξησης της απασχόλησης στους μη μεταποιητικούς κλάδους της βιομηχανίας. Έτσι, όπως φαίνεται στον Πίν. Γ11, ο δείκτης μεταποιητικής απασχό-

λησης αυξήθηκε μόνο 1,6 φορά μεταξύ 1951 και 1981, ενώ ο δείκτης απασχόλησης στις κατασκευές αυξήθηκε 4,2 φορές, ο δείκτης απασχόλησης στον κλάδο παραγωγής ηλεκτρισμού, κ.λπ. αυξήθηκε 3,2 φορές και ο δείκτης απασχόλησης στα ορυχεία αυξήθηκε 1,5 φορά.

Είναι φανερό ότι η επέκταση του δευτερογενούς τομέα στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου οφείλεται, σε σημαντικό τουλάχιστον βαθμό, στην επέκταση των μη μεταποιητικών κλάδων των κατασκευών και των έργων υποδομής (ενέργεια - μεταφορές - τηλεπικοινωνίες). Ακόμα, δεδομένης της αλληλεξάρτησης οικοδομικής δραστηριότητας και μερικών μεταποιητικών κλάδων (μη μεταλλικά ορυκτά, χάλυβας, έπιπλα, μεταλλικά προϊόντα, ηλεκτρικά είδη), η ίδια η επέκταση της μεταποίησης εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από την επέκταση των κατασκευών. Είναι, όμως, γνωστό ότι ο μεταποιητικός τομέας, στον οποίο άλλωστε ανήκουν και όλοι οι τομείς-κλειδιά, αποτελεί τον κρίσιμο τομέα στη διαδικασία εκβιομηχάνισης. Η εξήγηση του μεγέθους ανάπτυξης του μεταποιητικού κλάδου καθώς και των διαρθρωτικών αλλαγών μέσα σ' αυτόν ανάγεται φυσικά στη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Όπως φαίνεται από τον Πίν. Γ23, η διάρθρωση των επενδύσεων σε ολόκληρη την περίοδο 1950-80 δεν παρουσιάζει σημαντικές μεταβολές. Αντίθετα, ο τρόπος με τον οποίο διαρθρώνεται το επενδυτικό κεφάλαιο στην περίοδο αυτή διακρίνεται από αξιοσημείωτη σταθερότητα. Είναι χαρακτηριστικό σχετικά ότι η αναλογία των μεταποιητικών στο σύνολο επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου δεν άλλαξε σημαντικά ούτε κατά τη διάρκεια της περιόδου 1965-80: η αναλογία αυτή ήταν, κατά μέσο όρο, 14% περίπου στην περίοδο 1950-64 και 14,5% στο υπόλοιπο της περιόδου μέχρι το 1980.

Η διάρθρωση των μεταπολεμικών επενδύσεων χαρακτηρίζεται από το μικρό τμήμα που στρέφεται στη μεταποίηση, σε σχέση με τις αντίστοιχες επενδύσεις σε κοινωνικό κεφάλαιο και κυρίως σε κατοικίες. Έτσι, οι επενδύσεις σε κοινωνικό κεφάλαιο (ενέργεια, επικοινωνίες, κατοικίες, μεταφορές) αποτελούν, κατά μέσο όρο, στην περίοδο 1950-80 το 58% περίπου των συνολικών επενδύσεων, ενώ οι επενδύσεις στις κατοικίες, από μόνες τους, αποτελούν το 31% των συνολικών επενδύσεων. Δεδομένου ότι οι επενδύσεις στη μεταποίηση αντιπροσωπεύουν την ίδια περίοδο το 14% των συνολικών επενδύσεων, είναι φανερό η αδυναμία του μεταποιητικού κλάδου να προσελκύσει σημαντικό τμήμα του επενδυτικού κεφαλαίου.

Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί εδώ ότι οι επενδύσεις στη μετα-

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ23: Διάρθρωση επενδύσεων¹ 1950-1980
(σε σταθερές τιμές 1970)

Έτος	Γεωργία	Μετα- ποίηση	Κοινωνικό κεφάλαιο ²	Δημ. διοίκηση- υπηρεσίες
1950	11,2	22,7	50,3 (29,7) ³	14,7
1951	12,3	21,3	52,2 (28,7)	9,4
1952	9,1	22,9	50,4 (32,1)	14,4
1953	8,0	14,3	59,9 (42,7)	16,2
1954	8,8	12,4	61,6 (42,4)	16,0
1955	8,0	12,2	63,7 (44,2)	15,3
1956	8,8	12,2	63,5 (40,3)	14,1
1957	13,5	14,7	57,1 (36,1)	12,7
1958	14,0	14,4	58,3 (34,6)	11,7
1959	15,2	12,2	56,4 (31,1)	15,6
1960	17,4	9,9	56,0 (29,2)	16,2
1961	17,0	11,5	55,7 (29,0)	15,0
1962	13,8	12,5	57,3 (30,5)	15,6
1963	14,2	12,2	56,1 (31,4)	16,2
1964	13,1	13,0	58,9 (31,6)	14,0
1965	12,3	14,3	58,4 (31,6)	13,7
1966	11,1	13,2	59,4 (30,9)	15,2
1967	12,5	12,2	59,2 (28,0)	14,7
1968	11,7	12,0	60,4 (32,2)	14,5
1969	10,4	11,8	61,7 (32,4)	14,4
1970	10,6	14,2	55,9 (27,9)	17,1
1971	10,0	13,9	60,2 (29,3)	13,7
1972	9,6	14,2	60,7 (32,2)	13,8
1973	9,7	14,4	59,8 (30,5)	14,1
1974	9,4	20,0	52,6 (21,3)	16,0
1975	10,5	17,6	54,3 (27,4)	15,4
1976	9,7	16,7	54,9 (27,5)	16,4
1977	9,7	14,6	56,9 (30,7)	17,1
1978	7,9	13,4	60,7 (33,0)	15,7
1979	7,8	14,1	60,6 (32,1)	15,5
1980	6,9	16,6	59,5 (30,4)	14,2

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθν. Λογ/σμών 1958-75 και 1970, 1974-1981.

1. Ακαθάριστες επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου ιδιωτικές και δημόσιες (παραλείπονται οι επενδύσεις στα ορυχεία).
2. Επενδύσεις στην ενέργεια, ύδρευση, αποχέτευση, μεταφορές, επικοινωνίες, κατοικίες.
3. Επενδύσεις σε κατοικίες.

ποίηση όχι μόνο αυξάνονται με βραδύτερο ρυθμό από ό,τι οι επενδύσεις στους άλλους κλάδους του δευτερογενούς τομέα¹⁷³ αλλά και αποτελούν πολύ μικρότερο τμήμα του ΑΕΠ σε σχέση με τις αντίστοιχες επενδύσεις στις μητροπολιτικές χώρες. Έτσι, στην περίοδο 1960-76 οι επενδύσεις στη μεταποίηση αποτελούσαν το 3% του ΑΕΠ στην Ελλάδα, έναντι μέσου όρου πάνω από 5% στην ΕΟΚ και 4,5% στις χώρες του ΟΟΣΑ¹⁷⁴.

Η αδυναμία της μεταποίησης να προσελκύσει σημαντικό τμήμα των επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου μπορεί να εξηγηθεί αν ερευνήσουμε τις προτιμήσεις του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα, αντίστοιχα, ως προς τους τρόπους διάθεσης των επενδυτικών τους κεφαλαίων. Οι ιδιωτικές επενδύσεις αποτελούσαν στη μεταπολεμική περίοδο το 72% περίπου των συνολικών επενδύσεων. Από αυτές, το 41,5% στρεφόταν προς τις κατασκευές κατοικιών¹⁷⁵. Από την άλλη μεριά, τα 2/3 περίπου των κρατικών επενδύσεων, που αποτελούσαν το υπόλοιπο 28% των συνολικών επενδύσεων, στρέφονταν προς τα έργα υποδομής (ενέργεια, μεταφορές, επικοινωνίες). Η συγκέντρωση, επομένως, των επενδύσεων στο κοινωνικό κεφάλαιο εξηγείται από τις προτιμήσεις αυτές του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα.

Και όσον αφορά τις προτιμήσεις του δημόσιου τομέα δεν είναι δύσκολο να εξηγηθούν, αν πάρουμε υπόψη το βασικό στόχο της κρατικής πολιτικής: τη δημιουργία, δηλαδή, εξωτερικών οικονομικών για το ιδιωτικό κεφάλαιο, με την έμμεση κάλυψη τμήματος των πάγιων εξόδων παραγωγής από το Κράτος, κατά τρόπο που η ιδιωτική επενδυτική δραστηριότητα να γίνεται από τη μια μεριά ευκολότερη και από την άλλη επικερδέστερη. Συγχρόνως, όμως, όπως έδειξε σχετική μελέτη, οι δημόσιες επενδύσεις στο «ανθρώπινο κεφάλαιο» (όπως αποκαλούνται από τους ορθόδοξους οικονομολόγους οι δαπάνες για την παιδεία) είναι σχετικά ασήμαντες, παρά τη σημασία τους στην αναπτυξιακή διαδικασία: σε έναν πίνακα 37 περιφερειακών χωρών, η Ελλάδα, στην αρχή της βιομηχανικής της άνοιξης, κατατάσσεται τελευταία ως προς τις δαπάνες τού είδους αυτού, μια και ξοδεύει 97% λιγότερο για την εκπαίδευση από άλλες χώρες με παρόμοιο επίπεδο ανάπτυξης¹⁷⁶.

Όσον αφορά τις προτιμήσεις του ιδιωτικού τομέα, θα πρέπει κατ' αρχήν να σημειωθεί ότι όχι μόνο οι επενδύσεις σε κατοικίες αντιπροσωπεύουν διπλάσια αναλογία μέσα στο ΑΕΠ σε σχέση με την αναλογία των μεταποιητικών επενδύσεων αλλά και ότι απορροφούν σημαντικά υψηλότερο τμήμα των επενδύσεων κεφαλαίου από τη μέση αναλογία στις χώρες του ΟΟΣΑ¹⁷⁷ και κατατάσσουν την Ελλάδα επικεφαλής μιας σειράς μητροπολιτικών και

περιφερειακών χωρών¹⁷⁸ ως προς τις επενδύσεις του τύπου αυτού.

Η οικονομική σημασία της διάρθρωσης αυτής των επενδύσεων αναφέρεται τόσο στην παραγωγικότητα της συγκεκριμένης διάρθρωσης όσο και στις γενικότερες επιπτώσεις της σε σχέση με το χαρακτήρα της μεταπολεμικής ανάπτυξης. Είναι, βέβαια, γνωστό ότι οι μεταποιητικές επενδύσεις παρουσιάζουν στην εξεταζόμενη περίοδο τη μεγαλύτερη παραγωγικότητα κεφαλαίου, ενώ, αντίστροφα, οι επενδύσεις στις κατοικίες παρουσιάζουν τη μικρότερη παραγωγικότητα¹⁷⁹. Το σοβαρό αυτό μειονέκτημα των επενδύσεων σε κατοικίες θα μπορούσε φυσικά να αντισταθμιστεί από το πλεονέκτημα ότι οι επενδύσεις αυτές συνέβαλαν σημαντικά στη μεταπολεμική περίοδο στη δημιουργία ενεργού ζήτησης και απασχόλησης καθώς και στη διατήρηση υψηλών ρυθμών ανάπτυξης¹⁸⁰. Το πλεονέκτημα, όμως, αυτό θα είχε καθοριστική σημασία μόνο στα πλαίσια μιας ολοκληρωμένης οικονομικής δομής, όπου η επέκταση της οικοδομικής δραστηριότητας θα οδηγούσε, μέσω των κλαδικών διασυνδέσεων, σε επέκταση ολόκληρης της δομής. Και ως ένα βαθμό, βέβαια, αυτό ακριβώς συνέβη λόγω των σχετικά υψηλών συνδέσεων προς τα πίσω που χαρακτηρίζουν τον κλάδο των κατασκευών (βλ. παράστημα), καθώς και λόγω της υψηλής απορροφητικότητας εργασίας που διακρίνει τον κλάδο αυτό.

Η έλλειψη, όμως, ολοκληρωμένης δομής που χαρακτηρίζει την ελληνική οικονομία σήμαινε συγχρόνως ότι κάθε σημαντική αύξηση του εθνικού εισοδήματος, που βασιζόταν σε αντίστοιχη αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας, διεύρυνε ακόμα περισσότερο το άνοιγμα μεταξύ παραγωγικού δυναμικού και κατανάλωσης, με αντίστοιχες συνέπειες στο ισοζύγιο πληρωμών. Αν πάρουμε τώρα υπόψη ότι σημαντικό τμήμα των επενδύσεων στις κατοικίες χρηματοδοτείται σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο από τις μεταβιβάσεις των Ελλήνων του εξωτερικού¹⁸¹, οι οποίες υποτίθεται ότι έχουν ως λειτουργία ακριβώς την κάλυψη του ελλείμματος στο ισοζύγιο (βλ. κεφ. Δ), τότε μπορούμε να αντιληφθούμε το φαύλο κύκλο στον οποίο κινείται η ελληνική οικονομία: Από τη μια μεριά, το πλεονάζον εργατικό δυναμικό εξάγεται στις μητροπολιτικές χώρες με σκοπό - στο οικονομικό επίπεδο - την επίλυση κυρίως των προβλημάτων της απασχόλησης και του ισοζυγίου πληρωμών. Και από την άλλη, οι μεταβιβάσεις των Ελλήνων του εξωτερικού συντελούν μεν βραχυχρόνια στην κάλυψη σημαντικού τμήματος του ελλείμματος, αλλά και ενισχύουν ακόμα πιο πολύ τον καταναλωτικό χαρακτήρα της οικονομίας, διευρύνουν το άνοιγμα παραγωγικού δυναμικού και κατανάλωσης και οδηγούν

σε μια μακροχρόνια επιδεινωτική τάση στο ισοζύγιο.

Επομένως, η συγκεκριμένη διάρθρωση των επενδύσεων στην Ελλάδα, με την ανισομέρεια που τη χαρακτηρίζει όσον αφορά την κατανομή των επενδυτικών πόρων μεταξύ μεταποίησης και κοινωνικού κεφαλαίου (κυρίως κατοικιών), δεν είναι ούτε τυχαία αλλά ούτε και μπορεί να αποδοθεί σε κάποια κρατική επιλογή για ένα «εξαρτημένο μοντέλο ανάπτυξης». Το Κράτος μπορεί να έπαιξε, σε μερικές περιόδους, ρόλο ενισχυτικό της οικοδομικής, για παράδειγμα, δραστηριότητας, αλλά ο ρόλος αυτός ήταν ευκαιριακός και απέβλεπε στη διατήρηση υψηλών επιπέδων ποσοτικής ανάπτυξης και απασχόλησης και όχι σε οποιουσδήποτε διαρθρωτικούς στόχους. Δηλαδή, είναι ο γενικότερος εξαρτημένος χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας, όπως διαμορφώθηκε ιστορικά, που μπορεί να εξηγήσει τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου στη χώρα μας και όχι οποιουδήποτε «συνωμοσίες» σε κρατικό, πολυεθνικό ή άλλο επίπεδο.

Πιο συγκεκριμένα, η διάρθρωση μιας εξαρτημένης οικονομίας όπως η ελληνική μπορεί να εξηγήσει σε σημαντικό βαθμό τη συγκεκριμένη διάρθρωση των επενδύσεων, αν πάρουμε υπόψη μερικά από τα βασικά χαρακτηριστικά της, όπως:

- Τη σχετική στενότητα εναλλακτικών ευκαιριών επενδύσεων που αποκομίζουν εύκολα και σίγουρα κέρδη, δεδομένων του μικρού μεγέθους της αγοράς¹⁸², που δεν εξασφαλίζει αντίστοιχα κέρδη στη μικρής κλίμακας βιομηχανία και του ανταγωνισμού του μητροπολιτικού κεφαλαίου. Είναι, άλλωστε, γνωστή η κερδοσκοπία στις τιμές των ακινήτων κατά τη μεταπολεμική περίοδο, όπως επίσης έχει διαπιστωθεί ότι η αποδοτικότητα του κεφαλαίου που επενδύεται στα ακίνητα είναι, από τα μέσα της δεκαετίας του '50 και μετά, σημαντικά υψηλότερη σε σχέση με όλες τις άλλες μορφές περιουσιακών στοιχείων¹⁸³. Το θέμα, λοιπόν, δεν είναι, όπως μερικοί υποστηρικτές των επενδύσεων σε κατοικίες νομίζουν¹⁸⁴, ότι εφόσον δεν μπορεί να θεμελιωθεί πώς σημαντικός όγκος *επιχειρηματικών* επενδύσεων στράφηκε προς τα ακίνητα, άρα δεν μπορεί να σταθεί και η θέση ότι υπάρχει σημαντική απορρόφηση κεφαλαίου σε μη παραγωγικούς σκοπούς. Γιατί ακριβώς η έλλειψη αναπτυγμένης αγοράς κεφαλαίου, σε συνδυασμό με την έλλειψη ευκαιριών στη μεταποίηση οδήγησαν στη συγκεκριμένη διάρθρωση των επενδύσεων. Η πρώτη έλλειψη συνεπαγόταν την απουσία αποτελεσματικού μηχανισμού διοχέτευσης των σημαντικών αποταμιεύσεων¹⁸⁵ της μεταπολεμικής περιόδου σε παραγωγικές επενδύσεις. Η δεύτερη έλλειψη είχε την αιτία της στο γεγονός ότι οι επενδύσεις στη μεταποίηση δεν παρείχαν τον ίδιο βαθμό ασφάλειας και αποδοτικότητας όπως οι επενδύσεις

στα ακίνητα ή στις υπηρεσίες. Είναι χαρακτηριστικό, σε σχέση με τις τελευταίες, ότι σύμφωνα με στοιχεία της IGAP για το 1981, η αποδοτικότητα ίδιων κεφαλαίων ήταν 24,2% για τις 100 μεγαλύτερες εμπορικές επιχειρήσεις έναντι 1,7% για τις 100 μεγαλύτερες βιομηχανικές.

- Τη σημαντική ανισότητα εισοδημάτων, που ωθεί μεγάλο τμήμα του υπερπροϊόντος προς την πολυτελή κατανάλωση και τις κατοικίες¹⁸⁶, πράγμα που φυσικά σημαίνει ότι ο μεταπολεμικός οικοδομικός οργανισμός δεν οδήγησε σε αντίστοιχο βαθμού επίλυση του στεγαστικού προβλήματος του ελληνικού λαού¹⁸⁷.

- Την ανισομέρεια μεταξύ παραγωγικού δυναμικού και καταναλωτικής δομής, στην οποία συμβάλλουν αποφασιστικά ο παρασιτικός τριτογενής τομέας και η μετανάστευση.

Αν τώρα στους γενικούς αυτούς λόγους προσθέσουμε και μερικούς συγκεκριμένους ιστορικούς, δημογραφικούς και κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες που χαρακτηρίζουν ειδικότερα τη χώρα μας (προϊκα, κληροδότηση, κ.λπ.), μπορούμε να εξηγήσουμε τη συγκέντρωση του εγχώριου κεφαλαίου στον τομέα των κατασκευών.

Το συμπέρασμα που μπορούμε να συναγάγουμε από την εξέταση της μεταπολεμικής διάρθρωσης των επενδύσεων είναι ότι οι επενδύσεις στη μεταποίηση δεν απορροφούν σημαντικό τμήμα των διαθέσιμων κεφαλαίων για να στηρίξουν μια σημαντική επέκταση του μεταποιητικού τομέα μέσα στην οικονομία¹⁸⁸. Αν τώρα στο γεγονός αυτό προσθέσουμε την ιδιαίτερη προτίμηση του ξένου κεφαλαίου προς τη βιομηχανία (όπως αναφέραμε στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου αυτού, το 70-80% των ξένων κεφαλαίων στρέφεται στη βιομηχανία), τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι οποιαδήποτε σημαντική εκβιομηχάνιση σημειώνεται στη μεταπολεμική Ελλάδα γίνεται κατά βάση χάρη στη δραστηριότητα του ξένου κεφαλαίου, πράγμα που οδήγησε και στο δυϊσμό του ελληνικού μεταποιητικού τομέα, που αποτελεί το επόμενο θέμα που θα εξετάσουμε στο κεφάλαιο αυτό.

6. Ο δυϊσμός της ελληνικής μεταποίησης

Είδαμε τις σημαντικές μεταβολές που σημειώνονται στο επενδυτικό πρότυπο κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου καθώς και το ρόλο του ξένου κεφαλαίου και της ξένης αγοράς σε σχέση με τις μεταβολές αυτές. Μια από τις βασικές συνέπειες της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, που ανθεί στη χώρα μας από τα μέσα της δεκαετίας του '60, είναι ο δυϊκός χαρακτήρας που παίρνει

η μεταποιητική παραγωγή. Ο δυϊσμός αυτός εκδηλώνεται πρωταρχικά στο επίπεδο παραγωγικών μονάδων / παραγωγικών τύπων με τη συνύπαρξη, από τη μια μεριά, μεγάλων μονάδων με σημαντική συγκέντρωση κεφαλαίου και εργασίας, με υψηλό επίπεδο παραγωγικότητας και χρήση προχωρημένων μεθόδων παραγωγής και από την άλλη, μικρών μονάδων, με χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης κεφαλαίου και εργασίας, αντίστοιχα χαμηλό επίπεδο παραγωγικότητας και χρησιμοποίηση μη προχωρημένης τεχνολογίας.

Στο κλαδικό επίπεδο ο δυϊσμός αυτός δεν είναι τόσο φανερός, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη το γεγονός που σημειώσαμε ήδη, δηλαδή της διείσδυσης στους σύγχρονους κλάδους ντόπιων μονάδων με μικρό μέγεθος και χαμηλή παραγωγικότητα κατά την περίοδο 1973-80. Εν τούτοις, ακόμα και στο διψήφιο κλαδικό επίπεδο, μπορούμε να διαπιστώσουμε ένα σημαντικό δυϊσμό στη μεταποιητική παραγωγή. Είναι ο δυϊσμός που παρατηρείται βασικά μεταξύ των παραδοσιακών και των σύγχρονων κλάδων. Στις συγκρίσεις που θα ακολουθήσουν, όσον αφορά τους δύο αυτούς τύπους μεταποιητικών κλάδων, θα κατατάξουμε στους παραδοσιακούς κλάδους τους κλάδους τροφίμων, ποτών, καπνού, υφαντικών, ενδυμάτων - υποδημάτων, ξύλου, επίπλων, δερμάτων και μη μεταλλικών ορυκτών. Οι κλάδοι αυτοί, τόσο στην προπολεμική όσο και στη μεταπολεμική μέχρι το 1965 περίοδο, αντιπροσωπεύουν το 70% περίπου της μεταποιητικής παραγωγής, ενώ στη μετά το 1965 περίοδο το ποσοστό αυτό πέφτει κάτω από το 60%. Στους σύγχρονους κλάδους θα κατατάξουμε τους κλάδους βασικών μετάλλων, χημικών, ελαστικού - πλαστικών, πετρελαιοειδών, μηχανών, ηλεκτρικών μηχανών - συσκευών, μεταφορικών και μεταλλικών προϊόντων¹⁸⁹. Οι κλάδοι αυτοί αντιπροσωπεύουν το 23% περίπου της μεταποιητικής παραγωγής στη μέχρι το 1965 περίοδο και πάνω από το 1/3 της παραγωγής στη μετά το έτος αυτό περίοδο.

Οι κλάδοι των ελαφρών καταναλωτικών αγαθών, που αποτελούν κατά βάση τους παραδοσιακούς κλάδους στις εξαρτημένες χώρες, αναπτύσσονται από το ντόπιο κεφάλαιο συνήθως υπό ειδικές ιστορικές συνθήκες, που συνεπάγονται τη χαλάρωση των δεσμών με τις μητροπολιτικές χώρες (πόλεμοι, οικονομικές κρίσεις) στα πλαίσια μιας υψηλού βαθμού κρατικής προστασίας. Στην Ελλάδα το ντόπιο κεφάλαιο, που στράφηκε στη μεταποίηση κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, απέβλεπε κατά κανόνα στην κάλυψη των αναγκών της εσωτερικής αγοράς σε ελαφρά καταναλωτικά αγαθά¹⁹⁰. Μεταπολεμικά, το εγχώριο κεφάλαιο που δεν περιήλθε σε σχέση εξάρτησης από το ξένο στράφηκε ουσιαστικά σε επενδύσεις έξω από το μεταποιητικό τομέα (οικοδομές, τουρι-

στικές επιχειρήσεις, εμπόριο, κ.λπ.). Στο βαθμό, όμως, που η μεταποίηση τράβηξε το ενδιαφέρον του ντόπιου κεφαλαίου, και πάλι οι παραδοσιακοί κλάδοι της μεταποίησης και όχι οι σύγχρονοι κλάδοι προχωρημένης τεχνολογίας - η δομή του εξωτερικού δασμολογίου έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των ντόπιων επενδυτικών προτιμήσεων¹⁹¹ - ήταν εκείνοι που απορρόφησαν τη συντριπτική πλειοψηφία των εγχώριων κεφαλαίων.

Οι παραδοσιακοί κλάδοι της μεταποίησης κυριαρχούνται σχεδόν αποκλειστικά από το ντόπιο κεφάλαιο στην περίοδο μέχρι το 1973, ενώ από το έτος αυτό και μετά παρατηρείται, όπως είδαμε, μια αυξανόμενη τάση διείσδυσης του ξένου κεφαλαίου σε μερικούς από τους κλάδους αυτούς. Παρά τις τάσεις αυτές, όμως, οι παραδοσιακοί κλάδοι διακρίνονται, σε σημαντικό βαθμό ακόμα, από:

- χαμηλό βαθμό συνδέσεων με τους άλλους κλάδους
- χαμηλό βαθμό καθετοποίησης
- σχετικά υψηλή ένταση εργασίας και σχετικά χαμηλή ένταση κεφαλαίου
- μικρές μονάδες παραγωγής με χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης εργασίας και κεφαλαίου
- χαμηλή παραγωγικότητα.

Αντίστροφα, οι σύγχρονοι κλάδοι της μεταποίησης, που δημιουργούνται και επεκτείνονται βασικά στην περίοδο 1965-73 από το ξένο κεφάλαιο, με σημαντικό εξαγωγικό προσανατολισμό, διακρίνονται από:

- υψηλό βαθμό συνδέσεων με τους άλλους κλάδους
- υψηλό βαθμό καθετοποίησης
- σχετικά χαμηλή ένταση εργασίας και σχετικά υψηλή ένταση κεφαλαίου
- μεγάλες μονάδες με σημαντικό βαθμό συγκέντρωσης εργασίας και κεφαλαίου
- υψηλή παραγωγικότητα.

Θα εξετάσουμε τα χαρακτηριστικά αυτά σε σχέση με τη διάκριση μεταξύ παραδοσιακών και σύγχρονων κλάδων.

Βαθμός συνδέσεων μεταξύ κλάδων

Όπως είδαμε στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου αυτού, όλοι σχεδόν οι σύγχρονοι κλάδοι που αναπτύσσονται στη μετά το 1965 περίοδο ανήκουν στους τομείς-κλειδιά, που χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό συνδέσεων προς τα εμπρός και τα πίσω. Τέτοιοι κλάδοι είναι η βασική μεταλλουργία, οι χημικές βιομηχανίες, ο

κλάδος επεξεργασίας πετρελαίου και άνθρακα και ο κλάδος μεταλλικών προϊόντων. Είναι ακόμα οι κλάδοι των μηχανών, ηλεκτρικών μηχανών - συσκευών και μεταφορικών, που μολονότι δεν ικανοποιούν τα τυπικά κριτήρια (για λόγους που αναφέραμε), θα μπορούσαν να καταταχθούν στους τομείς-κλειδιά. Τέλος, ο κλάδος ελαστικού - πλαστικών είναι ο μόνος σύγχρονος κλάδος που δεν ανήκει στους τομείς-κλειδιά αλλά εμφανίζει συγχρόνως υψηλό βαθμό συνδέσεων προς τα πίσω.

Αντίθετα, όσον αφορά τους παραδοσιακούς κλάδους, ο μόνος κλάδος που ικανοποιεί τα κριτήρια του τομέα-κλειδί είναι η βιομηχανία ερίου και βάμβακος, αν και θα πρέπει να σημειωθεί ότι μερικοί από τους παραδοσιακούς κλάδους παρουσιάζουν σημαντικό βαθμό συνδέσεων προς τα πίσω: μη μεταλλικά ορυκτά, ενδύματα - υποδήματα, είδη διατροφής, έπιπλα - ξύλο, δέρματα. Το συμπέρασμα, επομένως, που μπορούμε να συναγάγουμε είναι ότι οι σύγχρονοι κλάδοι παρουσιάζουν σαφώς μεγαλύτερο βαθμό συνδέσεων με τους άλλους κλάδους, σε σύγκριση με τους παραδοσιακούς.

Βαθμός καθετοποίησης

Όσον αφορά το βαθμό καθετοποίησης, όπως μετρείται από το ποσοστό προστιθέμενης αξίας στην ακαθάριστη αξία παραγωγής, είναι φανερό από τον Πίν. Γ21 ότι οι σύγχρονοι κλάδοι χαρακτηρίζονται από σαφώς μεγαλύτερο βαθμό καθετοποίησης σε σχέση με τους παραδοσιακούς. Έτσι, στην πρώτη περίοδο εξαρτημένης ανάπτυξης (1965-73) οι παραδοσιακοί κλάδοι παρουσιάζουν, κατά μέσο όρο, ποσοστό προστιθέμενης αξίας 36,5% έναντι 41,5% στους σύγχρονους κλάδους¹⁹².

Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι ακόμα και στη δεύτερη περίοδο (1974-80), που ο βαθμός καθετοποίησης των σύγχρονων κλάδων μειώνεται αναλογικά περισσότερο (λόγω της διείσδυσης στους κλάδους αυτούς ντόπιων επιχειρήσεων σε δορυφορικές των ξένων δραστηριότητες καθώς και λόγω του χαρακτήρα έντασης ενέργειας των κλάδων αυτών), οι παραδοσιακοί κλάδοι παρουσιάζουν, κατά μέσο όρο, μικρότερο βαθμό καθετοποίησης από τους σύγχρονους (34% έναντι 36%).

Ένταση κεφαλαίου και εργασίας

Ο βαθμός απορροφητικότητας εργασίας στην παραγωγή εξαρ-

τάται από το βαθμό εντατικότητας στη χρήση κεφαλαίου σε σχέση με το βαθμό εντατικότητας στη χρήση εργασίας, δηλαδή από το είδος της εφαρμοζόμενης τεχνολογίας. Όπως τονίζεται αλλού (βλ. εκβιομηχάνιση χωρίς απορρόφηση του εργατικού δυναμικού και κεφ. Ε), το είδος της εφαρμοζόμενης τεχνολογίας εξαρτάται πολύ περισσότερο από τον τύπο παραγωγής (το είδος, δηλαδή, του παραγόμενου προϊόντος, το στάδιο παραγωγής, την κλίμακα παραγωγής) και πολύ λιγότερο από τις τιμές των συντελεστών παραγωγής. Έτσι, στους βιομηχανικούς «κλάδους επεξεργασίας» (χημικά, πλαστικά, βασικά μέταλλα) η κύρια παραγωγική διαδικασία αναφέρεται στη μετατροπή ενός υλικού, συνήθως μέσω χημικής διαδικασίας, σε τελικό προϊόν. Σ' αυτούς ακριβώς τους κλάδους τεχνικοί λόγοι απαιτούν σημαντική χρήση μηχανών. Το εργατικό κόστος, επομένως, αποτελεί για τους κλάδους αυτούς σχετικά μη σημαντικό τμήμα των εξόδων παραγωγής. Οι κλάδοι, δηλαδή, αυτοί είναι, σχεδόν εξ ορισμού, κλάδοι έντασης κεφαλαίου, στους οποίους η μηχανοποίηση της παραγωγής αυξάνει ανάλογα με την κλίμακα παραγωγής.

Για να μετρήσουμε την ένταση εργασίας και κεφαλαίου στη μεταποίηση, χρησιμοποιήσαμε μια σειρά κριτήρια που αναφέρονται στην ένταση ενέργειας καθώς και στη διάρθρωση της απασχόλησης σε σχέση με τη διάρθρωση παραγωγής. Όσον αφορά την ένταση κεφαλαίου, προτιμήσαμε να τη μετρήσουμε με βάση την κατά κεφαλήν κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας και καυσίμων μηχανικού εξοπλισμού, παρά με βάση το συχνά χρησιμοποιούμενο μέτρο των πάγιων κεφαλαίων ανά απασχολούμενο. Δεδομένης της συχνής διαστρέβλωσης των στοιχείων που συνεπάγεται η χρήση της σχέσης κεφαλαίων / απασχόλησης, λόγω της διαφοράς μεταξύ κεφαλαίου που διαθέτει μια επιχείρηση και κεφαλαίου που πραγματικά χρησιμοποιεί και εφόσον, έτσι κι αλλιώς, υπάρχει πολύ σημαντική στατιστική συσχέτιση μεταξύ έντασης ενέργειας και έντασης κεφαλαίου, η χρήση των δεικτών έντασης ενέργειας είναι πιθανό να δίνει μια καλύτερη ένδειξη της πραγματικής έντασης κεφαλαίου. Όπως προκύπτει από τον Πίν. Γ24, είναι σαφές ότι η ένταση αυτή, είτε τη μετρήσουμε με βάση την κατά κεφαλήν κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας είτε με βάση την κατά κεφαλήν κατανάλωση καυσίμων μηχανικού εξοπλισμού, είναι σημαντικά υψηλότερη στους κύριους σύγχρονους κλάδους των βασικών μετάλλων, ελαστικού - πλαστικών, πετρελαιοειδών, χημικών (που παράγουν το 1/5 περίπου της συνολικής μεταποιητικής αξίας) από ό,τι στους παραδοσιακούς κλάδους. Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικοί οι δείκτες των αποκλίσεων, που για όλους τους παραδοσιακούς κλάδους (εκτός από τα μη μεταλλικά ορυκτά)

παρουσιάζουν κάτω από το μέσο απόκλιση ως προς την ένταση κεφαλαίου¹⁹³.

Ως δείκτη της εντατικότητας εργασίας χρησιμοποιήσαμε τη σχέση της αναλογίας απασχόλησης προς την αναλογία του

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ24: Δείκτες έντασης ενέργειας στη μεταποίηση το 1975

Κλάδος	Κατά κεφαλήν καταν. ηλεκτρικού (δρχ.)	Δείκτης απόκλισης	Κατά κεφαλήν καταν. καυσίμων ¹ (δρχ.)	Δείκτης απόκλισης
Είδη διατροφής	6.604	69	10.692	79
Ποτά	4.946	52	8.987	66
Καπνός	2.780	34	1.321	10
Υφαντικά	9.649	101	4.666	34
Υπόδ.-ενδύματα	2.316	24	229	2
Εύλο-φελλός	5.088	53	2.583	19
Έπιπλα	3.251	34	327	2
Χαρτί	14.792	154	24.951	184
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	3.741	39	479	4
Δέρματα-γούνες	3.208	33	1.215	9
Ελαστικό-πλαστικά	11.648	122	3.670	27
Χημικά	28.092	293	18.441	136
Πετρελαιοειδή	29.063	303	181.910	1.341
Μη μεταλλ. ορυκτά	21.858	228	66.515	490
Βασικά μέταλλα	142.038	482	241.897	1.783
Μεταλλ. προϊόντα	5.285	55	3.205	24
Μηχανές-συσκευές	3.521	37	1.601	12
Ηλεκτρικές μηχ.	4.480	47	1.943	14
Μεταφορικά	2.715	28	1.816	13
Λοιπές βιομηχανίες	2.660	28	505	4
ΣΥΝΟΛΟ	9.586	100	13.564	100

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

1. Μηχανικού εξοπλισμού.

προϊόντος κάθε κλάδου. Η στήλη 3 του Πίν. Γ25 μας δείχνει τι ποσοστό της μεταποιητικής απασχόλησης αντιστοιχεί σε κάθε 1% της μεταποιητικής παραγωγής κάθε κλάδου. Όσο, δηλαδή, μεγαλύτερο ποσοστό της μεταποιητικής παραγωγής - σε σχέση με το ποσοστό μεταποιητικής απασχόλησης - έχει ένας κλάδος, τόσο μικρότερος είναι ο δείκτης εντατικότητας εργασίας, μια και αυτό σημαίνει ότι απασχολεί μικρότερο - σχετικά με το «βάρος» του

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ25: Δείκτες εντατικότητας εργασίας στη μεταποίηση το 1975

Κλάδος	(1) Διάρθρωση μεταποιητικής απασχόλησης	(2) Διάρθρωση μεταποιητικής παραγωγής	(3)=(1):(2) Δείκτης εντατικότητας εργασίας
Είδη διατροφής	16,52	19,28	0,86
Ποτά	2,19	3,13	0,70
Καπνός	1,37	2,69	0,51
Υφαντικά	12,26	12,57	0,98
Υποδ.-ενδύματα	11,58	5,74	2,02
Ξύλο-φελλός	5,13	2,62	1,96
Έπιπλα	4,57	1,78	2,57
Χαρτί	1,43	1,95	0,73
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	2,50	1,79	1,40
Δέρματα-γούνες	1,78	1,20	1,48
Ελαστικό-πλαστικά	2,73	2,87	0,95
Χημικά	3,54	7,03	0,50
Πετρελαιοειδή	0,66	7,95	0,08
Μη μεταλλ. ορυκτά	6,17	5,45	1,13
Βασικά μέταλλα	1,58	6,62	0,24
Μεταλλ. προϊόντα	8,45	6,24	1,35
Μηχανές-συσκευές	3,43	2,39	1,44
Ηλεκτρικές μηχανές	4,25	3,91	1,09
Μεταφορικά	7,91	4,03	1,96
Λοιπές βιομηχανίες	1,95	0,76	2,57
ΣΥΝΟΛΟ	100,00	100,00	

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

στο σύνολο της παραγωγής - ποσοστό της συνολικής απασχόλησης. Οι βασικές μεταλλουργικές βιομηχανίες, για παράδειγμα, παράγουν το 6,6% της συνολικής μεταποιητικής παραγωγής το 1975, αλλά απασχολούν μόνο το 1,6% της συνολικής απασχόλησης στη μεταποίηση και έχουν, κατά συνέπεια, πολύ χαμηλό δείκτη εντατικότητας εργασίας σε σχέση με την αξία παραγωγής τους (0,24).

Όπως φαίνεται από τη στήλη 3 του Πίν. Γ25, ανάλογο σχετικά χαμηλό βαθμό εντατικότητας εργασίας δείχνουν και οι κλάδοι των χημικών, πετρελαιοειδών, ελαστικού - πλαστικών και ηλεκτρικών μηχανών ενώ, αντίστροφα, παρουσιάζουν σχετικά υψηλό βαθμό εντατικότητας εργασίας οι παραδοσιακοί κλάδοι των ενδυμάτων - υποδημάτων, ξύλου - φελλού, επίπλων και δερμάτων. Έτσι, ο δείκτης εντατικότητας εργασίας είναι, κατά μέσο όρο, 1,36 για τους παραδοσιακούς κλάδους έναντι 0,95 στους σύγχρονους κλάδους, ενώ ο γενικός μέσος όρος είναι 1,22¹⁹⁴.

Οι σημαντικές αποκλίσεις κάτω από τη μέση ένταση εργασίας των βασικών σύγχρονων κλάδων έχουν, βέβαια, αντίστοιχες συνέπειες στην απορροφητικότητα εργασίας. Για να μετρήσουμε την απορροφητικότητα εργασίας κάθε κλάδου χρησιμοποιήσαμε το λόγο του δείκτη απασχόλησης προς το δείκτη παραγωγής για τις περιόδους 1958/59 - 1969 και 1969/70 - 1978. Όπως φαίνεται από τον Πίν. Γ26, στη δεκαετία του '60, όλοι σχεδόν οι παραδοσιακοί κλάδοι (εκτός από την καπνοβιομηχανία, που παρουσιάζει σημαντική απόλυτη μείωση της αναλογίας απασχόλησης, και τα υφαντικά που παρουσιάζουν ελάχιστη κάτω από το μέσο απόκλιση) δείχνουν σημαντικές πάνω από το μέσο αποκλίσεις ως προς το βαθμό απορροφητικότητας εργασίας. Αντίστροφα, όλοι οι σημαντικοί σύγχρονοι κλάδοι (ελαστικό - πλαστικά, χημικά, βασικά μέταλλα, μεταλλικά προϊόντα, που απασχολούν το 1969 πάνω από το 50% της συνολικής εργασίας των σύγχρονων κλάδων) παρουσιάζουν σημαντικές κάτω από το μέσο αποκλίσεις.

Στη δεκαετία του '70, όμως, παρατηρείται μια αντιστροφή των τάσεων αυτών. Όλοι σχεδόν οι παραδοσιακοί κλάδοι παρουσιάζουν τώρα κάτω από το μέσο απόκλιση (εκτός από τα έπιπλα και τα δέρματα), ενώ όλοι σχεδόν οι σύγχρονοι κλάδοι (εκτός από τα πετρελαιοειδή και τα μεταλλικά προϊόντα, που έχουν ελάχιστες κάτω από το μέσο αποκλίσεις) δείχνουν πάνω από το μέσο αποκλίσεις¹⁹⁵. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι δυσεξήγητο αν πάρουμε υπόψη την ερμηνεία που δώσαμε παραπάνω σχετικά με τις μεταβολές στην προστιθέμενη αξία. Η αποφυγή, δηλαδή, σημαντικών ξένων επενδύσεων στην περίοδο αυτή στους σύγχρονους κλάδους και η παρατηρούμενη παράλληλη διείδυση ντόπιου κεφαλαίου

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ26: Δείκτες απορροφητικότητας εργασίας στη μεταποίηση, 1958-1978

Κλάδος	Δείκτης παραγωγής (1)		Δείκτης απασχόλησης (2)		Δείκτης απόρρ. εργασίας (2):(1)		Δείκτης απόκλισης	
	1969	1978	1969	1978	1969	1978	1969	1978
	(1959=100)	(1970=100)	(1958=100)	(1969=100)	(1958=100)	(1969=100)		
Είδη διατροφής	154,1	155,5	113,3	115,7	0,74	0,74	140	100
Ποτά	201,3	196,0	153,5	116,2	0,76	0,59	143	80
Καπνός	134,7	147,9	49,0	74,3	0,36	0,50	68	68
Υφαντικά	200,5	208,1	103,2	142,6	0,51	0,69	96	93
Υποδ.-ενδύματα	141,6	230,3	92,4	140,2	0,65	0,61	123	82
Ξύλο-φελλός	172,1	182,2	128,9	109,0	0,75	0,60	141	81
Έπιπλα	72,9	129,9	123,2	118,1	1,69	0,91	319	123
Χαρτί	252,4	160,0	162,5	141,3	0,64	0,88	121	119
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	117,7	118,9	146,9	122,5	1,25	1,03	236	139
Δέρματα-γούνες	109,7	90,7	171,6	150,3	1,56	1,66	294	224
Ελαστικό-πλαστικά	632,2	202,2	207,7	179,8	0,33	0,89	62	120
Χημικά	406,6	207,1	135,8	160,0	0,33	0,77	62	104
Πετρελαιοειδή	275,2	227,0	483,3	160,9	1,76	0,71	332	%
Μη μεταλλ. ορυκτά	244,8	204,8	137,9	128,0	0,56	0,63	106	85
Βασικά μέταλλα	942,9	176,8	300,0	171,7	0,32	0,97	60	131
Μεταλλ. προϊόντα	270,3	174,8	130,0	125,5	0,48	0,72	91	97
Μηχανές-συσκευές	75,0	148,4	182,9	129,5	2,44	0,87	460	118
Ηλεκτρικές μηχανές	258,3	180,6	203,3	166,3	0,79	0,92	149	124
Μεταφορικά	217,8	139,4	153,9	179,7	0,71	1,29	134	174
Λοιπές βιομηχανίες	296,7	237,7	189,8	121,6	0,64	0,51	121	69
ΣΥΝΟΛΟ	229,2	181,7	121,2	133,9	0,53	0,74	100	100

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Απογραφών Βιομηχανίας 1969 και 1978 και του Μηνιαίου Στατιστικού Δελτίου της Τράπεζας της Ελλάδος.

σε δορυφορικές προς τις ξένες επιχειρήσεις δραστηριότητες οδήγησαν - σε κλαδικό επίπεδο - στην εντατικότερη χρήση του υπάρχοντος κεφαλαιουχικού εξοπλισμού στους κλάδους αυτούς, μέσω της αύξησης του συντελεστή εργασίας. Από την άλλη μεριά, η ίδρυση νέων σύγχρονων μονάδων σε μερικούς παραδοσιακούς κλάδους (στην ίδρυση των οποίων το ξένο κεφάλαιο έπαιξε, όπως είδαμε, σημαντικό ρόλο) οδήγησε σε κάποια μετατόπιση σε μεθόδους έντασης κεφαλαίου και σε μείωση της απορροφητικότητας εργασίας, αντίστοιχα.

Βαθμός συγκέντρωσης

Είδαμε στην αρχή του κεφαλαίου αυτού την ανισομέρεια που χαρακτηρίζει τη συγκέντρωση κεφαλαίου και εργασίας στη μεταποίηση. Αποτελεί, άλλωστε, κοινό χαρακτηριστικό των εξαρτημένων χωρών ο πολύ χαμηλός βαθμός συγκέντρωσης που χαρακτηρίζει τον παραδοσιακό τομέα τους, πράγμα που σημαίνει ότι ένα πολύ σημαντικό τμήμα της βιομηχανικής παραγωγής τους προέρχεται, στην πραγματικότητα, από μικρές βιοτεχνίες που έχουν ελάχιστη σχέση με τις αντίστοιχες μονάδες των μητροπολιτικών χωρών. Το γεγονός, δηλαδή, ότι μικρές μονάδες υπάρχουν και, αριθμητικά τουλάχιστον, επικρατούν ακόμα και σήμερα στα μητροπολιτικά κέντρα δεν αλλάζει βασικά τα πράγματα, δεδομένου ότι οι μικρές μονάδες των χωρών αυτών διαφέρουν ποιοτικά από τις αντίστοιχες μονάδες στην περιφέρεια. Ενώ, δηλαδή, στις μητροπόλεις η επικράτηση μικρών μονάδων είναι αποτέλεσμα κατακόρυφης βιομηχανικής αποκέντρωσης, με την έννοια ότι οι μεγάλες μονάδες βρίσκουν συμφερότερη την απόσπαση ορισμένων λειτουργιών και την ανάθεσή τους σε μικρές εξειδικευμένες μονάδες, σε περιφερειακές χώρες όπως η Ελλάδα, οι μικρές μονάδες χαρακτηρίζονται ακριβώς από πολύ χαμηλό βαθμό εξειδίκευσης.

Χαρακτηριστικό του βιοτεχνικού χαρακτήρα της μεταποίησης μας είναι ότι το 1975 (το τελευταίο έτος για το οποίο υπάρχει στατιστική έρευνα για το σύνολο της βιομηχανίας), όταν δηλαδή η «εκβιομηχάνιση» μας είχε ήδη συντελεστεί, το 43% των απασχολούμενων στη μεταποίηση εργαζόταν σε μονάδες που απασχολούν κάτω από 10 άτομα. Όπως δείχνουν οι Πίνακες Γ28 - Γ29, μεταξύ 1967 και 1975 το ποσοστό των απασχολούμενων σε μονάδες με πάνω από 10 άτομα μόλις αυξήθηκε από 47% σε 57% του συνόλου των εργαζομένων στη μεταποίηση (αύξηση 21% περίπου). Είναι, όμως, ενδεικτικό ότι την ίδια περίοδο η αναλογία των μονάδων που απασχολούν πάνω από 10 άτομα αυξήθηκε με

σχετικά ταχύτερο ρυθμό (25% περίπου), πράγμα που φυσικά σημαίνει αυξανόμενο βαθμό συγκέντρωσης στην ελληνική μεταποίηση.

Το συμπέρασμα αυτό για την αύξηση του βαθμού συγκέντρωσης στη μεταποίηση επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία του Πίν. Γ27, όσον αφορά τις επιχειρήσεις μορφής ΑΕ/ΕΠΕ, που το 1982 απασχολούν περίπου το 43% της συνολικής εργασίας στη μεταποίηση. Έτσι, οι μεγάλες επιχειρήσεις που απασχολούν κατά μέ-

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ27: Συγκέντρωση κεφαλαίου και εργασίας στις μεταποιητικές επιχειρήσεις μορφής ΑΕ και ΕΠΕ, 1972-1982

	1972	1982	Δείκτης 1982 (1972=100)	Δείκτης απόκλισης
Απασχολούμενοι κατά επιχ.	138	111	80,4	100
Κεφάλαια κατά επιχ. (εκ. δρχ.)	86,6	425,7	491,6	100
Κεφάλαια κατά απασχολούμενο (χιλ. δρχ.)	625,4	3837,3	613,6	100
Απασχολούμενοι κατά μεγάλη επιχ. (500 άτομα και πάνω)	1061	1178	111,0	138
Κεφάλαια κατά μεγάλη επιχ. (εκ. δρχ.)	768,5	5740,2	746,9	152
Κεφάλαια κατά απασχολούμενο σε μεγάλες επιχ. (χιλ. δρχ.)	724,1	4872,1	672,8	110
Απασχολούμενοι κατά μεσαία επιχ. (100-499 άτομα)	216	204	94,4	117
Κεφάλαια κατά μεσαία επιχ. (εκ. δρχ.)	122,6	657,9	536,6	109
Κεφάλαια κατά απασχολούμενο στις μεσαίες επιχ. (χιλ. δρχ.)	566,6	3.225,1	569,2	93
Απασχολούμενοι κατά μικρή επιχ. (10-99 άτομα)	41	36	87,8	109
Κεφάλαια κατά μικρή επιχ. (εκ. δρχ.)	21,6	106,6	493,5	100
Κεφάλαια κατά απασχολούμενο στις μικρές επιχ. (χιλ. δρχ.)	519,7	2.973,8	572,2	93

Πηγές: Επεξεργασία στοιχείων ICAP για τα έτη 1972 και 1982.

σο όρο πάνω από 500 άτομα αποτελούν το ίδιο έτος μόνο το 4% του συνολικού αριθμού επιχειρήσεων της μορφής ΑΕ/ΕΠΕ, αλλά απασχολούν το 41% της συνολικής εργασίας και απορροφούν το 52% των συνολικών κεφαλαίων των επιχειρήσεων της μορφής αυτής. Διαχρονικά, η συγκέντρωση στις μεγάλες επιχειρήσεις γίνεται ακόμα μεγαλύτερη μεταξύ 1972 και 1982. Όπως φαίνεται στον πίνακα, ενώ γενικά ο αριθμός των απασχολουμένων κατά επιχείρηση *μειώνεται* την περίοδο αυτή (κατά 20% περίπου), στις μεγάλες επιχειρήσεις αντίθετα *αυξάνεται* (κατά 11%). Ακόμα, η συγκέντρωση κεφαλαίου κατά επιχείρηση και κατά απασχολούμενο γίνεται σημαντικά μεγαλύτερη όσον αφορά τις μεγάλες επιχειρήσεις, με πολύ σημαντικές πάνω από το μέσο αποκλίσεις, όπως δείχνει η τελευταία στήλη του ίδιου πίνακα.

Οι μεσαίες επιχειρήσεις, που αποτελούν σχεδόν το 20% του συνόλου των επιχειρήσεων της μορφής αυτής, παρουσιάζουν μείωση του αριθμού των απασχολουμένων κατά επιχείρηση και κάτω από το μέσο απόκλιση όσον αφορά την αύξηση του κεφαλαίου κατά απασχολούμενο. Τέλος, οι μικρές επιχειρήσεις, που απασχολούν 10-99 άτομα, αποτελούν το 70% σχεδόν των επιχειρήσεων της μορφής ΑΕ/ΕΠΕ, αλλά απασχολούν το 1982 μόνο το 22% της συνολικής εργασίας και απορροφούν μόλις το 17% των συνολικών κεφαλαίων. Διαχρονικά, η διασπορά γίνεται ακόμα μεγαλύτερη αφού, όπως φαίνεται στον πίνακα, οι μικρές επιχειρήσεις παρουσιάζουν το μεγαλύτερο βαθμό μείωσης του αριθμού των απασχολουμένων ανά επιχείρηση και κάτω από το μέσο απόκλιση, όσον αφορά τη συγκέντρωση κεφαλαίου.

Ακόμα, οι 100 μεγαλύτερες ελληνικές βιομηχανίες μορφής ΑΕ/ΕΠΕ, που αποτελούσαν το 1973 ποσοστό 6% του συνόλου εταιριών της μορφής αυτής, απασχολούσαν το 40% του συνόλου των απασχολουμένων στις ΑΕ/ΕΠΕ. Οι ίδιες 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις συγκέντρωναν στα χέρια τους τον ίδιο χρόνο το 56% των απασχολούμενων κεφαλαίων σε όλες τις ΑΕ/ΕΠΕ και πραγματοποιούσαν το 56% των συνολικών καθαρών κερδών και το 54% των πωλήσεων. Ο βαθμός αυτός συγκέντρωσης είναι εξαιρετικά σημαντικός αν πάρουμε υπόψη ότι στην αγγλική μεταποίηση, που θεωρείται σήμερα μια από τις πιο συγκεντρωμένες των μητροπολιτικών χωρών, οι 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις ελέγχουν το 40-41% του καθαρού μεταποιητικού προϊόντος¹⁹⁶. Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, οι 100 μεγαλύτερες ελληνικές επιχειρήσεις ανήκαν στους σύγχρονους τομείς-κλειδιά της οικονομίας μας, ενώ από τις 100 αυτές επιχειρήσεις πάνω από το 1/3 ελεγχόταν από το ξένο ή κοσμοπολίτικο κεφάλαιο, που συγκεντρώνει σχεδόν το μισό των πάγιων κεφαλαίων

των επιχειρήσεων αυτών. Τέλος, 10 μόνο επιχειρήσεις απασχολούσαν το 1975 το 15% των συνολικών κεφαλαίων και εισέπρατταν το 16% των καθαρών κερδών, πραγματοποιώντας το 18% των πωλήσεων¹⁹⁷.

Διαχρονικά, η συγκέντρωση αυτή δείχνει σημάδια μεγαλύτερης αύξησης: το 1982 οι 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις της μορφής ΑΕ/ΕΠΕ, που αποτελούν το 3,8% του συνολικού αριθμού επιχειρήσεων της μορφής αυτής, απορροφούν το 57,4% των συνολικών κεφαλαίων και απασχολούν το 36,9% της συνολικής εργασίας¹⁹⁸. Το 1982, δηλαδή, ενώ οι 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις αποτελούν πολύ μικρότερο ποσοστό του συνόλου των επιχειρήσεων σε σχέση με το 1973 (μείωση του ποσοστού κατά 37% περίπου), διατηρούν σχεδόν το ίδιο ποσοστό συνολικής απασχόλησης (μείωση του ποσοστού εργασίας κατά 8%), ενώ αυξάνουν τη συμμετοχή τους στα συνολικά κεφάλαια (αύξηση 2,5%). Τέλος, την ίδια τάση αύξουσας συγκέντρωσης δείχνουν τα στοιχεία για τις 10 μεγαλύτερες επιχειρήσεις: το 1973 αποτελούν το 0,6% του συνόλου των επιχειρήσεων της μορφής αυτής, ενώ το 1982 αποτελούν μόνο το 0,4% του συνόλου, αλλά απασχολούν το 9,4% του συνόλου των εργαζομένων (έναντι 8% το 1973) και απορροφούν το 24% των συνολικών κεφαλαίων (έναντι 15% το 1973).

Για να μετρήσουμε το διακλαδικό βαθμό συγκέντρωσης, χρησιμοποιήσαμε τέσσερα κριτήρια: τον αριθμό απασχολούμενων ανά κατάσταση (μονάδα παραγωγής), την ακαθάριστη αξία παραγωγής ανά κατάσταση, το ποσοστό καταστημάτων με πάνω από 10 απασχολούμενους (μείζων βιομηχανία) και το ποσοστό απασχολούμενων σε καταστήματα με πάνω από 10 εργαζομένους. Ακόμα, για να εξετάσουμε τις διαχρονικές εξελίξεις συγκρίναμε τους δείκτες αυτούς για τα έτη 1968 και 1975/77. Με βάση τα τέσσερα αυτά κριτήρια μπορούμε να εξετάσουμε την υπόθεση ότι ένας σημαντικά υψηλότερος βαθμός συγκέντρωσης χαρακτηρίζει τους σύγχρονους σε σχέση με τους παραδοσιακούς κλάδους της μεταποίησης (βλ. Πίν. Γ28, Γ29).

Όσον αφορά τον αριθμό απασχολούμενων ανά κατάσταση, ο μέσος όρος στους παραδοσιακούς κλάδους το 1968 ήταν 35 άτομα, έναντι 75 στους σύγχρονους, ενώ το 1977 οι αντίστοιχοι αριθμοί ήταν 45 άτομα για τους παραδοσιακούς κλάδους και 84 για τους σύγχρονους¹⁹⁹. Όσον αφορά την ακαθάριστη αξία παραγωγής ανά κατάσταση, οι σύγχρονοι κλάδοι συγκεντρώνουν, κατά μέσο όρο, υπερτετραπλάσια αξία παραγωγής σε σχέση με τους παραδοσιακούς κλάδους, τόσο το 1968 όσο και το 1977²⁰⁰. Με βάση το κριτήριο της αναλογίας καταστημάτων που ανήκουν στη μείζονα βιομηχανία, πάλι παρατηρείται σημαντικά μεγαλύτερη

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ28: Δείκτες συγκέντρωσης στη μεταποίηση το 1968¹

Κλάδος	Απασχ. ανά κατά- σημα (χιλ. δρχ)	Δεί- κτης απόκλ.	Δεί- κτης απόκλ. ανά απόκλ. κατάστ.	Ποσοστό καταστ. με 10 ⁺ απασχολ.	Δείκτης απόκλ. σε καταστ. με 10 ⁺ άτομα	Ποσοστό απασχ. σε καταστ. με 10 ⁺ άτομα	Δείκτης απόκλ.
Είδη διατροφής	30	83	12.250	113	5,4	38,6	82
Ποτά	46	128	22.619	208	4,0	41,5	88
Καπνός	83	231	36.041	331	81,8	97,7	207
Υφαντικά	50	139	12.451	114	19,0	75,6	161
Υποδ.-ενδύματα	21	58	3.477	32	1,9	19,9	42
Εύλο-φελλός	19	53	3.806	35	•2,7	24,3	52
Έπιπλα	21	58	3.259	30	3,4	22,5	48
Χαρτί	59	164	18.968	174	34,0	82,0	174
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	31	86	6.036	55	12,6	26,9	57
Δέρματα-γούνες	17	47	3.823	35	13,4	44,7	95
Ελαστικό-πλαστικά	42	117	11.474	105	21,5	76,1	162
Χημικά	63	175	26.373	242	23,3	83,6	177
Πετρελαιοειδή	79	219	154.013	1.415	27,0	84,3	179
Μη μεταλλ. ορυκτά	28	78	6.893	63	13,0	53,2	113
Βασικά μέταλλα	247	686	193.841	1.781	74,0	99,3	211
Μεταλλ. προϊόντα	34	94	8.341	77	3,5	38,5	82
Μηχανές-συσκευές	25	69	3.915	36	14,6	54,8	116
Ηλεκτρικές μηχ.	54	150	17.972	165	9,6	59,7	127
Μεταφορικά	52	144	6.950	64	3,9	51,2	109
Λοιπές βιομηχανίες	21	58	3.102	29	3,2	24,2	51
ΣΥΝΟΛΟ	36	100	10.881	100	5,3	47,1	100

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

1. Περιλαμβάνονται μόνο τα καταστήματα που απασχολούν κατά μέσο όρο 10 άτομα και πάνω (μείζων βιομηχανία).

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ29: Δείκτες συγκέντρωσης στη μεταποίηση, 1975-77

Κλάδος	Απασχ. ανά κατά- στημα ²	Δεί- κτης από- κλισης	Ακαθ. αξ. παραγωγ. ανά κατάστ.	Δεί- κτης απόκλ.	Ποσ. καταστ. με 10 ⁺ απασχολ. (χιλ. δεχ)	Δείκτης απόκλ. σε καταστ. με 10 ⁺ άτομα	Ποσ. απασχ. καταστ. με 10 ⁺ άτομα	Δείκτης απόκλ.
Είδη διατροφής	40	89	58.269	115	6,0	91	45,3	79
Ποτά	52	116	76.829	152	6,7	101	69,8	122
Καπνός	106	236	155.447	307	69,9	1.059	97,9	171
Υφαντικά	64	142	61.553	121	19,8	300	81,9	143
Υποδ.-ενδύματα	34	76	17.001	34	4,4	67	47,8	83
Ξύλο-φελός	29	64	25.041	49	2,8	42	29,4	51
Έπιπλα	22	49	10.798	21	3,5	53	26,4	46
Χαρτί	61	136	65.552	129	33,2	503	86,8	151
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	34	76	25.550	50	11,7	177	61,1	106
Δέρματα-γούνες	19	42	15.820	31	8,2	124	37,5	65
Ελαστικό-πλαστικά	45	100	40.157	79	17,5	266	76,4	133
Χημικά	74	164	108.703	215	29,8	451	89,0	155
Πετρελαιοειδή	95	211	902.586	1.781	40,0	606	92,7	161
Μη μεταλλ. ορυκτά	38	84	39.842	79	11,7	177	61,1	106
Βασικά μέταλλα	250	555	732.635	1.446	90,7	1.374	99,7	175
Μεταλλ. προϊόντα	41	91	39.775	78	4,5	68	44,5	78
Μηχανές-συσκευές	27	60	19.393	38	11,1	168	54,3	95
Ηλεκτρικές μηχ.	58	129	51.171	101	8,8	133	71,2	124
Μεταφορικά	79	175	49.965	99	3,8	58	60,8	106
Λοιπές βιομηχ.	26	58	13.058	26	4,2	63	32,6	57
ΣΥΝΟΛΟ	45	100	50.673	100	6,6	100	57,4	100

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

1. Περιλαμβάνονται μόνο τα καταστήματα που απασχολούν κατά μέσο όρο 10 άτομα και πάνω (μείζων βιομηχανία).
2. Τα στοιχεία για τον αριθμό απασχολούμενων ανά κατάστημα καθώς και για την αξία παραγωγής ανά κατάστημα αναφέρονται στο 1977, ενώ τα στοιχεία για το ποσοστό καταστημάτων με 10⁺ απασχολούμενους καθώς και για το ποσοστό απασχολούμενων σε καταστήματα με 10⁺ άτομα αναφέρονται στο 1975.

συγκέντρωση στους σύγχρονους κλάδους, η οποία μάλιστα διαχρονικά είναι και αυξανόμενη: το ποσοστό καταστημάτων με πάνω από 10 απασχολούμενους ήταν, κατά μέσο όρο, 16% στους παραδοσιακούς κλάδους, έναντι 22% στους σύγχρονους το 1968, ενώ το 1975 τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 15% και 26%. Τέλος, με βάση το κριτήριο του ποσοστού απασχολούμενων στη μείζονα βιομηχανία ανά κλάδο παραγωγής, ο βαθμός συγκέντρωσης στους σύγχρονους κλάδους είναι επίσης σημαντικά υψηλότερος από τους παραδοσιακούς: το 1968, το ποσοστό αυτό ήταν, κατά μέσο όρο, 46% στους παραδοσιακούς κλάδους, έναντι 68% στους σύγχρονους, ενώ το 1975 τα ποσοστά αυτά ήταν 55% για τους παραδοσιακούς και 74% για τους σύγχρονους κλάδους.

Το γενικό συμπέρασμα, επομένως, είναι ότι οι σύγχρονοι κλάδοι παρουσιάζουν σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό συγκέντρωσης από τους παραδοσιακούς. Ακόμα, είναι χαρακτηριστική η, με βάση και τα τέσσερα κριτήρια, παρατηρούμενη ιδιαίτερα υψηλή συγκέντρωση στους κλάδους των βασικών μετάλλων και των πετροχημικών καθώς, επίσης και η σημαντική διαχρονική αύξηση της συγκέντρωσης στους παραδοσιακούς κλάδους των υφαντικών και των ενδυμάτων - υποδημάτων, που δεν είναι βέβαια άσχετη με την αυξανόμενη δραστηριότητα του ξένου κεφαλαίου στους κλάδους αυτούς τα τελευταία χρόνια.

Στο επίπεδο επιχειρήσεων παρατηρούνται επίσης σημαντικές αποκλίσεις, όπως άλλωστε θα περίμενε κανείς από όσα αναφέραμε, στη συγκεντρωτικότητα των παραδοσιακών σε σχέση με τους σύγχρονους κλάδους. Σύμφωνα με μια μελέτη²⁰¹, οι 10 μεγαλύτερες επιχειρήσεις συγκεντρώνουν το 1975 το 97-98% του συνολικού ενεργητικού στα βασικά μέταλλα και τα πετρελαιοειδή, το 84% στα μεταφορικά, το 55% στα χημικά και το 49-52% στους κλάδους ελαστικού - πλαστικών και προϊόντων από μέταλλο. Η συγκέντρωση αυτή, που συνεπάγεται αντίστοιχα υψηλή παραγωγικότητα και κέρδη²⁰², σημαίνει κατά το συγγραφέα ότι είναι προφανής η αυξημένη δυνατότητα για υπερκοστολογήσεις και υποκοστολογήσεις των ξένων επιχειρήσεων, που κατέχουν πολύ σημαντική αναλογία μέσα στις μεγάλες αυτές επιχειρήσεις (βλ. κεφ. Δ για τις συνέπειες στο ισοζύγιο πληρωμών)²⁰³.

Ακόμα, από τα στοιχεία που παρέχονται σε πολύ πρόσφατη μελέτη για τη βιομηχανία²⁰⁴, υπολογίσαμε το βαθμό συγκεντρωτικότητας του συνολικού ενεργητικού στις 8 μεγαλύτερες επιχειρήσεις των παραδοσιακών και των σύγχρονων κλάδων, αντίστοιχα, για τα έτη 1970 και 1980. Το 1970 ο μέσος όρος συγκεντρωτικότητας, με βάση το κριτήριο αυτό, ήταν 67,6% στους παραδοσιακούς κλάδους, έναντι 72,6% στους σύγχρονους²⁰⁵. Το 1980 το άνοιγμα

αυτό στο βαθμό συγκεντρωτικότητας μεταξύ των δύο κατηγοριών μεταποιητικών κλάδων μειώνεται: ο μέσος όρος του βαθμού συγκεντρωτικότητας είναι για τους παραδοσιακούς κλάδους 57,7% έναντι 59,8% για τους σύγχρονους²⁰⁶. Η μείωση αυτή του ανοίγματος είναι συνεπής με την υπόθεση που κάνουμε για τη μεγαλύτερη διασπορά που επιφέρει η διεξόδωση του ντόπιου κεφαλαίου στους σύγχρονους κλάδους και, αντίστροφα, τη μεγαλύτερη συγκέντρωση που επιφέρει στον παραδοσιακό τομέα η αυξανόμενη εξάρτηση του από το ξένο κεφάλαιο και την ξένη αγορά²⁰⁷.

Παραγωγικότητα εργασίας

Η συνέπεια του μεγαλύτερου βαθμού συγκέντρωσης που παρουσιάζουν οι σύγχρονοι κλάδοι σε σχέση με τους παραδοσιακούς και της μεγαλύτερης κλίμακας παραγωγής, καθώς και της υψηλότερης έντασης κεφαλαίου που χαρακτηρίζει τους πρώτους σε σχέση με τους δεύτερους, είναι οι σημαντικές διακλαδικές αποκλίσεις στην παραγωγικότητα. Ως δείκτη της παραγωγικότητας εργασίας χρησιμοποιήσαμε την προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο, την οποία συγκρίναμε για τα έτη 1968 και 1975.

Όπως γίνεται φανερό από τον Πίν. Γ30, η παραγωγικότητα εργασίας των σύγχρονων κλάδων είναι σημαντικά μεγαλύτερη από αυτή των παραδοσιακών, ενώ διαχρονικά το άνοιγμα μεταξύ των δύο κατηγοριών κλάδων παραγωγής δείχνει τάσεις διεύρυνσης. Έτσι, το 1968 η μέση προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο στους σύγχρονους κλάδους ήταν κάτι λιγότερο από διπλάσια αυτής των παραδοσιακών (132.500 δρχ. έναντι 67.900 δρχ), ενώ το 1975 ήταν κάτι περισσότερο από διπλάσια (351.900 δρχ. έναντι 174.600 δρχ). Οι κλάδοι των βασικών μετάλλων και των πετροχημικών παρουσιάζουν ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα παραγωγικότητας εργασίας σε σχέση με τους άλλους κλάδους.

Η σημαντική αυτή διακλαδική ανισομέρεια στην κατανομή της παραγωγικότητας είναι ενδεικτική της πολύ σημαντικότερης ανισομέρειας που υπάρχει στο επίπεδο των παραγωγικών μονάδων. Η ανισομέρεια αυτή, όπως τονίσαμε επανειλημμένα, δεν αποτελεί παρά χαρακτηριστικό σύμπτωμα του τύπου εξαρτημένης ανάπτυξης. Ενώ, δηλαδή, η παραγωγικότητα εργασίας των εξαρτημένων χωρών είναι, κατά μέσο όρο, πολύ χαμηλότερη από την αντίστοιχη παραγωγικότητα των μητροπόλεων, η παραγωγικότητα σε μερικούς κλάδους που έτυχε να αναπτυχθούν (είτε γιατί ενδιαφέρθηκε γι' αυτούς το ξένο κεφάλαιο²⁰⁸ ή / και γιατί απευθύνονται στην εξωτερική αγορά) πλησιάζει την αντίστοιχη παραγωγικότητα

τα στο κέντρο, χωρίς όμως το γεγονός αυτό να συνεπάγεται αντίστοιχη εξίσωση των μισθών και ημερομισθίων²⁰⁹, πράγμα που αποτελεί και τη βάση της άνισης ανταλλαγής (βλ. κεφ. Ε).

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ30: Δείκτες παραγωγικότητας εργασίας στη μεταποίηση, 1968-75

Κλάδος	Προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο (δρχ)		Δείκτες απόκλισης	
	1968	1975	1968	1975
Είδη διατροφής	60655	170 452	86	88
Ποτά	86.756	259 817	123	134
Καπνός	114.661	235 346	163	121
Υφαντικά	84.653	227 326	120	117
Υποδ.-ενδύματα	34.789	109 642	49	56
Εύλο-φελλός	38.720	108 543	55	56
Έπιπλα	52.710	105 308	75	54
Χαρτί	89.763	231 816	128	119
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	86.700	197 091	123	101
Δέρματα-γούνες	57.702	123 537	82	64
Ελαστικό-πλαστικά	120.609	258 893	172	133
Χημικά	148.480	436 168	211	225
Πετρελαιοειδή	225.098	770 594	320	397
Μη μεταλλ. ορυκτά	80.772	231 370	115	119
Βασικά μέταλλα	302.355	650 174	430	335
Μεταλλ. προϊόντα	55.953	156 912	80	81
Μηχανές-συσκευές	63.408	163 065	90	84
Ηλεκτρικές μηχανές	92.327	204 720	131	105
Μεταφορικά	51.940	174 472	74	90
Λοιπές βιομηχανίες	59.413	115 005	85	59
ΣΥΝΟΛΟ	70.293	194.206	100	100

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

γ. Συμπεράσματα

Οι δύο φάσεις της βιομηχανικής μας ανάπτυξης που εξετάσαμε στο κεφάλαιο αυτό (1965-73, 1974-80) δεν αποτελούν τις φάσεις ενός κύκλου παρόμοιου με τους βιομηχανικούς κύκλους που χαρακτηρίζουν τις μητροπολιτικές χώρες. Αντίθετα, κατά την άποψη που υποστηρίζεται στο βιβλίο αυτό, αποτελούν απλώς δύο όψεις του νομίσματος που λέγεται «εξαρτημένη ανάπτυξη». Οι ίδιοι, δηλαδή, παράγοντες (ξένο κεφάλαιο / ξένη αγορά) που ώθησαν στη «βιομηχανική άνοιξη» της πρώτης φάσης, λειτούργησαν στη δεύτερη φάση αντίστροφα, για να οδηγήσουν στη γενική ποσοτική και ποιοτική οπισθοδρόμηση της περιόδου αυτής. Η «κρίση», επομένως, που περνάει η οικονομία μας τα τελευταία 10 χρόνια δεν είναι συνάρτηση της γενικότερης οικονομικής κρίσης των κεντρικών χωρών παρά μόνο έμμεσα, στο βαθμό που η μεγέθυνση ή μίκρυνση των οικονομιών αυτών λειτουργεί ως καταλύτης για την αντίστοιχη «εκβιομηχάνιση» ή «απο-βιομηχάνιση» της χώρας μας. Με αυτή την έννοια, η ελληνική οικονομική κρίση είναι μόνιμη και δεν έχει σχεδόν τίποτα να κάνει με τις φάσεις του μητροπολιτικού κύκλου.

Δε νομίζουμε ότι με τεχνοκρατικά κριτήρια μπορεί να οριστεί μια στρατηγική ανάπτυξης όσον αφορά το ποιοι κλάδοι (παραδοσιακοί ή σύγχρονοι) και ποιες μονάδες (μεγάλες ή μικρομεσαίες) πρέπει να ενισχυθούν, με κατάλληλη κρατική πολιτική, ώστε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για αυτο-κεντρική ανάπτυξη στα πλαίσια ενός αυτο-προσανατολιζόμενου συστήματος. Η κατάστροφη παρόμοιων στρατηγικών ανάπτυξης σε μια σειρά περιφερειακές χώρες δεν οδήγησε σε τέτοια ανάπτυξη (ούτε καν έθεσε τις βάσεις για παρόμοια ανάπτυξη) σε οποιαδήποτε από αυτές. Αντίθετα, το μπλοκάρισμα της «ανάπτυξης» πολλών λατινοαμερικάνικων χωρών, που μέχρι πριν από λίγα χρόνια θεωρούνταν πρότυπα ανάπτυξης (Βραζιλία, Μεξικό, κ.λπ.) αλλά και η πείνα που οδηγεί σήμερα στον αφανισμό εκατομμυρίων στην Αφρική, την Ασία, τη Λατινική Αμερική, οφείλεται σε πολύ μεγάλο βαθμό ακριβώς στην αντίληψη που βλέπει το πρόβλημα της ανάπτυξης σαν θέμα εφαρμογής των «σωστών» τεχνοκρατικών κριτηρίων και της «κατάλληλης» στρατηγικής ανάπτυξης. Το πρόβλημα της ανάπτυξης δεν είναι τεχνοκρατικό. Είναι πολιτικό. Σαν τέτοιο, επιδέχεται λύσεις μόνο με βάση πολιτικά (υπό την ευρεία έννοια) κριτήρια. Κριτήρια, δηλαδή, που στηρίζονται σε αντίστοιχες πολιτικές επιλογές. Οι επιλογές, όμως, αυτές προκαθορίζονται σημαντικά από το θεσμικό πλαίσιο. Άλλες, για παράδειγμα, είναι οι επιλογές που παρουσιάζονται μέσα σε ένα θεσμικό πλαίσιο αυ-

το-κεντρικής ανάπτυξης, σε σχέση με τις αντίστοιχες επιλογές στο πλαίσιο εξαρτημένης ανάπτυξης. Ακόμα περισσότερο, οι παρουσιαζόμενες επιλογές θα ήταν ίσως τελείως διαφορετικές αν υποθέταμε μια ολόκληρη αυτοκαθορισμού, όπως την ορίσαμε στο κεφ. Α, σε σχέση με τις επιλογές μέσα σε μια ιεραρχική ολόκληρη.

Το δύσκολο, βέβαια, ερώτημα είναι αν είναι δυνατή η μετάβαση από το ένα θεσμικό πλαίσιο στο άλλο, η μετάβαση, για παράδειγμα, από το πλαίσιο της εξαρτημένης ανάπτυξης σε αυτό της αυτο-κεντρικής ανάπτυξης, μέσω μιας στρατηγικής ανάπτυξης που ενισχύει τους τομείς εκείνους που «δυνάμει» μπορούν να στηρίξουν μια τέτοια ανάπτυξη. Η απάντηση που δίνουμε στο ερώτημα αυτό, σε συνέπεια με την προβληματική του βιβλίου, είναι ότι το σπάσιμο των δεσμών της εξάρτησης προηγείται της κατάστροφης μιας στρατηγικής οικονομικής ανάπτυξης με βάση οποιαδήποτε τεχνοκρατικά κριτήρια. Η μεταβολή, δηλαδή, των παραμέτρων του συστήματος είναι βασική προϋπόθεση για μια πραγματική αλλαγή του τρόπου λειτουργίας του και όχι το αντίστροφο. Μια μεταβολή, επομένως, του θεσμικού πλαισίου που θα συνεπαγόταν την ενίσχυση του στοιχείου εθνική οικονομία (που προσδιορίζεται από τον ελληνικό χώρο) σε βάρος του στοιχείου εξάρτηση θα ήταν πολιτική πράξη και όχι αποτέλεσμα οικονομικών διαδικασιών μέσα στο υπάρχον πλαίσιο. Σαν τέτοια, θα αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της Πράξης και της Κοινωνικής Πάλης, όπως τις ορίσαμε στο κεφ. Α.

Με βάση, πάντως, το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο δύο είναι τα πιθανά «σενάρια» για τη συνέχιση της διαδικασίας εξαρτημένης ανάπτυξης, που αντιστοιχούν στα πρότυπα που αναπτύχθηκαν στην περίοδο 1965-80:

α) Η ανάκαμψη στις μητροπολιτικές χώρες συνδυάζεται με τη δημιουργία συνθηκών «πολιτικής σταθερότητας» στη χώρα μας (του τύπου που επικρατούσε σε ολόκληρη τη μέχρι το 1974 περίοδο) και οδηγεί στην προσέλκυση σημαντικών ξένων επενδύσεων, όχι μόνο στους σύγχρονους κλάδους των κεφαλαιουχικών ενδιάμεσων αγαθών, όπως στην περίοδο της «βιομηχανικής άνοιξης» του 1965-73, αλλά και σε μερικούς σύγχρονους κλάδους διαρκών καταναλωτικών αγαθών (αυτοκίνητα, ηλεκτρονικά είδη), που θα αποβλέπουν τόσο στην εξωτερική όσο και στην αυξανόμενη σημασίας εσωτερική αγορά.

β) Εναλλακτικά, η συνέχιση της παρούσας βαθιάς κρίσης των μητροπόλεων, με παροδικά μόνο «φωτεινά διαλείμματα» ανάκαμψης, συνδυάζεται με συνθήκες «πολιτικής αστάθειας» (από τη μεριά πάντα του κεφαλαίου) του τύπου που επικράτησε στη χώρα μας στην περίοδο μετά τη «μεταπολίτευση» του 1974. Οι συνθήκες

αυτές οδηγούν σε μια οικονομία υπηρεσιών, όπου, δηλαδή, κάθε συνέχιση της μεγέθυνσης της οικονομίας θα στηρίζεται, σε ακόμα σημαντικότερο βαθμό από το παρελθόν, στον τριτογενή τομέα. Από τη μεριά της μεταποίησης, οποιαδήποτε επέκταση της παραγωγής στηρίζεται βασικά στην αύξηση της παραγωγής ελαφρών καταναλωτικών αγαθών στους παραδοσιακούς κλάδους της οικονομίας καθώς και στην επέκταση των δορυφορικών δραστηριοτήτων μέσα στους σύγχρονους κλάδους (επισκευές, συναρμολογήσεις, κ.λπ.). Το Κράτος, στα πλαίσια της διαδικασίας αυτής, περιορίζεται στο ρόλο της διατήρησης του επιπέδου μεγέθυνσης σε ανεκτά (από κοινωνική και πολιτική άποψη) επίπεδα, μέσω του άμεσου ελέγχου που ασκεί στο υπό κρατικό έλεγχο τμήμα της μεταποίησης καθώς και του έμμεσου ελέγχου στην οικοδομική δραστηριότητα και τις υπηρεσίες. Ο βασικός περιοριστικός παράγοντας, που θα κρίνει τα χρονικά περιθώρια μιας τέτοιας διαδικασίας, είναι η κατάσταση του Ισοζυγίου Πληρωμών, η οποία, όπως αναπτύσσεται στο επόμενο κεφάλαιο, κάθε άλλο παρά αισιόδοξες προοπτικές ανοίγει.

Σημειώσεις

1. Ανεξάρτητα από την κριτική που έχει ασκηθεί για το κατά πόσο το κατά κεφαλήν ΑΕΠ αποτελεί χρήσιμο μέτρο της εθνικής ευημερίας ακόμα και για τις μητροπολιτικές χώρες (βλ. σχετική συζήτηση, για παράδειγμα, στο βιβλίο των H. Sherman, G. Evans *Macro-economics: Keynesian, Monetarist and Marxist Views*, Harper & Row, 1984, σελ. 40-1), για τις εξαρτημένες χώρες η χρησιμότητα του μέτρου αυτού είναι ακόμα πιο αμφισβητήσιμη. Βλ. για μια μαρξιστική κριτική, A. Lipietz, «Marx or Rostow?», *New Left Review*, αρ. 132, Μάρτιος - Απρίλιος 1982.

2. G.S. Fields, *Poverty, Inequality and Development*, Cambridge Univ. Press, 1980, σελ. 70-71.

3. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα στις μητροπολιτικές χώρες προϋπέθετε την αύξηση της αγροτικής παραγωγικότητας, που θα δημιουργούσε το πλεόνασμα προϊόντος και εργασίας που απαιτούσε η μεταβολή της οικονομικής δομής τους. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Bairoch, ο δείκτης της αγροτικής παραγωγικότητας στις ευρωπαϊκές χώρες, την παραμονή της βιομηχανικής τους επανάστασης (1810-40), ήταν περίπου 7, ενώ ο αντίστοιχος δείκτης των εξαρτημένων χωρών, όχι την παραμονή αλλά στο μέσο της «εκβιομηχάνισης» τους (1960/64 - 1968/72), ήταν για μεν τη Λατινική Αμερική 9,8 και τη Μέση Ανατολή 8,6 ενώ για την Ασία και την Αφρική 4,8 και 4,7, αντίστοιχα. Το επίπεδο, δηλαδή, της αγροτικής παραγωγικότητας σήμερα στην Ασία και την Αφρική, που περικλείουν βέβαια το μεγαλύτερο αριθμό εξαρτημένων χωρών, είναι κατά 45% μικρότερο από αυτό των μητροπόλεων όταν άρχιζαν την εκβιομηχάνιση τους. Ακόμα, η μητροπολιτική παραγωγικότητα ήταν υψηλότερη από τη σημερινή παραγωγικότητα της Ασίας και της Αφρικής όχι μόνο στην αρχή της εκβιομηχάνισης αλλά και 40-60 χρόνια πριν από αυτήν. Αυτό, φυσικά, σήμαινε αντίστοιχα υψηλότερα βιοτικά επίπεδα των μητροπολιτικών χωρών τότε, σε σύγκριση με τα σημερινά των περιφερειακών. Βλ. P. Bairoch, *The Economic Development of the Third World since 1900*, Methuen, 1975, σελ. 40-41.

4. Στο βιβλίο αυτό, όπως θα έχει ήδη αντιληφθεί ο αναγνώστης, ο όρος «περιφερειακές» χώρες χρησιμοποιείται ως εναλλακτικός του «εξαρτημένες» και, αντίστοιχα, ο όρος «μητροπολιτικές» ή «χώρες του κέντρου» ως εναλλακτικός του «κυρίαρχες». Γεωγραφικά, κατατάσσουμε στο κέντρο τις χώρες που οι διεθνείς οργανισμοί (Διεθνής Τράπεζα, κ.λπ.) ονομάζουν «βιομηχανικές οικονομίες του μηχανισμού της αγοράς». Περιλαμβάνουμε, δηλαδή, εδώ τις χώρες της ΕΟΚ (εκτός από την Ελλάδα και την Ιρλανδία, που, σύμφωνα με την ανάλυση μας, ανήκουν στην περιφέρεια / ημι-περιφέρεια), τις ΗΠΑ, τις σκανδιναβικές χώρες, την Ιαπωνία, την Αυστρία, την Ελβετία αλλά και την Αυστραλία, τη Ν. Ζηλανδία, τον Καναδά. Όσον αφορά τις τρεις τελευταίες χώρες, νομίζουμε ότι η κατάταξή τους στο κέντρο είναι δικαιολογημένη, εφόσον το κριτήριο μας είναι η οικονομική δύναμη και η εσωστρέφεια (όπως εκδηλώνονται μέσω του βαθμού ανισομέρειας στην ανάπτυξη) παρά το σημαντικό ρόλο που παίζει ο αγροτικός τομέας σ' αυτές.

5. Βλ. F. Frobel, J. Henrichs, O. Kreye, *The New International Division of Labour*, Cambridge Univ. Press, 1980, F. Blackaby, *De-industrialisation*, Heinemann, 1979, R. Ballance, S. Sinclair, *Collapse and Survival*, Allen & Unwin, 1983. Ενδεικτικά, σύμφωνα με την Αγγλική Γενική Απογραφή του 1981, η αναλογία του ενεργού πληθυσμού στη μεταποίηση έπεσε κατά 25% μεταξύ 1971 και 1981, ενώ η αναλογία του ενεργού πληθυσμού στις υπηρεσίες αυξήθηκε αντίστοιχα κατά 26% στην ίδια περίοδο. Βλ. *Population Trends 37*, Stationery Office, 1984.

6. Η μηχανοποίηση στην παροχή τραπεζικών υπηρεσιών καθώς και στην επεξεργασία των πληροφοριών, τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα των μητροπολιτικών χωρών, είναι ενδεικτικά παραδείγματα.

7. Βλ., για παράδειγμα, D. Bell, *The Coming of Post-industrial Society*, Heinemann, 1974 και κριτική στο βιβλίο του J. Gershuny, *After industrial Society*, Macmillan, 1978.

8. Βλ. *World Development Report*, World Bank, 1981.

9. P. Bairoch, *op. cit.*, σελ. 158-65.

10. Τα στοιχεία αυτά είναι ενδεικτικά του γεγονότος ότι τα χαρακτηριστικά των μη αναπτυγμένων ακόμα χωρών του κέντρου στην περίοδο της εκβιομηχάνισης τους ήταν πολύ διαφορετικά από τα αντίστοιχα των εξαρτημένων χωρών σήμερα, ακριβώς γιατί η ανάπτυξη των πρώτων δεν καθοριζόταν (conditioned) από τη σχέση κέντρου - περιφέρειας.

11. Το ποσοστό αυτό δεν περιλαμβάνει τις υπηρεσίες από την ιδιοκατοίκηση κατοικιών. Θεωρώ σκόπιμο να αφαιρείται, στους υπολογισμούς της παραγωγικότητας εργασίας, η αξία των υπηρεσιών ιδιοκατοίκησης τόσο από το τριτογενές προϊόν όσο και από το ΑΕΠ. Και αν ακόμα, δηλαδή, δεχτούμε τους λόγους για τους οποίους υποστηρίζεται ότι οι υπηρεσίες αυτές πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στο ΑΕΠ, νομίζω ότι ο συνυπολογισμός τους στο προϊόν κατά απασχολούμενο δίνει μια μη πραγματική εικόνα της παραγωγικότητας. Αν προστεθούν, πάντως, οι υπηρεσίες αυτές στο προϊόν του τριτογενούς, τότε η αναλογία του τριτογενούς στο εθνικό προϊόν ξεπερνάει το 50%.

12. Για τη μέτρηση της παραγωγικότητας των απασχολουμένων στον Πίν. Γ1 χρησιμοποιήσαμε τη μέθοδο του Kuznets, σύμφωνα με την οποία η παραγωγικότητα των απασχολουμένων σε κάθε τομέα μετριέται με το λόγο του προϊόντος του τομέα στο ΑΕΠ προς την απασχόληση του κάθε τομέα στη συνολική απασχόληση. Βλ. S. Kuznets, *Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread*, New Haven, 1966, σελ. 112.

13. OECD, *Economic Surveys: Greece*, 1982.

14. Ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων αυξήθηκε από 65.000 το 1956 σε 175.000 το 1980. Βλ. Κ. Κόλμερ, *Η ελληνική οικονομία σε κρίσιμη καμπή*, Κέντρο Πολιτικής Έρευνας και Πληροφοριών, 1981 (αναφέρεται στο βιβλίο του A. Williams, *Southern Europe Transformed, Political and Economic Change in Greece, Italy, Portugal and Spain*, Harper & Row, 1984, σελ. 44). Σύμφωνα, όμως, με άλλες εκτιμήσεις, αν πάρουμε υπόψη και τους έκτακτους δημ. υπαλλήλους (η διάκριση δεν έχει πια πρακτική σημασία μετά την πρόσφατη μονιμοποίηση των εκτάκτων), ο αριθμός των δημ. υπαλλήλων φθάνει το 1981 τους 240.529, που αντιστοιχεί στο 6,8% του ενεργού πληθυσμού (ή πάνω από το 1/3 των απασχολουμένων στη μεταποίηση). Βλ. *ΕΠΙΛΟΓΗ*, 3/82.

15. Βλ. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη (και συνεργάτες), *Η προβληματική ελληνική βιομηχανία και κάποιες λύσεις της...*, Παρατηρητής, 1983, σελ. 26-7.

16. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ποσοστό των μισθωτών στον οικονομικά

ενεργό πληθυσμό είναι περίπου διπλάσιο στις μητροπολιτικές χώρες σε σχέση με αυτό της Ελλάδας. Έτσι, το 1981 το ποσοστό αυτό υπολογίζεται ότι είναι περίπου 90% στην ΕΟΚ και 43% στην Ελλάδα (Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *ibid*, σελ. 26-27).

17. Βλ. *Εθνικοί Λογαριασμοί 1958-75*.

18. Αν, εναλλακτικά, υπολογίσουμε το αγροτικό εισόδημα ως λόγο του αγροτικού εισοδήματος κατά απασχολούμενο στον αγροτικό τομέα προς το εθνικό εισόδημα κατά απασχολούμενο στην οικονομία, το συμπέρασμα για τη συνεχή μείωση του αγροτικού εισοδήματος στη μεταπολεμική περίοδο επιβεβαιώνεται. Ο λόγος αυτός ήταν 0,51 και 0,49 το 1951 και 1961, αντίστοιχα, για να πέσει στο 0,43 και 0,46 το 1971 και το 1981. Ενώ, δηλαδή, στην αρχή της μεταπολεμικής περιόδου το αγροτικό εισόδημα κατά απασχολούμενο στον αγροτικό τομέα ήταν πάνω από το μισό του εισοδήματος κατά απασχολούμενο στην οικονομία, στο τέλος της περιόδου είχε πέσει στο 46%.

19. Ο λόγος του αγροτικού προϊόντος στο ΑΕΠ προς την αγροτική απασχόληση στο συνολικό ενεργό πληθυσμό ήταν 0,51 το 1951, 0,49 το 1961 και 0,46 το 1981. Ακόμα, όπως προκύπτει από τον Πίνακα Γ5, η παραγωγικότητα εργασίας στην ελληνική γεωργία (F./G.) είναι πολύ χαμηλότερη (περίπου η μισή) από την αντίστοιχη των μητροπολιτικών χωρών. Τέλος, ο λόγος αυτός είναι ο χαμηλότερος σε σύγκριση με όλους τους άλλους τομείς της οικονομίας μας (βλ. Πίνακα Γ6).

20. Βλ. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, Παπαζήσης, 1979, σελ. 426.

21. Βλ. Α. Pepelasis, «The Structure of Greek Agriculture and the Expected Impact upon Entering the Community», *La Grice et la Communité*, Univ. de Bruxelles, 1978 (αναφέρεται στο βιβλίο του Α. Williams *Southern Europe Transformed*, σελ. 42).

22. Βλ. *Εθνικοί Λογαριασμοί 1958-75*, σελ. 36.

23. Λ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, σελ. 426.

24. Σύμφωνα με μια σχετικά παλιά μελέτη του L.H. Shaw, *Post-war Growth in Greek Agricultural Production*, ΚΕΠΕ, 1969, σελ. 283. Ακόμα, η Ελλάδα έχει τη χαμηλότερη απόδοση δημητριακών κατά εκτάριο και τη χαμηλότερη παραγωγή γάλατος κατά αγελάδα στην Ευρώπη. Βλ. Π. Αβδελίδη, «Η σημασία της γεωργίας στην οικονομία και οι αδυναμίες της στον ελληνικό χώρο». *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 24 και 31/1/1974.

25. Το μέσο μέγεθος αγροτικής εκμετάλλευσης στην Ελλάδα είναι 4,39 εκτάρια, ενώ στην Ισπανία είναι 11,5 εκτάρια και στις μητροπολιτικές χώρες της ΕΟΚ είναι περίπου 5 φορές μεγαλύτερο από το ελληνικό. Ακόμα σημαντικότερο, όμως, είναι το γεγονός του τεμαχισμού του αγροτικού κλήρου, που εμποδίζει τη μηχανοποίηση της καλλιέργειας και που στην Ελλάδα παίρνει ιδιαίτερες διαστάσεις: στην Κρήτη, για παράδειγμα, κάθε κλήρος αποτελείται κατά μέσο όρο από 10,5 αγροτεμάχια και στη Θράκη από 7,6. Βλ. *Southern Europe*, σελ. 242-6 και Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, σελ. 426-28.

26. Σύμφωνα με μια μελέτη, στην Ελλάδα αναλογούσαν 561 στρέμματα σε ένα τρακτέρ το 1972/3 έναντι μέσου όρου 127 στρεμμάτων στις μητροπολιτικές χώρες. Βλ. Π. Αβδελίδη, *Η αγροτική οικονομία και οι προοπτικές ανάπτυξης της*, Gutenberg, 1975, σελ. 205. Ακόμα, κατά τον ίδιο, χαρακτηριστικό της ανισομέρειας στη γεωργία, μόνο 9% των αγροτικών εκμεταλλεύσεων κατέ-

χουν από ένα τρακτέρ, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία δεν κατέχει τρακτέρ (σελ. 208). Δεν είναι, επομένως, απορίας άξιον ότι σύμφωνα με εκτιμήσεις του συγγραφέα, στο 80% των εκμεταλλεύσεων αναλογεί καθαρό εισόδημα 18.620 δρχ. (εισόδημα σημαντικά κατώτερο από το αντίστοιχο ανειδίκευτου εργάτη), ενώ στο 20% αναλογεί καθαρό εισόδημα 74.500 δρχ. (σελ. 225). Τέλος, όσον αφορά τη χρήση λιπασμάτων, παρά την αύξηση της ντόπιας παραγωγής, παρατηρεί ο Αβδελίδης, η εγχώρια παραγωγή δεν επαρκεί για την κάλυψη των αναγκών μας, με συνέπεια την εισαγωγή ακριβότερων λιπασμάτων από το εξωτερικό. Η κατανάλωση, επομένως, λιπασμάτων σε έκταση ανάλογη των μητροπολιτικών χωρών γίνεται αδύνατη, με βάση τα χαμηλά αγροτικά εισοδήματα. Έτσι, ενώ στην Ελλάδα καταναλώνονται 8,8 κιλά λιπάσματα ανά στρέμμα, στις μητροπολιτικές χώρες καταναλώνονται αντίστοιχα 31 κιλά ανά στρέμμα (σελ. 212). Φυσικά, δε θα πρέπει να συναχθεί το συμπέρασμα ότι μας βρίσκει σύμφωνους η μαζική χρήση λιπασμάτων, παρά τις οικολογικές συνέπειες της. Το θέμα μας εδώ είναι η εξήγηση της χαμηλής παραγωγικότητας στη γεωργία μας και όχι το δεοντολογικό ερώτημα αν η υψηλή παραγωγικότητα καθεαυτή είναι επιθυμητή, ανεξάρτητα από τις συνέπειες της στην ποιότητα ζωής.

27. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα Γ2, η παραγωγικότητα εργασίας στη γεωργία αυξήθηκε σημαντικά στη μεταπολεμική περίοδο. Εν τούτοις, το γεγονός αυτό δεν αναιρεί τη θέση του κειμένου για την αιτία του χαμηλού αγροτικού εισοδήματος. Σύμφωνα με μια άποψη (βλ. Κ. Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, 1975, «Ο καπιταλισμός και η οικογενειακή γεωργία», *ΑΝΤΙ*, αρ. 116, Ιανουάριος 1979, σελ. 37-41), η αιτία της αύξησης της αγροτικής παραγωγικότητας, αλλά και της πτώσης του αγροτικού εισοδήματος, είναι η πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων σε σχέση με τις τιμές των βιομηχανικών (σελ. 214-15). Εν τούτοις, είναι αμφισβητήσιμη η στροφή των εσωτερικών όρων εμπορίου κατά των αγροτικών προϊόντων (βλ. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, σελ. 47-53). Ακόμα, η θέση αυτή δεν εξηγεί γιατί στις χώρες του κέντρου υψηλή παραγωγικότητα και υψηλά εισοδήματα συμβαδίζουν, ενώ το αντίστροφο συμβαίνει στην περιφέρεια (χαμηλή παραγωγικότητα και χαμηλά εισοδήματα), παρά το ότι ο μηχανισμός της διαμόρφωσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων υποτίθεται ότι λειτουργεί κατά τον ίδιο τρόπο και στις δύο περιπτώσεις. Τέλος, η βελτίωση της παραγωγικότητας στην ελληνική γεωργία δεν αναιρεί βέβαια το γεγονός ότι η παραγωγικότητα αυτή είναι ακόμα πολύ χαμηλή, τόσο σε σχέση με τους άλλους τομείς της οικονομίας όσο - πολύ περισσότερο - σε σχέση με τις μητροπολιτικές χώρες.

28. Βλ. *Southern Europe*, σελ. 238.

29. *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας 1975*, ΕΣΥΕ, 1980.

30. German Development Institute, *EEC and Acceding Countries of Southern Europe*, GDI 1978 (αναφέρεται στο *Southern Europe*), σελ. 42.

31. Στη δεκαετία του '70, *ibid*, σελ. 199-200.

32. Η παραγωγικότητα στη μείζονα βιομηχανία (μονάδες που απασχολούν πάνω από 10 άτομα) ήταν 269.330 δρχ. ανά απασχολούμενο, έναντι 93.657 δρχ. στις μονάδες που απασχολούσαν κάτω από 10 άτομα. *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας 1975*.

33. Οι κλάδοι στους οποίους η ένταξη είχε τις σημαντικότερες αρνητικές επιπτώσεις ήταν οι παραδοσιακοί κλάδοι έντασης εργασίας: είδη ένδυσης, υποδήματα, υφαντικά, έπιπλα, ποτά. Οι εισαγωγές από την ΕΟΚ αυξήθηκαν

μέχρι 200% σε μερικές περιπτώσεις, ενώ οι εξαγωγές είτε έπεσαν είτε έμειναν στάσιμες. *Southern Europe*, σελ. 57.

34. Βλ. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Η προβληματική ελληνική βιομηχανία*, Πίνακας VI, σελ. 265.

35. *Ibid*, σελ. 27.

36. Ο συντελεστής συσχέτισης (R^2) μεταξύ των δύο μεταβλητών (κατά κεφαλήν εισόδημα και παραγωγικότητα ανά τομέα) ήταν 0,999 για την Ελλάδα και 0,986 για την Αγγλία. Ακόμα, το τεστ Durbin-Watson στο επίπεδο 5% έδωσε τιμές 1,86 για την Ελλάδα, έναντι 2,00 για την Αγγλία, πράγμα που σημαίνει ότι δεν υπάρχει αυτο-συσχέτιση (auto-correlation).

37. Έτσι, στην Ελλάδα το ποσοστό της εργατικής δύναμης που απασχολούσε ο τριτογενής τομέας αυξήθηκε μεταξύ 1960 και 1979 από 24% σε 35%, ενώ το ποσοστό απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα αυξήθηκε στην ίδια περίοδο από 20 σε 28% (OECD, *Surveys on Greece*, *World Bank Report*, 1981). Ακόμα, το προϊόν του τριτογενούς τομέα ήταν σε όλη την περίοδο 1960-80 πάνω από το μισό του ΑΕΠ, ενώ το προϊόν του μεταποιητικού τομέα αυξήθηκε μόνο από 16% σε 19% του ΑΕΠ στην ίδια περίοδο. *Ibid*.

38. Βλ. Κ. Fox, «Uneven Regional Development in the USA», *Union of Radical Political Economics Review* (URPE), τόμος 10, αρ. 3, φθινόπωρο 1978.

39. Σ. Αμίν, *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*, Νέα Σύνορα, 1970, τόμος Α, σελ. 37.

40. Βλ. R. Hudson, J.R. Lewis, «Capital-Accumulation: the Industrialisation of Southern Europe?» στο *Southern Europe*, σελ. 201.

41. OECD, *Regional Problems and Policies in Greece*, 1981, *Economic Surveys, Greece*, 1981.

42. Βλ. S. Kuznets, «Economic Growth and Income Inequality», *American Economic Review*, τόμος 45, 1955, "Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations VIII: Distribution of Income by Size», *Economic Development and Cultural Change*, τόμος 11, 1963.

43. Βλ. G.S. Fields, *op. cit.*, σελ. 67.

44. *Ibid*, σελ. 70.

45. Βλ. I. Adelman, C.T. Morris, *Economic Growth and Social Equity in Developing Countries*, Stamford University Press, 1973, B. Chiswick, «Earnings Inequality and Economic Development», *Quarterly Journal of Economics*, Φεβρουάριος 1971, σελ. 21-39, M. Ahluwalia, «Dimensions of the Problem» στο βιβλίο του Hollis B. Chenery *Redistribution with Growth*, Oxford University Press, 1974. Βλ. ακόμα του ίδιου, «Income Distribution and Development: Some Stylised Facts», *American Economic Review*, Μάιος 1976, σελ. 128-35 και «Inequality, Poverty and Development», *Journal of Development Economics* 3, 1976, σελ. 307-42, M. Chenery, M. Syrquin, *Patterns of Development*, Oxford University Press, 1975.

46. Βλ. S. Kuznets, *op. cit.* Πίνακας 6, για τη μείωση της ανισο-κατανομής στην Αγγλία (1880-1957), Γερμανία (1913-59), Ολλανδία (1938-54), Δανία (1870-1955), Νορβηγία (1907-48), Σουηδία (1930-45) και ΗΠΑ (1913-48).

47. Υπάρχουν αρκετές πρόσφατες έρευνες που δείχνουν, αντίθετα, ότι στις περιφερειακές χώρες η ανισότητα στην κατανομή εισοδήματος αυξάνει όσο αυξάνει το επίπεδο ανάπτυξης (κατά κεφαλήν ΑΕΠ). Βλ., για παράδειγμα, την έρευνα του Weisskoff για το Πόρτο-Ρίκο, την Αργεντινή και το Μεξικό, που δείχνει ότι ο συντελεστής του GINI αυξήθηκε (μεγαλύτερη ανισότητα) και για τις τρεις χώρες μεταξύ 1953 και 1963. R. Weisskoff, «Income Distribu-

tion and Economic Growth in Puerto Rico, Argentina and Mexico», *Review of Income and Wealth*, Δεκέμβριος 1970, σελ. 303-32. Βλ. ακόμα την έρευνα του A. Bigsten που δείχνει ότι για μια σειρά λατινοαμερικάνικες χώρες η οικονομική ανάπτυξη βασικά ωφέλησε τις ανώτερες και μεσαίες τάξεις. A. Bigsten, *Income Distribution and Development*, Heinemann, 1983, σελ. 68-70. Άλλοι ερευνητές, όμως, υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει καμιά γενική συσχέτιση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και μεταβολών στην ανισοκατανομή εισοδήματος, βλ. Ahluwalla, *op. cit.*

48. Είναι χαρακτηριστικό σχετικά ότι δεν μπορεί να θεμελιωθεί στατιστική συσχέτιση μεταξύ ΑΕΠ και του συντελεστή του GINI, όσον αφορά τις χώρες του κέντρου. Βλ. W. Loehr, J. Powelson, *The Economics of Development and Distribution*, Harcourt, 1981, σελ. 133.

49. Είναι ενδεικτικό ότι ο βαθμός ανισοκατανομής εισοδήματος στην Κούβα μειώθηκε σημαντικά μετά την επανάσταση του 1959, που έθεσε τέρμα στη διαδικασία εξαρτημένης ανάπτυξης. Βλ. D. Seers, «Cuba» στο βιβλίο του Hollis B. Chenery. *Redistribution with Growth* και A. Macewan, *Revolution and Economic Development in Cuba*, Macmillan, 1981.

50. *World Development Report 1981*, Πίνακας 25.

51. Οι συντελεστές αυτοί υπολογίστηκαν με βάση τα στοιχεία που παρέχονται στον Πίνακα 4.2 του βιβλίου των W. Loehr, J.P. Powelson, *op. cit.*

52. Όπως σημειώνουν οι Loehr και Powelson, δεδομένου ότι οι φόροι και οι μεταβιβάσεις εισοδημάτων επηρεάζουν μεγαλύτερη αναλογία εισοδημάτων στο κέντρο (περίπου 30%) σε σχέση με την περιφέρεια (περίπου 10%), είναι πιθανό ότι ο πραγματικός συντελεστής του GINI στις κυρίαρχουσες χώρες είναι ακόμα μικρότερος, πράγμα που σημαίνει ότι το πραγματικό άνοιγμα κατανομής με τις εξαρτημένες χώρες μπορεί να είναι σημαντικά μεγαλύτερο από αυτό που συνεπάγονται οι συντελεστές που αναφέραμε στο κείμενο.

53. Βλ. D. Karageorgas, «The Distribution of Tax Burdens by Income Groups in Greece», *Economic Journal*, Ιούνιος 1973, καθώς και την πιο πρόσφατη εργασία του ίδιου «Η φορολογική εκμετάλλευση στην Ελλάδα», *Πολίτης*, αρ. 16, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1978. Βλ. και G.A. Pronopoulos, «The Distribution of Fiscal Burdens and Benefits by Income Groups in Greece», *Greek Economic Review*, τόμος 1 αρ. 1, Αύγουστος 1979.

54. Τα στοιχεία αυτά αναφέρονται στη δεκαετία του '70 (βλ. *World Development Report 1981*).

55. M. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, σελ. 156-92 και *Η προβληματική ελληνική βιομηχανία*, σελ. 107. (Οι συγκρινόμενοι συντελεστές του GINI αναφέρονται στην κατανομή του εισοδήματος μετά την επιβολή φόρων, απαλλαγών και εκπτώσεων).

56. Σύμφωνα με τη μελέτη αυτή, το ποσοστό του δηλωθέντος εισοδήματος αντιπροσωπεύει μόνο το 26,6% των προσόδων περιουσίας και επιχειρηματικής δράσης των ιδιωτών (ή, αν πάρουμε υπόψη τις απαλλαγές και εκπτώσεις, το ποσοστό είναι 37,8%). Δεδομένου ότι η φοροδιαφυγή ευνοεί κυρίως τα μεγάλα εισοδήματα (εφόσον τα μικρομεσαία εισοδήματα των μισθοσυντήρητων συλλαμβάνονται στην πηγή τους), ο πραγματικός βαθμός ανισοκατανομής πρέπει να είναι σημαντικά υψηλότερος. *Ibid*, σελ. 187-88.

57. Το μέγεθος της παρα-οικονομίας στην Ελλάδα (black economy) είναι ιδιαίτερα σημαντικό, λόγω του ότι μεγάλο τμήμα του τριτογενούς τομέα είναι παρασιτικό (ο δε τριτογενής τομέας είναι ο μεγαλύτερος της οικονομίας) και λόγω της συναφούς μεγάλης αναλογίας των αυτο-απασχολουμένων στο συνολικό ΑΕΠ.

λικό ενεργό πληθυσμό. Αν μάλιστα πάρουμε υπόψη ότι η αναλογία των αυτο-απασχολουμένων διπλασιάστηκε μέσα στην εικοσαετία 1960-80 (βλ. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Η προβληματική ελληνική βιομηχανία*, σελ. 26), θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η παρα-οικονομία στην Ελλάδα αυξήθηκε σημαντικά τα τελευταία χρόνια. Το γεγονός αυτό όχι μόνο θέτει υπό αμφισβήτηση τη σημασία στατιστικών αναλύσεων για την κατανομή εισοδήματος με βάση τα δηλωθέντα εισοδήματα, αλλά σημαίνει και αυξανόμενη ανισοκατανομή του πραγματικού (σε αντιδιαστολή με το δηλωθέν) εισοδήματος: το κατά κεφαλήν εισόδημα των αυτο-απασχολουμένων σε όλη την περίοδο αυτή ήταν σημαντικά υψηλότερο από αυτό των αγροτών ή των μισθωτών. *Ibid*, σελ. 33-40.

58. P. Bairoch, *op. cit*, σελ. 160.

59. B. Sutcliffe, *Industry and Underdevelopment*, Addison-Wesley, 1971, σελ. 30-31.

60. Bairoch, *op. cit*, σελ. 164. Ακόμα, η μεταποιητική απασχόληση των εξαρτημένων χωρών που το 1920 ήταν 8,5% του ενεργού πληθυσμού, το 1960 μόλις είχε φθάσει το 8,9%. Ως συνέπεια των τάσεων αυτών, συμπεραίνει ο Bairoch, η αναλογία του ενεργού πληθυσμού στη μεταποίηση των περιφερειακών χωρών είναι χαμηλότερη από την αντίστοιχη αναλογία των μητροπολιτικών χωρών το 1800 (*ibid*, σελ. 160-61).

61. W. Baer, M.E. Harve, «Employment and Industrialisation in Developing Countries* στο βιβλίο *Third World Employment* του R. Jolly (editor), Penguin, 1973, σελ. 269-87.

62. Δεδομένου ότι η Μ.Α.Τ. (μέση απόκλιση τετραγώνου) για τα αντίστοιχα δείγματα είναι μικρή και σχεδόν η ίδια, οι συγκρινόμενοι μέσοι όροι είναι σε μεγάλο βαθμό αντιπροσωπευτικοί, τουλάχιστον όσον αφορά τη μεταποίηση.

63. Βλ., για παράδειγμα, B. Warren, *Imperialism, Pioneer of Capitalism*, NLB, 1980.

64. Και αυτό παρά τη διαδικασία απο-βιομηχάνισης σ' αυτές, που έγινε ιδιαίτερα σημαντική στη δεκαετία του '70 και είχε συνέπεια τη μείωση της μεταποιητικής απασχόλησης στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού, όπως δείχνουν οι πίνακες.

65. Βλ., για παράδειγμα, την έρευνα του Clague, που δείχνει ότι η ελαστικότητα υποκατάστασης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας είναι πολύ χαμηλή (μέσος όρος κάτω από 0,5), είτε η αναφερομένη χώρα είναι μητροπολιτική (ΗΠΑ) είτε περιφερειακή (Περου). C.K. Clague, «Capital Labour Substitution in Manufacturing in Under-developed Countries», *Econometrica*, τομ. 37, αρ. 3, Ιούλιος 1969.

66. H.W. Singer, *International Development, Growth and Change*, McGraw-Hill, 1964.

67. *Ibid*.

68. Βλ. R.H. Mason, *The Transfer of Technology and the Factor Proportion Problem, The Philippines and Mexico*, UN Institute for Training and Research, Project No. 10.

69. Βλ. G. Reuber, *Private Foreign Investment in Development*, Oxford University Press, 1973, L.T. Wells, «Economic Man and Engineering Man: Choice of Technology in a Low Wage Country», *Public Policy*, τόμος 21, αρ. 3, 1973. Ακόμα άλλη έρευνα (W.A. Yeoman, *Selection of Production Processes for the Manufacturing Subsidiaries of U.S. Based Multinational Corporation*, DBA Thesis, Harvard Business School, 1968) διαπίστωσε ότι οι περισσότερες πολυεθνι-

κές μεταφέρουν την παραγωγική τους διαδικασία χωρίς καμιά μεταβολή. Ειδικότερα, κατά την ίδια μελέτη, αυτό συμβαίνει κυρίως στους βιομηχανικούς κλάδους με ολιγοπωλιακές δομές αγοράς ή όπου ποιοτικοί περιορισμοί περιορίζουν την επιλογή μηχανών (βλ. κεφ. Ε).

70. S.A. Morley, G.W. Smith, «The Choice of Technology: Multinational Firms in Brazil», *Economic Development and Cultural Change*, Ιανουάριος 1977. Όπως παρατηρούν οι συγγραφείς, δεν υπάρχει καμιά άλλη υπανάπτυκτη χώρα που εξάρτησε τόσο πολύ την ανάπτυξη του μεταποιητικού τομέα της από τις ξένες επενδύσεις όσο η Βραζιλία. Σύμφωνα με τα συνηθισμένα κριτήρια, η βραζιλιανή στρατηγική ανάπτυξης στέφθηκε από τεράστια επιτυχία, μια και το μεταποιητικό προϊόν της αύξανε με ετήσιο ρυθμό 8,3% από το 1949 μέχρι σήμερα. Πρέπει να σημειωθεί ακόμα ότι οι ξένες εταιρίες στη Βραζιλία είχαν και το χρόνο (οι περισσότερες εγκαταστάθηκαν εκεί πριν από το 1960) αλλά και το κίνητρο (το εργατικό κόστος είναι ελάχιστο σε σχέση με το βορειοαμερικανικό) για να προσαρμόσουν τις τεχνικές τους στις τοπικές συνθήκες.

71. Δε χρειάζεται, νομίζουμε, να σπαταλήσουμε χώρο και χρόνο για να αναφερθούμε διεξοδικά στο επιχείρημα μερικών ορθόδοξων οικονομολόγων (π.χ., W. Tyler, «Labor Absorption with Import Substituting Industrialisation», *Oxford Economic Papers*, Μάρτιος 1974) ότι το πρόβλημα της μη απορροφητικότητας εργατικού δυναμικού δημιουργείται από υψηλότερους μισθούς σε σχέση με το κοινωνικό κόστος ευκαιρίας τους, ότι, δηλαδή, διάφορες ατέλειες στο μηχανισμό της αγοράς εργασίας σπρώχνουν τους μισθούς πάνω από την τιμή προσφοράς εργασίας. Το επιχείρημα αυτό όχι μόνο είναι αναπόδεικτο αλλά και αστήρικτο, ιδιαίτερα όταν δεν εξηγείται γιατί τέτοιες ατέλειες στο μηχανισμό της αγοράς υπέρ της εργατικής τάξης συμβαίνουν μόνο στις υπανάπτυκτες χώρες.

72. G. Koutsoumaris, *The Morphology of Creek Industry*, ΚΕΠΕ, 1963.

73. Τα επίσημα στοιχεία, που βασίζονται στις δηλώσεις επαγγελματιών των μεταναστών, δεν είναι ιδιαίτερα αξιόπιστα (βλ. εισήγηση Ε. Καβουριάρη στο σεμινάριο του Παρισιού για την *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, Κάλβος, 1974, σελ. 35). Εν τούτοις, ακόμα και με βάση τα στοιχεία αυτά, στην περίοδο 1964-70, οπότε μετανάστευσαν πάνω από τους μισούς μετανάστες της περιόδου 1960-80 (περίπου 590 χιλιάδες σε σύνολο 1.120 χιλ.: βλ. A. Williams, *Southern Europe Transformed*, op. cit., σελ. 148), το 50% αυτών που είχαν επάγγελμα μεταναστών δήλωσαν αγροτικό επάγγελμα, έναντι 36% που δήλωσαν απασχόληση στο δευτερογενή τομέα (κυρίως ανειδίκευτοι εργάτες) και 14% στον τριτογενή, αντιστρέφοντας έτσι την πριν από το 1964 τάση, όπου, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία πάντα, οι εργάτες υπερτερούσαν των αγροτών. Βλ. *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1969*, Τράπεζα της Ελλάδος, 1970, σελ. 47.

74. Σύμφωνα με την απογραφή του 1961, 238.700 ήταν άνεργοι, στους οποίους πρέπει να προστεθούν 625.000 υποαπασχολούμενοι κατά το ίδιο έτος (από τους οποίους 475.000 ήταν αγρότες). Βλ. OECD, *Manpower Policy and Problems in Greece*, 1965, σελ. 28.

75. Οι εκτιμήσεις αυτές βασίζονται στην εφαρμογή της μεθόδου Okun - Klein - Summers - Taylor (βλ. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Ανάλυση της Ελληνικής Οικονομίας*, σελ. 90 και *Η προβληματική ελληνική βιομηχανία*, σελ. 108).

76. Οι αριθμοί αυτοί αναφέρονται στην καθαρή μετανάστευση, δηλαδή στον αριθμό των μεταναστών μείον τον αριθμό όσων παλιννόστησαν. Κατά την

ΕΣΥΕ, ο αριθμός αυτός για την περίοδο 1961-71 ήταν 543.000 (Μηνιαία Στατιστικά Δελτία, 1974).

77. Εκτός από τις τεράστιες συνέπειες της μετανάστευσης στο κοινωνικό, πολιτικό, πολιτιστικό και, φυσικά, οικονομικό επίπεδο (επιπτώσεις στο δυνητικό κοινωνικό προϊόν, ρυθμό και ποιότητα ανάπτυξης, ισοζύγιο πληρωμών, κ.λπ.), δε θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η «λύση» του προβλήματος της απασχόλησης με τη μετανάστευση οδήγησε στη δημιουργία ενός ακόμα δεσμού εξάρτησης της ελληνικής οικονομίας από τις μητροπόλεις, έτσι που οποιαδήποτε ύφεση ή κρίση σ' αυτές να έχει άμεσες συνέπειες στη χώρα μας (βλ. κεφ. Δ).

78. Το ποσοστό ανεργίας, αν οι μετανάστες είχαν παραμείνει στην Ελλάδα, θα ήταν 17,4% (Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *op. cit.*, σελ. 90 και 253).

79. Στοιχεία υπολογισθέντα από τον Πίνακα 10 της *World Development Report 1981*.

80. *Ibid*, Πίνακας 9.

81. Στο Μεξικό το ποσοστό αυξήθηκε από 1% το 1960 σε 10% το 1978, στην Πορτογαλία από 3% σε 14%, στο Χονγκ-Κονγκ από 4% σε 15%, στη Σγκαπούρη από 7% σε 25% και στην Ισπανία από 2% σε 25% (*ibid.*).

82. Τα στοιχεία αυτά υπολογίστηκαν βάσει δείγματος 32 χαμηλού εισοδήματος περιφερειακών χωρών, 55 μέσου εισοδήματος περιφερειακών χωρών και 15 μητροπολιτικών χωρών. *Ibid*, Πιν. 11.

83. Βλ. W. Loehr, J. Powelson, *op. cit.*, σελ. 301-2. Βλ. και κεφ. Ε.

84. Βλ. C. Payer, *The Debt Trap, the IMF and the Third World*, Monthly Review Press, 1974. Όπως σημειώσαμε στο κεφ. Α, η δουλοπαροικία αυτή γίνεται τελευταία όλο και πιο δυσβάστακτη, σε σημείο που να απειλεί και αυτή τη συνέχιση της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, εξαιτίας της στενότητας κεφαλαίου και των υψηλών επιτοκίων στο κέντρο. Βλ. A. Lipietz, «How Monetarism Has Choked Third World Industrialisation», *New Left Review*, αρ. 145, Μάιος - Ιούνιος 1984.

85. Τα στοιχεία αυτά υπολογίστηκαν από τον Πίνακα 8 της *World Development Report 1981*, βάσει δείγματος 78 περιφερειακών και 17 μητροπολιτικών χωρών.

86. Όπως παρατηρεί ο Lipietz, «σε όλη τη διάρκεια της Ιστορίας οι εξαρτημένες χώρες είχαν δοκιμάσει παρόμοιες (με αυτήν του πετρελαίου) εξάρσεις (στην περίπτωση της Βραζιλίας για παράδειγμα υπήρξε «μπούμ» του καφέ, της ζάχαρης, των διαμαντιών, κ.λπ.), χωρίς το γεγονός αυτό να τις μετατρέψει σε αναπτυσσόμενες χώρες». *Ibid*, σελ. 53.

87. Βλ. Α. Αγγελόπουλου, «Ο Τρίτος Κόσμος καταρρέει κάτω από το βάρος των συντριπτικών χρεών του», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14-11-1974.

88. Βλ. D. Llewellyn, «Avoiding an International Banking Crisis», *National Westminster Bank Quarterly Review*, Αύγουστος 1982.

89. Βλ. L. Harris, «The Balance of Payments and the International Economic System» στο βιβλίο των F. Green, P. Nore *Economics, an Antitext*, Macmillan, 1977.

90. Ανάλογα ισχύουν για το έλλειμμα στο αμερικανικό ισοζύγιο πληρωμών στη μεταπολεμική περίοδο. Εξαιτίας του ρόλου που, βάσει της συνθήκης του Bretton Woods, είχε το δολάριο, ως το βασικό νόμισμα στο οποίο κρατούνταν τα συναλλαγματικά διαθέσιμα (reserve currency), η χώρα αυτή είχε κάθε συμφέρον να επενδύει στο εξωτερικό, δημιουργώντας έλλειμμα στο ισοζύγιο κεφαλαίου, μια και το κόστος του βραχυπρόθεσμου δανεισμού ήταν πολύ μικρότερο από το μακροπρόθεσμο όφελος των επενδύσεων στο εξωτερικό (sei-

gnorage). Βλ. V. Argy, *The Post-war International Money Crisis*, Allen & Unwin, 1981, σελ. 100-1.

91. Η εκβιομηχάνιση δεν εξετάζεται εδώ δεοντολογικά, ως ιδεατός σκοπός της ανάπτυξης, ούτε βέβαια ταυτίζεται με την έννοια της ανάπτυξης. Η εκβιομηχάνιση μπορεί να αποτελεί μόνο μέσο για την επίτευξη των αλλαγών στην κοινωνικο-οικονομική δομή μιας χώρας που επιτρέπουν την ικανοποίηση των βασικών αναγκών του λαού της. Το αν, λοιπόν, η εκβιομηχάνιση, ή ένα άλλο μέσο, είναι το πιο πρόσφορο για την επίτευξη του σκοπού αυτού είναι θέμα που μόνο ο ίδιος ο λαός και κανένας άλλος «για λογαριασμό του» μπορεί να αποφασίσει. Βλ. για μια ενδιαφέρουσα συζήτηση του θέματος, A. Emmanuel, «Myths of Development versus Myths of Underdevelopment», *New Left Review*, Μάιος - Ιούνιος 1974.

92. Αναφερόμαστε στην εκβιομηχάνιση στα πλαίσια του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Δε θα εξετάσουμε, επομένως, αν και κατά πόσο η ανεξάρτητη και αυτόνομη εκβιομηχάνιση είναι πια δυνατή σήμερα για τις εξαρτημένες μετα-καπιταλιστικές χώρες, αν πάρουμε ιδιαίτερα υπόψη, εκτός από τους γενικότερους λόγους που αποκλείουν την αυτονομία των χωρών αυτών (βλ. κεφ. Α), και τους ειδικούς οικονομικούς λόγους της συνεχούς ανάπτυξης της τεχνολογίας προς ολοένα μεγαλύτερες κλίμακες παραγωγής και, προ παντός, της σημερινής δομής της παγκόσμιας οικονομίας. Βλ. για μια μαρξιστική συζήτηση του θέματος, M. Kidron, «Memories of Development», *New Society*, Μάρτιος 1971.

93. B.P. Owen, R.B. Sutcliffe, *Studies in the Theory of Imperialism*, Longman, 1972, σελ. 171-92.

94. *Ibid*, σελ. 174.

95. Η εισαγωγική περιεκτικότητα των εξαγωγών μας, για παράδειγμα, υπολογίστηκε ότι είναι κατά μέσο όρο γύρω στο 30%, ενώ σε μερικές βιομηχανίες έφθανε το 80% (Ξ. Ζολώτα, *Η συμβολή των εξαγωγών στην οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα, 1976, σελ. 17): Πιο συγκεκριμένα, στα κλωστοϋφαντουργικά, λόγω χάρη, οι ελληνικές εισαγωγές αποτελούνται κατά 82% από πρώτες ύλες, ενδιάμεσα και ημι-έτοιμα προϊόντα, ενώ οι εξαγωγές κατά 65% από τελικά προϊόντα και κατά 35% από πρώτες ύλες και ενδιάμεσα αγαθά. Είναι, δηλαδή, φανερό ότι οι πολυεθνικές που εγκαθίστανται στη δεκαετία του '70 (κυρίως γερμανικές) στον κλάδο αυτό εισάγουν σημαντικό τμήμα της αξίας του τελικού προϊόντος, χρησιμοποιούν την (σημαντικά φθηνότερη) ελληνική εργασία για την επεξεργασία των πρώτων υλών και επανεξάγουν όλο σχεδόν το τελικό προϊόν στη χώρα προέλευσης (βλ. F. Frobel, J. Heinrichs, O. Kreye, *op. cit.*, σελ. 84).

96. Οι συνδέσεις προς τα εμπρός δείχνουν το βαθμό στον οποίο το προϊόν μιας βιομηχανίας χρησιμοποιείται ως πρώτη ύλη από άλλες βιομηχανίες, ενώ οι συνδέσεις προς τα πίσω δείχνουν το βαθμό στον οποίο χρειάζεται να παραχθούν υλικά από άλλες βιομηχανίες για να μπορεί η δεδομένη βιομηχανία να επεκτείνει το προϊόν της (forward and backward linkages).

97. Στην περίοδο 1970-78 μόνο το 29,5% της παραγωγής αλουμινίου διατέθηκε κατά μέσο όρο στην εσωτερική αγορά. Τα τελευταία, όμως, χρόνια παρατηρείται μια αυξανόμενη συμμετοχή της εσωτερικής αγοράς στην απορρόφηση της παραγωγής αλουμινίου (βλ. T. Γιαννίτση, T. Μηλιώτη, «Η βιομηχανία αλουμινίου στην Ελλάδα», *Οικονομία και κοινωνία*, αρ. 17, Ιούνιος 1981, σελ. 31-45).

98. Με τη μορφή μερισμάτων, τόκων, δαπανών για ενδιάμεσα αγαθά, κ.λπ. *Ibid*.

99. Χαρακτηριστικά, η πτώση των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων στις αρχές της δεκαετίας του 1980 - αποτέλεσμα αντίστοιχων τάσεων στο διεθνές εμπόριο (εξαιτίας της νέας ανατίμησης του πετρελαίου το 1979) - οδήγησε σε γενική πτώση του μεταποιητικού προϊόντος. Έτσι, μεταξύ 1980 και 1982 παρατηρείται απόλυτη πτώση των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων κατά 10% περίπου, που συνοδεύεται από απόλυτη πτώση του προϊόντος της μεταποίησης (σε σταθερές τιμές) κατά 5% περίπου (Μην. Δελτ. Τράπεζας της Ελλάδος, Ιανουάριος 1984).

100. Η εσωτερική αγορά απορροφά το 75% περίπου των συνολικών πωλήσεων των πολυεθνικών. Βλ. Τ. Γιαννίτση, *Η ελληνική βιομηχανία, ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, 1983, σελ. 349. Κατά τον Βαίτσο, το ποσοστό αυτό είναι ακόμα υψηλότερο: 90% της παραγωγής των ξένων βιομηχανικών μονάδων το 1977 απευθύνεται στην εσωτερική αγορά. Βλ. C. Vaitsos, «Transnational Corporate Behaviour and the Enlargement» στο βιβλίο του ίδιου και του D. Seers *The Second Enlargement of The EEC*, Macmillan, 1982.

101. Η εξωστρέφεια καθιερώνεται επίσημα ως στόχος της κυβερνητικής πολιτικής στις αρχές της δεκαετίας του 1960 με τη νομοθέτηση μιας σειράς εξαγωγικών κινήτρων, επιδοτήσεων και απαλλαγών και, φυσικά, με τη συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ.

102. Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθνικών Λογ/σμών 1958-75 και 1970, 1974-81.

103. Τα στοιχεία αυτά υπολογίστηκαν βάσει του Μηνιαίου Στατιστικού Δελτίου της Τράπεζας της Ελλάδος (διάφορα χρόνια) και των εκδόσεων της σειράς *Η ελληνική οικονομία, της Τράπεζας της Ελλάδος* (βλ. και πίνακες Δ3, Δ4, κεφ. Δ).

104. Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθν. Λογ/σμών 1948-70 και του Μην. Στατ. Δελτ. Τρ. Ελλ. (διάφορα χρόνια).

105. Βλ. ειδικό αφιέρωμα της *ΝΑΥΤΕΜΠΟΡΙΚΗΣ* για την ελληνική βιομηχανία 28/3/1971 και πηγή στη σημ. 97.

106. Γ. Παπαντωνίου, «Εξωτερικό εμπόριο και βιομηχανική ανάπτυξη, η Ελλάδα και η ΕΟΚ», *Οικονομία και Κοινωνία*, αρ. 11, Απρίλιος 1980, σελ. 39-53.

107. Β. Παπανδρέου, *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και αναπτυσσόμενες χώρες, η περίπτωση της Ελλάδας*, Gutenberg, 1981, σελ. 271-2.

108. Τ. Γιαννίτση, «Οι πολυεθνικές επιχειρήσεις και η διαμόρφωση των εξαγωγικών σχέσεων της ελληνικής οικονομίας», *Οικονομία και Κοινωνία*, αρ. 11, Απρίλιος 1980, σελ. 21-31.

109. *Ibid*, σελ. 24 και S. Lall, «Transnationals and the Third World's Changing Perceptions», *National Westminster Bank Quarterly Review*, Μάιος 1984.

110. Τ. Γιαννίτση, *op. cit.*, Πίν. 3.

111. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 271. Οι ξένες επιχειρήσεις γενικά χαρακτηρίζονται από σημαντικά υψηλότερη ροπή προς εξαγωγές σε σχέση με τις ντόπιες, σύμφωνα με την ίδια μελέτη. Έτσι, ενώ οι ξένες επιχειρήσεις το 1973 εξάγουν κατά μέσο όρο το 26,7% των πωλήσεων τους, οι ντόπιες εξάγουν μόνο το 11,1% των πωλήσεων τους. Ακόμα, ενώ ο βιομηχανικός τομέας στο σύνολο του εξήγαγε το 16,6% των πωλήσεων, η συμμετοχή των ξένων επιχειρήσεων στις εξαγωγές ήταν 46,5%. *Ibid*, σελ. 269.

112. Βλ. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Η προβληματική ελληνική βιομηχανία*, σελ. 153.

113. Στο συμπέρασμα της ύπαρξης στενής σχέσης μεταξύ ρυθμού αύξησης

βιομηχανικών εξαγωγών και ροπής για βιομηχανικές επενδύσεις καταλήγει, με άλλη μέθοδο, η ίδια μελέτη για τη βιομηχανία μας (*ibid*, σελ. 153-55).

114. Συναφώς, η εκτόπιση των εγχώριων βιομηχανικών προϊόντων από τα εισαγόμενα στην ιδιωτική κατανάλωση γίνεται ολοένα σημαντικότερη: το ποσοστό εκτόπισης εγχώριων βιομηχανικών προϊόντων στην ιδιωτική κατανάλωση ήταν 1,4 το 1966 και -2,5, -16,7, -22,3 το 1973, 1978 και 1980, αντίστοιχα (*ibid*, σελ. 100).

115. Σύμφωνα με την ίδια μελέτη, η ροπή προς κατανάλωση των αυτο-απασχολούμενων είναι σημαντικά μικρότερη από των αγροτών - μισθωτών (*ibid*, σελ. 32-40). Ακόμα, η κοινωνική σύνθεση των αυτο-απασχολούμενων (κατά βάση μικροαστική / μεσοαστική) μπορεί να εξηγήσει την έντονη τάση μίμησης καταναλωτικών προτύπων του εξωτερικού που τους χαρακτηρίζει και η οποία βέβαια δεν αποτελεί παρά αντιγραφή των αντίστοιχων προτύπων των ανώτερων στρωμάτων της αστικής τάξης.

116. Όπως δείχνουν και οι δείκτες βιομηχανικής παραγωγής της ΕΣΥΕ, από το 1973 μέχρι το 1980 ο γενικός δείκτης μεταποίησης αυξήθηκε περίπου 1,3 φορά, από 147 το 1973 (1970 = 100) σε 194,8 το 1980. Στην ίδια περίοδο, όμως, οι δείκτες παραγωγής καταναλωτικών αγαθών αυξήθηκαν ως ακολούθως: ποτά 1,7 φορά, είδη ένδυσης - υπόδησης 1,65 φορά, υφαντικά 1,51 φορά, είδη διατροφής 1,39 φορά, καπνού 1,33 φορά, ξύλου και φελλού 1,32 (μέσος όρος αύξησης στους καταναλωτικούς κλάδους που σημείωσαν αύξηση στην παραγωγή: 1,48 φορά). Στους κλάδους ενδιάμεσων αγαθών οι δείκτες παραγωγής αυξήθηκαν ως εξής: χαρτί 1,56 φορά, ελαστικό-πλαστικά 1,23 φορά, χημικά 1,4 φορά, πετρελαιοειδή 1,17 φορά (μέσος όρος αύξησης στους ενδιάμεσους κλάδους: 1,34 φορά). Τέλος, στους κλάδους κεφαλαιουχικών αγαθών οι δείκτες παραγωγής αυξήθηκαν ως εξής: μη μεταλλικά ορυκτά 1,68 φορά, βασικά μέταλλα 1,17 φορά, μεταλλουργικά προϊόντα 1,24 φορά, ηλεκτρικές συσκευές 1,12 φορά και μεταφορικά 1,05 φορά (μέσος όρος αύξησης στους κεφαλαιουχικούς κλάδους 1,25 φορά).

117. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 267.

118. Η διερεύνηση του λόγου εξαγωγών / πωλήσεων στη μελέτη του Γιαννίτση (*op. cit.*) για μια ομάδα 50 πολυεθνικών δείχνει ότι ο λόγος αυτός πέφτει από 42,1% το 1974 σε 35,2% το 1977 (σελ. 333).

119. Συγχρόνως, αυξάνονται λίγο οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων των εταιριών με ξένη μειοψηφική συμμετοχή, από 8,5% στην πρώτη περίοδο σε 11% στη δεύτερη (βλ. Τ. Γιαννίτση, *op. cit.*, Πίν. 70).

120. Τα βασικά μέταλλα, κατά την ίδια μελέτη, παρουσιάζουν αυξανόμενη συμμετοχή στις συνολικές εξαγωγές στη μετά το 1969 περίοδο. Εν τούτοις, στην περίοδο 1973-77, σε σχέση με την περίοδο 1967 (όταν άρχισαν οι εξαγωγές αλουμινίου) - 1971, η συμμετοχή τους είναι φθίνουσα. Όσον αφορά τη διάρθρωση των εξαγωγών των πολυεθνικών, οι εξαγωγές πλαστικών αποτελούν το 3,7% του συνόλου των εξαγωγών των πολυεθνικών στην πρώτη περίοδο (1965-71), έναντι 0,8% στη δεύτερη (1973-77), οι εξαγωγές χημικών ήταν το 20,9% του συνόλου στην πρώτη, έναντι 11,3% στη δεύτερη, των βασικών μετάλλων 56,9% έναντι 42,6% και των ηλεκτρικών ειδών 8,7% έναντι 8%. Από την άλλη μεριά, οι εξαγωγές υφαντικών ήταν 4,5% του συνόλου στην πρώτη περίοδο έναντι 7,6% στη δεύτερη, των δερμάτων 0,8% και 2,2% αντίστοιχα και των μη μεταλλικών ορυκτών 1,6% και 2,4% (*ibid*, Πίν. 73).

121. Ο λόγος εξαγωγών προς συνολικές πωλήσεις ήταν κατά μέσο όρο 25,7% για τις ξένες επιχειρήσεις και 13,3% για τις ελληνικές το, 1977, ενώ σε 8

πολυεθνικές, στους κλάδους υφαντικών και ενδυμάτων, ο λόγος αυτός φθάνει το 80-100%. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 339.

122. Για τα υφαντικά ο λόγος εξαγωγών / πωλήσεων ήταν 60,4% στις ξένες επιχειρήσεις και 17% στις ντόπιες, για τα ενδύματα - υποδήματα 55% στις ξένες και 12,7% στις ντόπιες, για τα δέρματα 100% στις ξένες έναντι 12,5% στις ντόπιες και τέλος για τα βασικά μέταλλα 52,6 στις ξένες έναντι 17,4% στις ντόπιες (*ibid*, σελ. 341).

123. Οι εξαγωγές των πολυεθνικών προς τη Μ. Ανατολή και Β. Αφρική αποτελούσαν το 1977 το 12,2% των συνολικών εξαγωγών τους, ενώ αποτελούσαν το 24% των εξαγωγών ελληνικών επιχειρήσεων (*ibid*, σελ. 335).

124. Ενδεικτικά, οι συναλλαγματικές υποχρεώσεις της οικονομίας, ως ποσοστό του ΑΕΠ, υπερδιπλασιάστηκαν μέσα σε μια 15ετία: από 14,9% το 1965 σε 32,1% το 1981. Βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 25. Για την επέκταση του εξωτερικού δανεισμού, βλ. κεφ. Δ).

125. *Yearbook of Labour Statistics 1973*, International Labour office και Μην. Στατ. Δελτ. Τράπεζας της Ελλάδος.

126. *Yearbook of Labour Statistics 1977*, International Labour Office και Μην. Στατ. Δελτ. Τράπεζας της Ελλάδος.

127. Σύμφωνα μάλιστα με μια μελέτη, το χαμηλό κόστος εργασίας αποτελεί σημαντικό κριτήριο έλξης των ξένων κεφαλαίων για 80% τουλάχιστον των ξένων επιχειρήσεων στην Ελλάδα. Βλ. Π. Ρουμελιώτη, «Να σχεδιαστεί νέα πολιτική ξένων ιδιωτικών επενδύσεων στη χώρα μας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 23-1-1975.

128. Βλ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 20-6-1975.

129. Βλ. E.N. Baklanoff, *The Economic Transformation of Spain and Portugal*, Praeger, 1978, A. Murollo, «The Greek Economy: the Role of the Transnational and the EEC», *Mezzogiorno d' Europa* (1982), αρ. 12, σελ. 197-220.

130. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 91.

131. Βλ. *Southern Europe*, σελ. 186.

132. Βλ. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 173.

133. Βλ. Π. Ρουμελιώτη, *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και υπερκοστολογήσεις - υποκοστολογήσεις στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, 1978, σελ. 120.

134. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 273.

135. Υπολογίστηκε ότι 21,5% του ενεργητικού στον τριτογενή τομέα ελέγχεται από τις ξένες επιχειρήσεις, ενώ σε μερικούς κλάδους η συγκέντρωση είναι πολύ μεγαλύτερη: εμπορία πετρελαιοειδών 73,5%, μεταφορικές - ναυτιλιακές επιχειρήσεις 49,7% (βλ. Σ. Μπαμπανάση και Κ. Σούλα, *Η Ελλάδα στην περιφέρεια των αναπτυγμένων χωρών*, Θεμέλιο, 1976, σελ. 135-37).

136. Βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 93.

137. Στοιχεία υπολογισθέντα (σε σταθερές τιμές) βάσει των Εθνικών Λογισμών 1958-75 και 1970, 1974-81.

138. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ η τεράστια απόσταση που χωρίζει την Ελλάδα από τις μητροπολιτικές χώρες, όσον αφορά το επενδυτικό πρότυπο. Στους παραδοσιακούς κλάδους (τρόφιμα, ποτά, καπνός, υφαντικά, ενδύματα, υποδήματα, δέρματα, μη μεταλλικά ορυκτά, ξύλο - έπιπλα) συγκεντρώνεται το 1977 το 63,5% των συνολικών μεταποιητικών επενδύσεων στην Ελλάδα, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό, κατά μέσο όρο, για τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ολλανδία και την Ιταλία ήταν τον ίδιο χρόνο 28,9%. Αντίστροφα, στους κλάδους παραγωγής ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών (ελαστικό -

πλαστικά, χημικά, μέταλλα, μεταλλικά προϊόντα, μηχανές, ηλεκτρικές συσκευές, μεταφορικά) οι επενδύσεις στην Ελλάδα ήταν 33% του συνόλου, έναντι σχεδόν διπλάσιας αναλογίας (64%) στις μητροπολιτικές χώρες (στοιχεία υπολογισθέντα από τον Πίν. 11 του βιβλίου του Τ. Γιαννίτη). Δυναμικά, η απόσταση μεταξύ της Ελλάδας και των χωρών αυτών μεγαλώνει σημαντικά στη δεύτερη περίοδο της βιομηχανικής οπισθοδρόμησης στην Ελλάδα, πράγμα που αποτελεί άλλη μια ένδειξη του εξαρτημένου χαρακτήρα της βιομηχανικής μας ανάπτυξης: ενώ, δηλαδή, το επενδυτικό πρότυπο των μητροπολιτικών χωρών διατηρείται κατά βάση σταθερό, το ελληνικό πρότυπο αλλάζει ανάλογα με τις εξελίξεις στην ξένη αγορά και την ξένη επενδυτική δραστηριότητα.

139. Οι εξελίξεις αυτές δεν ήταν, βέβαια, αρκετές για να μεταβάλουν τη συγκέντρωση του ξένου κεφαλαίου στα κεφαλαιουχικά / ενδιάμεσα αγαθά που ήδη είχε συντελεστεί την προηγούμενη περίοδο. Έτσι, οι κλάδοι όπου το 1979 ακόμα συγκεντρώνεται το ξένο κεφάλαιο (με βάση τη συμμετοχή στα πάγια κεφάλαια της βιομηχανίας) είναι κατά σειρά οι εξής: πετρελαιοειδή 72,7%, ηλεκτρικές συσκευές 50,8%, βασικά μέταλλα 47,5%, χημικά 43,4%, μεταφορικά 42,5%, ξύλο και φελλός 37,1% και ποτά 36,9% (βλ. Τ. Γιαννίτη, *op. cit.*, σελ. 273).

140. Αν και οι παρατιθέμενοι δείκτες δεν μπορούν από μόνοι τους να θεμελιώσουν μια σχέση αιτιότητας (όπως, άλλωστε, καμιά στατιστική ανάλυση δεν μπορεί να κάνει κάτι τέτοιο) μεταξύ μεταβολών στη δυναμική της παραγωγής και μεταβολών στο ρόλο του ξένου κεφαλαίου, εν τούτοις αποτελούν μια ένδειξη που δεν είναι δυνατόν ούτε να αγνοηθεί ούτε να θεωρηθεί τυχαία.

141. Τα πάγια κεφάλαια κατά ελληνική επιχείρηση ήταν το 1979 53,7 εκ. δρχ., έναντι 113,8 εκ. δρχ. που ήταν τα πάγια κεφάλαια κατά ξένη επιχείρηση. Ακόμα, η μέση απασχόληση κατά ελληνική επιχείρηση ήταν το ίδιο έτος 59,1 άτομα, έναντι 114,9 ατόμων κατά ξένη επιχείρηση (βλ. Τ. Γιαννίτη, *op. cit.*, σελ. 228). Άλλη μελέτη βρήκε ακόμα σημαντικότερες διαφορές στο μέγεθος των επιχειρήσεων. Το μέσο μέγεθος, με βάση το σύνολο ενεργητικού, βρέθηκε ότι είναι υπετριπλάσιο στις ξένες επιχειρήσεις σε σχέση με τις ντόπιες το 1977, ενώ με βάση την απασχόληση είναι υπερδιπλάσιο. Ακόμα, οι πολύ σημαντικές αυτές διαφορές στο μέγεθος οφείλονται, κυρίως, στο μεγάλο μέγεθος λίγων ξένων μονάδων (βλ. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 193-95).

142. Το συμπέρασμα για τη μεγαλύτερη παραγωγικότητα των ξένων επιχειρήσεων επιβεβαιώνεται και από σχετική εμπειρική μελέτη που βρήκε μεγάλη στατιστική συσχέτιση μεταξύ του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας (με βάση την προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο) και της παρουσίας ξένων επενδύσεων. Η υψηλή αυτή παραγωγικότητα των ξένων επιχειρήσεων σημαίνει, βέβαια, αντίστοιχα υψηλά κέρδη, για τα οποία όμως τα στατιστικά στοιχεία είναι τελείως αναξιόπιστα (βλ. Γ. Ιωαννίδη, *Εισαγωγή ξένης τεχνολογίας και διακλαδικές συνδέσεις στην ελληνική οικονομία, 1976 - αναφέρεται στο βιβλίο του Π. Ρουμελιώτη, op. cit., σελ. 150*).

143. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ ότι, σύμφωνα με σχετική εμπειρική ανάλυση των διαφορών στο μέγεθος, το 80% σχεδόν των διαφορών αυτών οφείλεται στην εθνικότητα των επιχειρήσεων καθεαυτή και μόνο το 20% οφείλεται στη βιομηχανική σύνθεση των ξένων επιχειρήσεων. Δηλαδή, ακόμα και αν οι ξένες επιχειρήσεις κατανέμονταν κατά τον ίδιο τρόπο με τις ντόπιες μεταξύ των διαφόρων κλάδων της μεταποίησης, πάλι το μέσο μέγεθος μιας ξένης επιχείρησης θα ήταν υπερδιπλάσιο του μέσου μεγέθους μιας ελληνικής

(βλ. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 200). Θα μπορούσαμε, επομένως, να εξηγήσουμε τα στοιχεία αυτά με βάση την παραπάνω υπόθεση, ότι δηλαδή ακόμα και όταν ντόπιες και ξένες επιχειρήσεις ανήκουν στατιστικά στον ίδιο κλάδο, στην πραγματικότητα ανήκουν σε διαφορετικούς τύπους παραγωγής, που έχουν διαφορετικό μέγεθος, μεθόδους παραγωγής, παραγωγικότητα.

144. *Ibid*, σελ. 238.

145. Κάτι ανάλογο υποστηρίζει σχετική μελέτη ορθόδοξου οικονομολόγου (από άλλη, βέβαια, σκοπιά): «οι πολυεθνικές είναι πολύ επιλεκτικές όσον αφορά τις επενδύσεις τους· από την ίδια τους τη φύση η συμβολή τους περιορίζεται σε κλάδους που προσφέρουν πλεονεκτήματα στην υψηλή τεχνολογία, στο μεγάλο μέγεθος και στο προχωρημένο μάρκετινγκ του προϊόντος (βλ. S. Lall, *op. cit.* Σχετικά με τη χώρα μας, εμπειρική ανάλυση με τη μέθοδο της πολλαπλής παλινδρόμησης έδειξε ότι οι ξένες επιχειρήσεις, «λόγω των πλεονεκτημάτων που κατέχουν, έχουν μεγαλύτερη δυνατότητα, συγκριτικά με τις ντόπιες, να αναλαμβάνουν παραγωγική δραστηριότητα στους τομείς εκείνους των οποίων τα προϊόντα είναι πιο περίτεχνα και διαφοροποιημένα, που απαιτούν μεγαλύτερη εξειδίκευση, μεγαλύτερη κλίμακα παραγωγής, η δομή της αγοράς είναι ολιγοπωλιακή και η αγορά επεκτείνεται ταχύτερα και είναι περισσότερο αποδοτική» (βλ. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 189).

146. Αυτό τουλάχιστον δείχνει σειρά αναλύσεων για άλλες χώρες (βλ. κεφ. Ε). Σχετικά με την ελληνική περίπτωση, το γεγονός ότι οι τύποι παραγωγής που συγκεντρώνουν το ντόπιο κεφάλαιο είναι έντασης εργασίας είναι αναμφισβήτητο. Το 1973, για παράδειγμα, οι ξένες πωλήσεις στο σύνολο ήταν 31,5%, ενώ η απασχόληση στις ξένες επιχειρήσεις, ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, ήταν 24,2% (*ibid*, Πίν. VIII2). Ο λόγος, δηλαδή, αναλογίας προϊόντος προς αναλογία απασχόλησης στις ξένες επιχειρήσεις ήταν 1,30, έναντι 0,90 στις ελληνικές, πράγμα που σημαίνει πολύ σημαντικότερη ένταση κεφαλαίου (και επομένως μικρότερη απορροφητικότητα εργασίας) στις ξένες επιχειρήσεις σε σχέση με τις ντόπιες. Μολονότι οι διαφορές αυτές οφείλονται στο ότι οι ελληνικές επιχειρήσεις συγκεντρώνονται σε διαφορετικούς τύπους παραγωγής από τις ξένες, θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως ένδειξη ως προς την υπόθεση ότι, όταν δεν υπάρχει ξένος ανταγωνισμός, το ντόπιο κεφάλαιο δεν έχει λόγο να χρησιμοποιεί μεθόδους παραγωγής που αυξάνουν το κόστος παραγωγής και δεν κάνουν εντατική χρήση του σχετικά φθηνότερου συντελεστή παραγωγής.

147. Για παράδειγμα, το 1971, όταν ακόμα η βιομηχανική μας άνοιξη δεν είχε τελειώσει, το ποσοστό του ΑΕΠ που διατίθεται για την έρευνα στην Ελλάδα είναι 0,2%, έναντι κάτι μεταξύ 2% και 3% στις μητροπολιτικές χώρες (βλ. OECD, *Statistical Tables 1971: Science, Technology, Industry*). Σε σχέση με τις χώρες της ΕΟΚ, η ακαθάριστη εθνική δαπάνη για έρευνα και ανάπτυξη αποτελούσε το 1976 το 0,16% του ΑΕΠ στην Ελλάδα, έναντι 1,44% στις 9 χώρες της Κοινότητας (βλ. Μ. Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, Πίν. 139). Αν πάρουμε υπόψη ότι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ στις μητροπολιτικές χώρες είναι 3-4 φορές μεγαλύτερο από το ελληνικό, τότε μπορούμε να αντιληφθούμε την απόσταση που μας χωρίζει από αυτές, σε σχέση με τα κονδύλια που διατίθενται για έρευνα. Τέλος, είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας στη χώρα μας είναι κατά 97% ξένα.

148. Κατά τον Frank, το «τεχνολογικό άνοιγμα» μεταξύ κέντρου και περιφέρειας ήταν σχεδόν ασήμαντο το 18ο αιώνα, πριν αρχίσει η βιομηχανική επανάσταση στην Αγγλία. Από μερικές μάλιστα απόψεις, η Ινδία και η Κίνα

ήταν σε ανώτερο τεχνολογικό στάδιο από την Ευρώπη. Είναι ακόμα ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ ότι οι ευρωπαϊκές χώρες που ακολούθησαν την Αγγλία στη βιομηχανική επανάσταση χρησιμοποίησαν αγγλικά μοντέλα αλλά αυτόχρονη τεχνολογία στο σχεδιασμό και την κατασκευή του μηχανολογικού εξοπλισμού τους (βλ. A.G. Frank, *Dependent Accumulation and Underdevelopment*, Macmillan, 1978, σελ. 130-33).

149. Βλ. R. Owen, B. Sutcliffe, *op. cit.*, σελ. 171-92.

150. Βλ. Π. Ρουμελιώτης, *op. cit.*, σελ. 147.

151. *Ibid*, σελ. 209.

152. Βλ; G.C. Archibald, *Investment and Technical Change in Greek Manufacturing*, ΚΕΠΕ, 1964, σελ. 28.

153. Ακόμα και σε όγκο οι εισαγωγές μηχανημάτων αυξάνονται σημαντικά. Έτσι, ο δείκτης όγκου εισαγωγών μηχανημάτων / μεταφορικών, με βάση πάλι το 1970, είχε γίνει 163,1 το 1983 (Μην. Στατ. Δελτ. Τράπεζας της Ελλάδος, Μάρτιος 1984).

154. Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των πινάκων 6 και 17 του *World Development Report 1981*. Οι χώρες του δείγματος είναι: Φινλανδία, Σουηδία, Αυστρία, Ιαπωνία, Καναδάς, Γαλλία, Αγγλία, Ολλανδία, Δυτ. Γερμανία, Ιταλία και ΗΠΑ.

155. Για τις 11 μητροπολιτικές χώρες του δείγματος υπολογίσαμε ότι, κατά μέσο όρο, η προστιθέμενη αξία, ως ποσοστό της ακαθάριστης αξίας παραγωγής, έπεσε από 43% το 1970 σε 40,3% το 1977/78. Για την Ελλάδα, όπως φαίνεται στον Πίν. Γ20, το ποσοστό αυτό έπεσε από 38,6% το 1970 σε 33,3% το 1977. Δηλαδή η ελληνική μείωση της προστιθέμενης αξίας είναι υπερδιπλάσια της αντίστοιχης μητροπολιτικής.

156. Στη δεκαετία του '70, τα 2/3 των βιομηχανικών μονάδων που μπαίνουν στην παραγωγή ανήκουν στους κλάδους ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών προϊόντων. Ο καθαρός αριθμός των βιομηχανικών μονάδων στους κλάδους αυτούς αυξήθηκε κατά 18,5% ενώ, αντίθετα, μειώθηκε ο καθαρός αριθμός μονάδων στους παραδοσιακούς κλάδους κατά 8%. Έχουμε, δηλαδή, μια διαδικασία επέκτασης στους σύγχρονους κλάδους και μια διαδικασία συγκεντροποίησης στους παραδοσιακούς (βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 209). Ακόμα, ενδεικτικό της συντελούμενης διασποράς στους σύγχρονους κλάδους είναι ότι στην περίοδο 1968-79 ιδρύονται συνολικά 329 νέες επιχειρήσεις με μέγεθος απασχόλησης μέχρι 10 άτομα. Από αυτές, το 45% στρέφεται στους σύγχρονους κλάδους (3% μόνο των επιχειρήσεων αυτών είναι ξένες), 33% στους παραδοσιακούς κλάδους και 22% στις εκδόσεις, χαρτοβιομηχανία και λοιπές βιομηχανίες (*ibid*, σελ. 87).

157. Όπως τονίζεται στην ίδια μελέτη, «η ενίσχυση του βάρους του ελληνικού κεφαλαίου σε ορισμένους κλάδους της βαριάς βιομηχανίας (πλαστικά, χημικά, μεταλλουργία, προϊόντα μετάλλου, ηλεκτρικά είδη, μεταφορικά μέσα) γίνεται σε επίπεδο inter-branch και όχι intra-branch, δηλαδή με την παράλληλη λειτουργία στην ίδια αγορά ελληνικών και ξένων παραγωγικών μονάδων» (*ibid*, σελ. 115).

158. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα των κλάδων ηλεκτρικών ειδών και μεταφορικών, όπου ιδρύονται 7.205 νέες μονάδες στη δεκαετία του '70 (26,2% του συνόλου νέων μονάδων). Οι μονάδες αυτές, όπως παρατηρεί η μελέτη, αφορούν υπηρεσίες επισκευής προϊόντων που εισάγονται από το εξωτερικό και δεν έχουν σχέση με τεχνολογικά σύγχρονες βιομηχανίες. Ακριβώς ο χαμηλός βαθμός τεχνολογικής εξειδίκευσης και η περιορισμένη ένταση κεφα-

λαίου επιτρέπουν τη σημαντική είσοδο νέων μονάδων. Ακόμα, είναι ενδεικτικό του χαρακτήρα της διείσδυσης του ντόπιου κεφαλαίου ότι η είσοδος νέων μονάδων στους διάφορους κλάδους συνδέεται με μείωση του μέσου μεγέθους μονάδων σε 36 κλάδους (σε τετραψήφιο επίπεδο κλάδων) κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών, έναντι 18 κλάδων καταναλωτικών αγαθών (*ibid*, σελ. 214-215, 129). Τέλος, οι διαφορές στην ένταση κεφαλαίου μεταξύ βιομηχανιών βάσης και εξαρτημένων βιομηχανιών, στις οποίες παίζουν σημαντικό ρόλο οι ξένες και οι ντόπιες επιχειρήσεις αντίστοιχα, είναι άλλη μια ένδειξη των επιπτώσεων που είχε η διείσδυση του ντόπιου κεφαλαίου στους σύγχρονους κλάδους: ο δείκτης έντασης κεφαλαίου στη βιομηχανία αλουμινίου είναι 379,7, έναντι 102,1 στη βιομηχανία προϊόντων αλουμινίου. Ο ίδιος δείκτης είναι 195,9 στη βιομηχανία πλαστικών υλών, έναντι 101,3 στη βιομηχανία ειδών πλαστικού (*ibid*, σελ. 119).

159. A.O. Hirschman, *The Strategy of Economic Development*, New Haven, Yale University Press, 1958.

160. H.B. Chenery, T. Watanabe, "International Comparisons in the Structure of Production», *Econometrica*, Οκτώβριος 1958.

161. C. Wilber, «Economic Development, Central Planning and Allocative Efficiency», στο βιβλίο του ίδιου *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, Random House, New York, 1979, σελ. 262-81.

162. U.N., *Patterns of Industrial Growth: 1953-58*, New York, 1960.

163. Εν τούτοις, τα ενδύματα, υποδήματα, πλεκτική και λοιπά υφαντικά, που εμφανίζονται στους 28X28 πίνακες υπό τον τίτλο «υφαντικά - ενδύματα - υποδήματα», δείχνουν υψηλό βαθμό συνδέσεων προς τα πίσω.

164. Πάλι, όμως, τα ποτά, η επεξεργασία καπνού καθώς και ορισμένοι υποκλάδοι επεξεργασίας τροφίμων δείχνουν υψηλό βαθμό συνδέσεων προς τα πίσω.

165. Παρά το γεγονός ότι οι κλάδοι μηχανών και ηλεκτρικών μηχανημάτων δείχνουν σημαντικό βαθμό συνδέσεων προς τα πίσω, εν τούτοις οι κλάδοι αυτοί δεν ικανοποιούν όλα τα κριτήρια για την κατάταξη τους στους τομείς-κλειδιά.

166. Σύμφωνα με τους πίνακες του 1966, 66% των μηχανημάτων, 56% των μεταφορικών και 32% των ηλεκτρικών μηχανημάτων / συσκευών δεν παράγονταν εγχώρια, μειώνοντας έτσι αντίστοιχα το βαθμό αλληλεξάρτησης που δείχνουν οι πίνακες. Το ίδιο συμβαίνει, αν και σε μικρότερο βαθμό, σε σχέση με τους άλλους τομείς-κλειδιά: 45% της συνολικής προσφοράς των βασικών μετάλλων, 33-50% των χημικών και 30% του χαρτιού προέρχονταν από το εξωτερικό.

167. Στην προκειμένη περίπτωση, βέβαια, δεν έχει καμιά διαφορά ότι τμήμα των εισαγόμενων μηχανημάτων, κ.λπ. προέρχεται από τις μετα-καπιταλιστικές χώρες, μια και οι χώρες αυτές εμπορεύονται (ακόμα και μεταξύ τους) με βάση τις τιμές που διαμορφώνονται στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά.

168. Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

169. Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθν. Λογ/σμών 1970, 1974-81 και των ερευνών απασχόλησης της ΕΣΥΕ.

170. *Census 1971*, HMSO 1975, CSO, *National Income and Expenditure 1966-76, 1980*.

171. Στοιχεία υπολογισθέντα από τον Πίν. 6 της *World Development Report 1981* (σε τιμές 1975).

172. Η ίδια τάση συνεχίζεται και στη δεκαετία του '80: ο λόγος του μεταποιητικού προϊόντος στο σύνολο της δευτογενούς παραγωγής (σε σταθερές τιμές 1970) ήταν, κατά μέσο όρο, στην περίοδο 1980-83 66,11% (Μην. Στατ. Δελτ. Τρ. Ελλάδος, Μάρτιος 1984).

173. Ακόμα και στην περίοδο της βιομηχανικής μας άνοιξης οι μεταποιητικές επενδύσεις αυξάνονται με βραδύτερο ρυθμό από τις επενδύσεις στους άλλους κλάδους της βιομηχανίας. Έτσι, στην περίοδο 1963-73, οι μεταποιητικές επενδύσεις αυξάνονται με μέσο ετήσιο ρυθμό 13,3%, έναντι 18,2% για τις επενδύσεις στα ορυχεία και 14,8% για τις επενδύσεις στον ηλεκτρισμό, φωτάεριο, κ.λπ. (βλ. OECD, *Economic Surveys, Greece 1978*, σελ. 13).

174. *Ibid*, σελ. 29. Είναι ακόμα ενδεικτικό το γεγονός που αναφέρεται στην ίδια έκθεση για την Ελλάδα, ότι, από σύγκριση μεταξύ διαφόρων χωρών του γινομένου του προϊόντος και της αναλογίας επενδύσεων, προκύπτει πως «το βιομηχανικό δυναμικό της Ελλάδας δεν επεκτείνεται με το ρυθμό που περιμένει κανείς κανονικά από μια αναπτυσσόμενη χώρα... (γεγονός που γίνεται ιδιαίτερα σημαντικό αν ληφθεί υπόψη ότι) οι χώρες που βρίσκονται σήμερα στο στάδιο της εκβιομηχάνισης τους συνήθως αφιερώνουν μεγαλύτερη αναλογία των παραγωγικών τους πόρων σε βιομηχανικές επενδύσεις από ό,τι οι αναπτυσσόμενες χώρες» (σελ. 30). Για παράδειγμα στην ίδια περίοδο, 1960-76, η Ισπανία διέθεσε το 6% του ΑΕΠ της για επενδύσεις στη μεταποίηση, ενώ η Πορτογαλία αφιέρωνε το 5,5% του ΑΕΠ για τον ίδιο σκοπό (σελ. 29).

175. Η αναλογία των ιδιωτικών επενδύσεων σε κατοικίες σε σχέση με το σύνολο των ιδιωτικών επενδύσεων ήταν, κατά μέσο όρο, 45,03% στη δεκαετία 1950-59, 43,48% στη δεκαετία 1960-69 και 39,82% στην περίοδο 1970-80 (στοιχεία υπολογισθέντα βάσει Πων Εθν. Λογ/σμών).

176. Βλ. J.R. Lotz, «Patterns of Government Spending in Developing Countries», *Manchester School*, 1970, σελ. 119-44, Πίν. 8.

177. Στην περίοδο 1960-76 οι επενδύσεις στις κατοικίες αντιπροσωπεύουν στην Ελλάδα περίπου το 6% του ΑΕΠ, ενώ στις χώρες του ΟΟΣΑ η αναλογία ήταν, κατά μέσο όρο, 4,5%, (βλ. OECD, 1978, *op. cit.*, σελ. 35).

178. Η Ελλάδα είχε τη μεγαλύτερη αναλογία επενδύσεων σε κατοικίες και τη μικρότερη αναλογία επενδύσεων σε μηχανολογικό εξοπλισμό στην περίοδο 1963-72, (βλ. Ξ. Ζολώτα, *Κατανάλωσις, επενδύσεις και νομισματική ισορροπία*, Αθήνα 1977, σελ. 17-20).

179. Έτσι, στην περίοδο 1951-75, οι οριακοί συντελεστές κεφαλαίου, που αποτελούν το αντίστροφο της παραγωγικότητας κεφαλαίου, ήταν για τη μεταποίηση 2,36 και τη γεωργία 3,88, έναντι 11,23 για την ενέργεια και 15,32 για τις κατοικίες (βλ. Εθν. Λογ/σμοί 1958-75, σελ. 36).

180. Βλ. για πιο αναλυτική συζήτηση της θέσης υπέρ των επενδύσεων σε κατοικίες, Δ. Εμμανουήλ, «Οι επενδύσεις κατοικίας στην Ελλάδα», *Οικονομία και Κοινωνία*, Ιούνιος - Ιούλιος 1980, σελ. 28-36.

181. Η άμεση εισροή κεφαλαίου από το εξωτερικό για την αγορά ακινήτων αποτελούσε σχεδόν το 1/5 των συνολικών επενδύσεων σε κατοικίες στη μετά το 1960 περίοδο. Αν, όμως, πάρουμε υπόψη και την έμμεση εισροή κεφαλαίων για τον ίδιο σκοπό (μεταναστευτικά και ναυτιλιακά εμβάσματα που επενδύονται σε ακίνητα), τότε 1/4 των συνολικών επενδύσεων σε κατοικίες χρηματοδοτούνται από τους Έλληνες του εξωτερικού (βλ. OECD, *op. cit.*, σελ. 35, H.S. Ellis κ.ά., *Industrial Capital in Greek Development*, ΚΕΠΕ, 1964, σελ. 222).

182. Σχετικά με το μέγεθος της αγοράς θα πρέπει να σημειωθεί ότι το μικρό

μέγεθος της ελληνικής αγοράς δεν οφείλεται βασικά στο μικρό μέγεθος του πληθυσμού αλλά στους λόγους που αναφέραμε στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου αυτού, που περιορίζουν ή εμποδίζουν την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς: διαρροή σημαντικού τμήματος του εγχώρια παραγόμενου πλεονάσματος μέσω της άνισης ανταλλαγής των επαναπατριζόμενων κεφαλαίων, κερδών, τόκων, μεγάλη αναλογία αυτοαπασχολούμενων με καταναλωτικά πρότυπα που δεν ικανοποιεί η ντόπια παραγωγή, χαμηλή παραγωγικότητα γεωργίας, κ.λπ. Όπως, δηλαδή, και σχετικά με το θέμα των πρώτων υλών, η έλλειψη πρώτων υλών ή, αντίστοιχα, το μικρό μέγεθος πληθυσμού δεν αποτελούν περιοριστικούς παράγοντες σχετικά με τη δυνατότητα ανάπτυξης ολοκληρωμένων δομών. Αυτό τουλάχιστον δείχνουν τα ιστορικά παραδείγματα χωρών όπως η Ιαπωνία, οι σκανδιναβικές χώρες, η Αυστρία ή η Ελβετία από τη μια μεριά, και η Ινδία, η Ινδονησία ή οι λατινοαμερικάνικες χώρες από την άλλη.

183. Αν και δεν υπάρχουν άμεσα στατιστικά στοιχεία για τις τιμές των ακινήτων, οι έμμεσες πηγές, όπως ο αποπληθωριστικός δείκτης των επενδύσεων σε κατοικίες των Εθν. Λογ/σμών (που κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί υποεκτίμηση της αύξησης των τιμών ακινήτων), δείχνουν πολύ ταχύτερη ετήσια αύξηση των τιμών αυτών σε σχέση με τη γενική αύξηση τιμών (βλ. OECD, *op. cit.*, σελ. 35).

184. Βλ. άρθρο Δ. Εμμανουήλ, *op. cit.*

185. Το μόνο σχεδόν από το οποίο δεν πάσχει η μεταπολεμική μας ανάπτυξη είναι η στενότητα κεφαλαίου για τη χρηματοδότηση επενδύσεων. Τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά κεφάλαια προσφέρονται άφθονα για τη χρηματοδότηση ιδιαίτερα των επενδύσεων στη μεταποίηση. Εκείνο που δεν υπάρχει σε αντίστοιχη αφθονία είναι η ζήτηση για παραγωγικές επενδύσεις, εφόσον «το μεγαλύτερο μέρος, ακόμα και των εσωτερικών κεφαλαίων που απέφερε η ελληνική βιομηχανία, τοποθετούνται σε άλλες χρήσεις, όπως κατανάλωση, οικοδόμηση κατοικιών, απόκτηση χρηματιστηριακών τίτλων και τίτλων σε ακίνητα, εξαγωγές κεφαλαίου». (Βλ. Γ. Παπαντωνίου, *Οικονομία και Κοινωνία*, Απρίλιος 1980, σελ. 41. Το συμπέρασμα που συνάγει η μελέτη αυτή από μια οικονομετρική ανάλυση της επενδυτικής συμπεριφοράς, είναι ότι οι ρυθμοί των βιομηχανικών επενδύσεων καθορίζονται από τη ζήτηση και κυρίως την εξωτερική ζήτηση (*ibid*, σελ. 42).

186. Όπως παρατηρήθηκε σχετικά, «είναι υψηλή η αναλογία πολυτελών μάλλον κτισμάτων, μέρος των οποίων αποβλέπει περισσότερο στη διαφύλαξη αξιών και λιγότερο στην παροχή υπηρεσιών στέγασης» (βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12-10-1972). Δε θα πρέπει ακόμα να λησμονείται ότι περίπου 42% των νέων κατοικιών αφορούν την περιοχή των Αθηνών.

187. Έχει, για παράδειγμα, υπολογιστεί ότι, ενώ το 1940 ο δείκτης ατόμων ανά δωμάτιο ήταν 1,81, το 1951 ήταν 1,93 και το 1960 ήταν ακόμα 1,84 (βλ. *Η Ελληνική Οικονομία κατά το έτος 1959*, Τράπεζα της Ελλάδος, 1960). Επίσης, η απογραφή του 1971 έδειξε (δεν έχουν ακόμα δημοσιευτεί τα αποτελέσματα της απογραφής του 1981) ότι περίπου 2.312.000 άτομα (28% των νοικοκυριών) ζούσαν «κάτω από πολύ άσχημες συνθήκες» εξαιτίας της υψηλής πυκνότητας ατόμων ανά δωμάτιο. Τέλος, ο μέσος δείκτης πυκνότητας το 1971 ήταν 1,15 στην Ελλάδα, ενώ στη Δυτική Ευρώπη ήταν 1,00 ήδη από το 1961 (βλ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 14-6-1973). Αν σε όλα αυτά προσθέσουμε το γεγονός ότι η Ελλάδα είναι από τις λίγες χώρες όπου η δημόσια παροχή στεγαστικών υπηρεσιών είναι σχεδόν ανύπαρκτη (η δημόσια συμμετοχή στην παροχή κατοικιών ήταν κατά μέσο όρο 1,6% στην Ελλάδα, στη δεκαετία του '70, έναντι

10% στην Πορτογαλία και 5-8% στην Ισπανία, βλ. *Southern Europe Transformed*, σελ. 227), τότε μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, παρά τον οικοδομικό οργανισμό της μεταπολεμικής περιόδου, το στεγαστικό πρόβλημα παραμένει σε σημαντικό βαθμό άλυτο.

188. Έτσι, η συμβολή του μεταποιητικού τομέα στην αύξηση του ΑΕΠ ήταν στην περίοδο 1963-79 σχεδόν το 1/3 της συμβολής των υπηρεσιών (22% έναντι 60% αντίστοιχα, βλ. Τ. Γιαννίτσης, σελ. 53). Το αποτέλεσμα των ρυθμών αυτών ήταν ότι το κατά κεφαλήν προϊόν του μεταποιητικού τομέα στην Ελλάδα ήταν το 1979 λιγότερο από το 1/4 του αντίστοιχου προϊόντος στις μητροπολιτικές χώρες: υπολογίσαμε ότι ο μέσος όρος του κατά κεφαλήν μεταποιητικού προϊόντος ήταν 2.780 δολ. στην Αγγλία, Γαλλία, Δυτ. Γερμανία, Ολλανδία, Βέλγιο, Φινλανδία, Σουηδία, Αυστρία, Ιαπωνία, ΗΠΑ, έναντι 680 δολ. στην Ελλάδα (στοιχεία υπολογισθέντα με βάση τους Πίν. 1 και 3 της *World Development Report 1981*).

189. Αν και είναι αμφίβολο κατά πόσο σημαντικός αριθμός μονάδων στον κλάδο προϊόντων από μέταλλο μπορούν να χαρακτηριστούν σύγχρονες, θεωρήσαμε σκόπιμο (ως ένα βαθμό και για πρακτικούς λόγους, αφού τα στατιστικά στοιχεία συχνά δε διακρίνουν μεταξύ του κλάδου αυτού και άλλων σύγχρονων κλάδων) να συμπεριλάβουμε τον κλάδο αυτό στους σύγχρονους.

190. Βλ. Σ. Μπαμπανάση, «Η Ελληνική βιομηχανία και η ΕΟΚ» στο βιβλίο *E. O.K. Ελλάδα, Μεσόγειος*, 1978, Νέα Σύνορα, σελ. 163-75.

191. Η δομή του εξωτερικού δασμολογίου διαμορφώθηκε μεταπολεμικά έτσι ώστε οι παραδοσιακοί κλάδοι της μεταποίησης να απολαμβάνουν σχετικά υψηλότερη δασμολογική προστασία από τους τεχνολογικά πιο σύγχρονους κλάδους (βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 29). Η δασμολογική προστασία, επομένως, λειτούργησε τόσο θετικά όσο και αρνητικά στη διαμόρφωση της παρούσας μεταποιητικής δομής. Θετικά, με το να ενισχύει την τάση του ντόπιου κεφαλαίου να συγκεντρώνεται σε μη μεταποιητικές δραστηριότητες (εμπόριο, τουρισμός, κατασκευές) ή στην ελαφρά καταναλωτική βιομηχανία με τις τυποποιημένες παραγωγικές μεθόδους και τεχνολογία. Αρνητικά, με το να δημιουργεί από τη μια μεριά, εμπόδια εισόδου για το ντόπιο κεφάλαιο στους σύγχρονους κλάδους (λόγω του ανταγωνισμού των εισαγόμενων προϊόντων) και από την άλλη, κίνητρα για το ξένο κεφάλαιο για να περιορίζει τη δραστηριότητα του στα τελευταία στάδια παραγωγής (λόγω του ότι η πραγματική δασμολογική προστασία είναι αντίστροφη συνάρτηση της ντόπιας προστιθέμενης αξίας).

192. Το ποσοστό των σύγχρονων κλάδων γίνεται σημαντικά υψηλότερο αν εξαιρέσουμε τον κλάδο των πετρελαιοειδών, που παρουσιάζει ανώμαλα χαμηλό (σε σχέση με τους άλλους κλάδους) βαθμό καθετοποίησης.

193. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει από τα στοιχεία άλλων μελετών που μετρούν την ένταση κεφαλαίου με εναλλακτικά μέσα μέτρησης. Έτσι, με βάση τα πάγια κεφάλαια ανά απασχολούμενο, το 1977 όλοι οι παραδοσιακοί κλάδοι, εκτός από τα μη μεταλλικά ορυκτά και τα ποτά, έχουν κάτω από το μέσο αποκλίσεις, ενώ παρουσιάζουν σημαντικές πάνω από το μέσο αποκλίσεις οι βασικοί σύγχρονοι κλάδοι των βασικών μετάλλων, χημικών, πετρελαιοειδών και μέση ένταση κεφαλαίου ο κλάδος του ελαστικού-πλαστικών (βλ. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 238). Τέλος, με βάση την ιπποδύναμη κατά παραγωγική μονάδα, οι κλάδοι που παρουσιάζουν πάνω από το μέσο αποκλίσεις, τόσο για το 1969 όσο και για το 1978, είναι από τους παραδοσιακούς οι κλάδοι των υφαντικών, μη μεταλλικών ορυκτών και καπνού ενώ από τους σύγχρονους οι

κλάδοι των πλαστικών-ελαστικού, χημικών, πετρελαιοειδών και βασικών μετάλλων (βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 222).

194. Με βάση έναν εναλλακτικό τρόπο μέτρησης της έντασης εργασίας, το λόγο της απασχόλησης προς ιπποδύναμη κατά παραγωγική μονάδα, προκύπτει ότι όλοι οι παραδοσιακοί κλάδοι (εκτός από τα μη μεταλλικά ορυκτά) παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις πάνω από τη μέση ένταση εργασίας, τόσο για το 1969 όσο και για το 1978. Αντίστροφα, οι σύγχρονοι κλάδοι των βασικών μετάλλων, χημικών, πετρελαιοειδών και ελαστικού-πλαστικών δείχνουν σημαντικές κάτω από το μέσο αποκλίσεις. Ακόμα, η μέση εντατικότητα εργασίας, με βάση το ίδιο κριτήριο, ήταν το 1969 τριπλάσια στους παραδοσιακούς σε σχέση με τους σύγχρονους κλάδους (ο μέσος όρος του λόγου αυτού ήταν 0,82 για τους πρώτους έναντι 0,28 για τους δεύτερους). Το 1978 το άνοιγμα μειώνεται αλλά παραμένει πολύ σημαντικό: η μέση ένταση εργασίας στους παραδοσιακούς κλάδους είναι 2,5 φορές μεγαλύτερη σε σχέση με τους σύγχρονους (ο λόγος απασχόλησης / ιπποδύναμης ήταν, αντίστοιχα, 0,36 και 0,15). (Επεξεργασία στοιχείων Πίν. 44, *ibid*).

195. Αν μετρήσουμε εναλλακτικά την απορροφητικότητα εργασίας με βάση "την εξέλιξη του δείκτη έντασης εργασίας που ορίσαμε παραπάνω (σημ. 194), δηλ. την απασχόληση προς ιπποδύναμη κατά παραγωγική μονάδα, για την περίοδο 1969-1978 πάλι προκύπτει μεγαλύτερη απορροφητικότητα εργασίας στους σύγχρονους κλάδους. Κατά μέσο όρο, με βάση το 1969, ο δείκτης αυτός ήταν το 1978 για μεν τους παραδοσιακούς κλάδους 61 για δε τους σύγχρονους 63 (επεξεργασία στοιχείων Πίν. 44, *ibid*). Το γεγονός, άλλωστε, της μεγαλύτερης απορροφητικότητας εργασίας στους σύγχρονους κλάδους κατά τη δεκαετία του '70 γίνεται φανερό και από τα αναφερθέντα στην προηγούμενη σημείωση για τη μείωση του ανοίγματος, ως προς την ένταση εργασίας, μεταξύ των δύο κατηγοριών μεταποιητικών κλάδων.

196. Βλ. S.J. Prais, *The Evolution of Giant Firms in Britain*, 1976, S. Aaronovitch, M. Sawyer, *Big Business: Theoretical and Empirical Aspects of Concentration and Mergers in the U.K.*, Macmillan, 1975.

197. Βλ. ICAP του 1977.

198. Βλ. ICAP του 1984. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το συμπέρασμα για την αύξηση της συγκέντρωσης δεν αλλάζει, ακόμα και αν συγκρίνουμε το 1982 με το 1971, όταν δεν είχε ακόμα αρχίσει η οικονομική ύφεση. Έτσι, το 1971 οι 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις αποτελούν το 7% του συνόλου και απασχολούν το 43% της συνολικής εργασίας και το 59% των συνολικών κεφαλαίων. Το 1982 οι 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις αποτελούν το 3,8% του συνόλου (μείωση του ποσοστού κατά 46%) και απασχολούν το 36,9% της συνολικής εργασίας (μείωση του ποσοστού κατά 14%) και το 57,4% των συνολικών κεφαλαίων (μείωση του ποσοστού κατά 3%). Ενώ, δηλαδή, η αναλογία των επιχειρήσεων αυτών στο σύνολο έπεσε το 1982 στο μισό σχεδόν της αντίστοιχης αναλογίας του 1971, η συμμετοχή τους στη συνολική εργασία μειώθηκε πολύ λιγότερο, ενώ η συμμετοχή τους στα κεφάλαια παρέμεινε βασικά η ίδια.

199. Είναι ακόμα ιδιαίτερα σημαντικό ότι σε αναλυτικότερο επίπεδο από αυτό των διψήφιων κλάδων επιβεβαιώνεται το συμπέρασμα της μεγαλύτερης συγκέντρωσης στους σύγχρονους κλάδους. Έτσι, σε επίπεδο τετραψήφιων κλάδων, το 1978 οι σύγχρονοι κεφαλαιουχικοί - ενδιάμεσοι κλάδοι αντιπροσωπεύονται πολύ πιο έντονα από τους παραδοσιακούς καταναλωτικούς στα μεγαλύτερα κλιμάκια μεγέθους (14,2% του συνόλου των κλάδων αυτών, έναντι 8,4%). Γενικά, όπως συμπεραίνεται στην ίδια μελέτη, ελάχιστος αριθμός

μονάδων (το 1% του συνόλου) συγκεντρώνει τον κύριο όγκο της παραγωγής στους σύγχρονους κλάδους των πλαστικών - ελαστικού, χημικών, πετρελαιοειδών, βασικών μετάλλων και μεταφορικών, ενώ οι μικρές μονάδες παίζουν περιθωριακό ρόλο στους κλάδους αυτούς. Αντίθετα, στους παραδοσιακούς κλάδους οι μικρομεσαίες μονάδες έχουν συγκριτικά πολύ μεγαλύτερο βάρος. Τέλος, οι μεγάλες μονάδες με μέσο μέγεθος πάνω από 100 απασχολούμενους συμμετέχουν το 1978 στο μηχανικό εξοπλισμό (ιπποδύναμη) με μέσο όρο 61,5% στους σύγχρονους κλάδους, έναντι 36% στους παραδοσιακούς και στην απασχόληση με μέσο όρο 47% στους πρώτους, έναντι 30% στους δεύτερους (βλ. Τ. Γιαννίτσης, σελ. 223-5, 243).

200. Η μέση ακαθάριστη αξία παραγωγής των παραδοσιακών κλάδων ήταν το 1968 11.600 χιλ. δρχ., έναντι 52.800 στους σύγχρονους κλάδους. Το 1977 η αξία αυτή ήταν 51.200 για τους πρώτους και 243.000 για τους δεύτερους.

201. Βλ. Π. Ρουμελιώτης, *op. cit.* σελ. 132. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και η Β. Παπανδρέου με βάση το κριτήριο της συγκέντρωσης των 5 πρώτων επιχειρήσεων (*op. cit.*, σελ. 204-5).

202. Σχετικά με τα πραγματοποιούμενα κέρδη στις δύο κατηγορίες μεταποιητικών κλάδων, θεωρήσαμε άσκοπο να κάνουμε οποιεσδήποτε συγκρίσεις με βάση τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία που θεωρούνται ευρύτατα τελείως αναξιόπιστα, τόσο λόγω της ευρείας φοροδιαφυγής των ντόπιων επιχειρήσεων όσο και λόγω της αυξημένης δυνατότητας συγκάλυψης των κερδών που διαθέτουν οι ξένες επιχειρήσεις, μέσω των υπερκοστολογήσεων, υποκοστολογήσεων, κ.λπ. Εν τούτοις, έμμεσα, λόγω του μεγαλύτερου βαθμού μονοπωλοποίησης που χαρακτηρίζει τους σύγχρονους κλάδους, μπορεί να υποθεθεί ότι τα σχετικά κέρδη θα πρέπει να είναι σημαντικά υψηλότερα σ' αυτούς, σε σχέση με τους παραδοσιακούς. Κατά τον Γιαννίτση, «ένα σημαντικότερο τμήμα των κεφαλαιουχικών - ενδιάμεσων κλάδων εμφανίζει μονοπωλιακές ή ολιγοπωλιακές δομές οργάνωσης παραγωγής». Έτσι, το 1978 οι σύγχρονοι κλάδοι με υψηλή συγκεντρωτικότητα αποτελούν το 68% του συνόλου των κλάδων της ομάδας αυτής. Ακόμα, οι κλάδοι με υψηλό βαθμό συγκεντρωτικότητας αντιπροσωπεύουν τα 2/3 περίπου του δυναμικού (σε ιπποδύναμη) της ομάδας των κεφαλαιουχικών - ενδιάμεσων αγαθών και το 20%, αντίστοιχα, στους καταναλωτικούς κλάδους (βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 249-51).

203. Ο συντελεστής συσχέτισης μεταξύ της συγκέντρωσης της παραγωγής και του ελέγχου της από το ξένο κεφάλαιο ήταν το 1973 σημαντικός ($R=0,68$), σύμφωνα με τη μελέτη της Β. Παπανδρέου (σελ. 208). Ακόμα, η ίδια βρήκε, με τη μέθοδο της πολλαπλής παλινδρόμησης, ότι η παρουσία των πολυεθνικών έχει συμβάλει σε μεγάλο βαθμό στη συγκέντρωση της ελληνικής βιομηχανίας, πρόσθετα κι ανεξάρτητα από την επίπτωση των επιχειρήσεων αυτών στις παραμέτρους που προσδιορίζουν τη φύση της δομής της βιομηχανίας (*ibid*, σελ. 213).

204. Βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 258.

205. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι μέσοι αυτοί όροι κρύβουν ιδιαίτερα σημαντικές αποκλίσεις στους παραδοσιακούς σε σχέση με τους σύγχρονους κλάδους, πράγμα που σημαίνει ότι η συγκεντρωτικότητα κατανέμεται λιγότερο ομοιόμορφα στους πρώτους σε σχέση με τους δεύτερους. Έτσι, η μέση απόκλιση τετραγώνου για τους παραδοσιακούς κλάδους ήταν 23,6, έναντι 18,5 για τους σύγχρονους και το εύρος μεταβολής ήταν 72,7 για τους πρώτους, έναντι 50,8 για τους δεύτερους. Ανάλογες αποκλίσεις σημειώνονται το 1980.

206. Από την εξέταση των αποκλίσεων σε σχέση με τη μέση συγκεν-

τρωτικότητα για τα έτη 1970 και 1980 προκύπτει μείωση της μέσης απόκλισης (που σημαίνει μείωση της συγκεντρωτικότητας) για τους σύγχρονους κλάδους ελαστικού - πλαστικών, χημικών, μηχανών - συσκευών, ηλεκτρικών ειδών, μεταφορικών και αντίστοιχη αύξηση της μέσης απόκλισης για τους παραδοσιακούς κλάδους των ποτών, υφαντικών, δερμάτων, μη μεταλλικών ορυκτών, καπνού και ξύλου. Τέλος, όπως συμπεραίνεται και στη μελέτη του Γιαννίτη, στη δεκαετία του '70 παρατηρείται γενική επίταση της συγκεντρωτικότητας στους παραδοσιακούς καταναλωτικούς κλάδους (έντονη συγκεντροποίηση των μονάδων παραγωγής, μεγαλύτερη αύξηση του μεγέθους απασχόλησης κατά ιονάδα παραγωγής - 30% στους παραδοσιακούς έναντι 14% στους σύγχρονους κλάδους) καθώς και αύξηση του βάρους τους στην προστιθέμενη αξία της μεταποίησης. Αντίθετα, σημειώνεται υποχώρηση τόσο της συγκεντρωτικότητας όσο και του βάρους των σύγχρονων κλάδων στη μεταποιητική προστιθέμενη αξία (Τ. Γιαννίτης, *op. cit.*, σελ. 246).

207. Και κατά τη μελέτη του Γιαννίτη υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ συγκεντροποίησης (έξοδος μονάδων από ένα κλάδο) και συγκεντρωτικότητας (συγκέντρωση παραγωγής σε λίγες μονάδες) στους παραδοσιακούς κλάδους, οι οποίοι επίσης υπερτερούν στη συγκεντροποίηση (52% του συνόλου). Αντίθετα, οι σύγχρονοι κλάδοι ενδιάμεσων - κεφαλαιουχικών αγαθών υπερτερούν στη διαδικασία επέκτασης (είσοδος νέων μονάδων - 63% του συνόλου) και παρουσιάζουν παράλληλη μείωση της συγκεντρωτικότητας σε 27 υποκλάδους αλλά και αύξηση της συγκεντρωτικότητας σε 32 υποκλάδους (*ibid.*, σελ. 265-67).

208. Ενδεικτικό της συμβολής των ξένων επιχειρήσεων στην υψηλότερη παραγωγικότητα των σύγχρονων κλάδων είναι το σημαντικά μεγαλύτερο επίπεδο παραγωγικότητας των ξένων επιχειρήσεων στους κλάδους αυτούς. Από μια σύγκριση της παραγωγικότητας, με βάση την προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο, για το 1973 προκύπτει ότι οι ξένες επιχειρήσεις έχουν 7 φορές μεγαλύτερη παραγωγικότητα σε σχέση με τις ντόπιες επιχειρήσεις στα πετρελαιοειδή, 3 φορές μεγαλύτερη στα βασικά μέταλλα και 1,5-1,4 φορά μεγαλύτερη στα χημικά, ελαστικό-πλαστικά, μηχανήματα και μεταφορικά (Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 233).

209. Όπως αισιόδοξα προβλέπει η ορθόδοξη οικονομική θεωρία των Hecsher - Ohlin - Samuelson. Βλ., για παράδειγμα. W.M. Corden, *Recent Developments in the Theory of International Trade*. Princeton University Press, 1965.